

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**DOĞU - BATI KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİNDE İPEK YOLU
(BAŞLANGIÇTAN GÖKTÜRK DÖNEMİ SONUNA KADAR)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Adnan TOPRAK

Tez Danışmanı

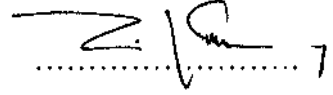
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Ankara - 2008

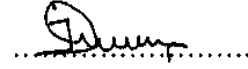
ONAY

Adnan TOPRAK tarafından hazırlanan “Doğu - Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)” başlıklı bu çalışma, 05.09.2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı/Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Salim KOCA (Başkan)

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Yrd. Doç. Dr. Ayşe Fatma EROL

ÖNSÖZ

Ticaret yolları, toplumların tarihi ve kültürel gelişimlerinde son derece önemli bir yer tutmaktadır. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanlığın hizmetine açılmış olan İpek Yolu, binlerce yıl farklı kültür ve medeniyetlere mensup birçok insanı Doğudan Batıya, Kuzeyden Güneye birbiriyle buluşturmuştur. Doğu âleminin batı tarafından tanınmasını büyük ölçüde ipek sağlamış ve bu tanınma işi önce gezgin tüccarlarla başlamıştır. Değişik boyutlarıyla düşünüldüğünde, toplumlar arasında bir kültür köprüsü oluşturmuştur. Bu vasıta ile toplumların kültürel etkileşimleri belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu etkileşim, sosyal, siyasi, iktisadi, askeri, dini ve kültürel alanlarda yoğunluk kazanmakla birlikte farklı boyutlarda yansımaları görülmektedir. Bu sebeptendir ki; söz konusu bağların ortaya çıkartılması ve kültür taşıyıcılığında İpek Yolu'nun yerinin belirlenmesi son derece önem taşımaktadır.

Türk Tarihi açısından değerlendirildiğinde; Türklerin, ortaya çıktıkları tarihten itibaren birçok devletle siyasi, iktisadi, dini ve kültürel ilişkilerde bulunduğu bilinmektedir. Bu noktada İpek Yolu, Türk Milletinin birbirleriyle kenetlenmesinde birlik ve beraberliğin sağlanmasında oldukça etkili olmuştur. Çünkü İpek Yolu Türk Yurtlarını bir ağ gibi saran ve Türklerin yaşadığı geniş coğrafi bölgeleri birbirlerine bağlayan ulaşım yolu özelliği taşımaktaydı. Türk Yurtlarının ekonomik ve ticari amaçla birbirine bağlanması, Türk Yurtlarının zenginleşmesini sağladığı gibi, sosyo-kültürel açıdan da ilişkilerinin gelişmesine imkân sağlamıştır.

Bu araştırma ile amaçlanan, İpek Yolu'nun ilk çağlardan itibaren Bozkır Kavimleri açısından önemini, İpek Yolu merkezli toplumların birbirleriyle etkileşimini ve İpek Yolu'nun onların kültürel gelişimlerine ne ölçüde katkı sağladığını ortaya koymak olmuştur.

İşte bu noktada tez çalışmamızı birbiriyle bağlantılı olarak üç ana bölümde incelemeye çalıştık. Birinci bölümde o dönemin coğrafi ve siyasi şartları çerçevesinde İpek Yolu'nun ortaya çıkışı, gelişimi ve ipeğin ekonomik değerine ilişkin bilgiler vermeye çalıştık. İkinci bölümde Çin ve Roma medeniyetlerinin İpek Yolu üzerindeki faaliyetleri, Çin'in ipek ticaretindeki üstünlüklerinin iç ve dış piyasaya yansımaları üzerinde durduk. Tez çalışmamızın diğer bölümlerine oranla daha geniş bir kısmını oluşturan üçüncü bölümde ise, İpek Yolu'nda doğu - batı kültür elçiliğini üstlenen Bozkır Kavimlerinin sosyal, iktisadi, askeri ve dini hayatına dair etkilerini genel hatları değerlendirdik. Çalışmamızın sonuç bölümünde genel bir değerlendirmenin ardından, onlar hakkında görüşümüzü ortaya koymaya çalıştık.

Tez çalışmamızı, kullandığımız yerli ve yabancı kaynaklar ve son bölümde yer alan görsel unsurlardan levhalar ile zenginleştirmeye özen gösterdik.

Tez çalışma konuma ilişkin verdiği bilgiler ışığında ufkumu genişleten, her türlü yardımını esirgemeyen, değerli hocam, tez danışmanım, Prof. Dr. İlhami DURMUŞ'a teşekkür etmeyi borç bilirim. Ayrıca, tezin başlangıcından bitimine kadar teşvik eden, desteğini esirgemeyen değerli hocam Murat ERTAN'a en içten şükranlarımı sunmak isterim.

Adnan TOPRAK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	vii
EKLER LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İPEK YOLU'NUN ORTAYA ÇIKIŞI, GELİŞİMİ VE İPEĞİN EKONOMİK DEĞERİ

A- EFSANELERDE İPEK YOLU.....	9
B- İPEK YOLU GÜZARGAHLARI.....	12
1. Kuzey İpek Yolu	14
2. Güney İpek Yolu	23
3. Birbirine Bağlı Kara ve Deniz Yolu.....	28
C- İPEĞİN ÖNEMİ VE EKONOMİK DEĞERİ	
1- İpeğin Oluşum Aşamaları.....	30
2- İpek Böceği ve İpekli Kumaş Türleri.....	36
3- İpeği İşleme Teknikleri.....	39
4- İpek Arz-Talep İlişkisi.....	40
5- İpeğin Pazarlanması ve Sevkiyatı.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU-BATI EKSENİNDE İPEK YOLU

A- ÇİN VE İPEK YOLU

1- Çin Ticaret Yolunun Ortaya Çıkışının Sosyal ve Siyasi Şartları.....	48
2- İpek Yolu Güzergâhlarında Üretilen ve Ticareti Yapılan Mallar.....	60
3- Çin'de Gümrük Uygulamaları ve Denetim Noktaları.....	67
4- Çin'in Kuzey ve Güney Batı Yönünde Genişleme Politikası.....	70
5- Çin'in Batı İle Buluşması.....	74

B- GREK-ROMA VE İPEK YOLU

1- Batıda İpek Kavramı.....	77
2- Roma'da İpek Yolu Ticaretinin Değişimi ve Gelişimi.....	80
3- İpek Yolu Üzerindeki Gümrük Uygulamaları.....	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOZKIR KAVİMLERİNİN SOSYAL, ASKERİ, İKTİSADİ VE DİNİ HAYATINDA İPEK YOLU

A- BOZKIR KAVİMLERİNİN SOSYAL FAALİYETLERİNDE İPEK YOLU

1- İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal Hayat ve Ekonomi.....	93
2- Bozkır Kavimlerinde Doğu'dan Batıya Yapılan Göçlerin İpek Yolu Ticaretinin Gelişimine Katkısı.....	99
3- Bozkır Coğrafyasında Runik Yazının Meydana Çıkışına ve Edebi Dilin Gelişimine İpek Yolunun Katkısı.....	106
4- Asya'dan Avrupa'ya Haberlerinin Aktarımında Türk ve Sogd Etkisi.....	112

5- İpek Yolu Güzergâhlarında Yer Alan Önemli Ticaret Merkezleri.....	115
6- Soğdlar ve İpek Yolu Üzerindeki Aracılık Faaliyetleri.....	123
7- Bozkır Kavimlerinde At Unsuru ve Atın Ekonomik İşlevi.....	130
8- İpek Yolu Aracılığı ile Sağlanan Türk – Çin Etkileşimi.....	135
B- BOZKIR KAVİMLERİNİN ASKERİ FAALİYETLERİNDE İPEK YOLU	
1- İskitlerde Askeri Yapı ve Bu Yapının İskit Ekonomisine Katkısı.....	139
2- Hunlarda Askeri Teşkilat ve Ticari Güzergâhlar Üzerinde Kurulan Hâkimiyet.....	145
3- Göktürk Askeri Teşkilatı ve İpek Yolu Güzergâhı Üzerine Etkileri.....	149
4- Bozkır Kavimlerinden İskitler ve Hunlarda Paralı Askerlik ve İpek Yolu Ticaretteki İşlevi.....	152
C- BOZKIR KAVİMLERİNİN İKTİSADİ FAALİYETLERİNDE İPEK YOLU	
1- İskitlerin Ekonomik Faaliyetleri ve İpek Yolu Ticaretine Tesiri.....	156
2- Hunların Ekonomik Faaliyetleri ve İpek Yolu Ticaretindeki Yeri.....	165
3- Göktürklerin Ekonomik Faaliyetleri ve İpek Yolu Ticaretindeki Yeri.....	172
Ç- BOZKIR KAVİMLERİNİN DİNİ FAALİYETLERİNDE İPEK YOLU	
1- İpek Yolu Coğrafyasında Budizm.....	179
2- İpek Yolu Aracılığıyla Hıristiyan Misyonerlerin Faaliyetleri.....	188
3- Mani Dini ve İpek Yolu Üzerindeki Misyonu.....	195
SONUÇ.....	200

KAYNAKÇA.....	203
EKLER	
Ek-1 Haritalar.....	213
EK-2 Levhalar.....	215
ÖZET.....	224
ABSTRACT.....	226

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı geçen eser.
a.g.m. : Adı geçen makale.
Bkz. : Bakınız
B.T.T.B. : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
D.T.C.F.D. : Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
D.T.C.F.Y. : Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları
G.Ü.F.E.F.S.B.D: Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
H.Ü.E.F.D. : Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
İ.Ü.E.F.Y. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
Nşr. : Neşreden
res. : Resim
S. : Sayı
s. : Sayfa
S.B.E.D. : Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
T.A.D. : Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
T.D.T.D. : Türk Dünyası Tarih Dergisi
Tar. Ens. Der. : Tarih Enstitüsü Dergisi
T.T.K. : Türk Tarih Kurumu
Yay. Hz. : Yayına Hazırlayan
yy. : Yüz Yıl

EKLER LİSTESİ

Ek-1 Haritalar

Harita 1: İpek Yolu Haritası.

(<http://www.silkroadproject.org/silkroad/map.html> - erişim 25 Mart 2008)

Harita 2: Herodot'un dünya haritasının tekrar inşası (M.Ö. 450 Dolaylarında).

http://mkatz.web.wesleyan.edu/grk101/linked_pages/grk101.scythian_archer_s.html - erişim 12.Mart 2008)

Ek-2 Levhalar

Levha 1

res.1: İpek Yolu'nda Develerle Yolculuk. (Arif Aşçı, İpek Yolunda Son Kervan, İstanbul, 1998, s. 17.)

res. 2: (V. ve VI. Yüzyıl) Duvar kısmına resmedilerek yansıtılmış "av sahnesi" (Ryoichi Hayashi, The Silk Road and the Shoso-in, New York, 1975. s. 127.)

Levha 2

res. 3: (Horezm-Toprak Kala) "Büyük İpek Yolu-Dostluk ve Barış yolu" yazılı afiş. (Nadir Devlet, İpek Yolu, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1999, resim: 54.)

res. 4: Carın Kanyonu (Kegen Bölgesi). (Nadir Devlet, İpek Yolu, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1999, resim 95.)

Levha III

res. 5: Hotan'da ipek elde edilen geleneksel atölyelerde ipek kozası kazanlarda kaynatılıyor. (Arif Aşçı, İpek Yolunda Son Kervan, İstanbul, 1998, s. 245.)

Levha IV

res. 6: Çin söylencesindeki "cennet kuşu" motifiyle Çin üslûbunu yansıtan iğne işi ipek örtü. (E. Fuat Tekçe - Pazırık, Ankara, 1993, Resim s. 135.)

Levha V

res. 7: Pazırık Halısı. (Türkler, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 832.)

Levha VI

res. 8: Pazırık kurganlarında bulunan eğerlerin, haşaların ve keçe örtülerin renkleri ve bu renklerin ton değerleri ile Pazırık halısındaki renkleri ve onların ton değerleri arasında büyük bir yakınlık vardır. (E. Fuat Tekçe - Pazırık, Ankara, 1993, s. 145.)

Levha VII

res. 9: O dönemlerin ticari ürünleri arasında yer alan kandil örneği. (Olga Talanova, (Redaktör), Po Velikomu Şelkovomu Puti, Alma-Ata, 1991, s. 49.)

res. 10: O dönemlerin ticari ürünleri arasında yer alan kandil örneği. (Olga Talanova, (Redaktör), Po Velikomu Şelkovomu Puti, Alma-Ata, 1991, s. 33.)

Levha VIII

res. 11: Cambul Müzesi'nden runik yazı örnekleri. (Nadir Devlet, İpek Yolu, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1999, resim 21.)

res. 12: Runik yazıya bir örnek. (Aytkül Savlebayeva, "Kazakistan'da Yazılı Kültür ve Bilimin Ortaya Çıkma Tarihi", Türkiye'deki Kazak Gençlerin Sosyo-Kültürel Dergisi, sayı: 19, Mart 2006, s. 4.)

Levha IX

res. 13: Limni adasına ait amfora (M.Ö. IV.-III. yy.). (Ankara-Polatlı: Gordion Müzesi)

GİRİŞ

“Yol” kelimesi yüzyıllarca kullanıla kullanıla, işlene işlene Türkçenin en zengin anlamlı kelimelerinden biri haline gelmiştir¹. “Yol” çok çeşitli anlamlara gelmektedir, bundan çoğu kimselerce anlaşılan, yerleşik medeniyete mensup olanların yoludur. Bu yoldan amaç; iki yer arasında gidip gelmek isteyen yayanın, huzurlu ve güvenlik içinde gidip gelebilmesidir. Bu yol anlayışına göre yerleşik halkların klâsik yolu olup, insan emeğinin ortaya çıkardığı bir araçtır ve bu açıdan yapaydır. Burada yoldan kasıt kısalık değil, rahatlık ve güvenlik temel olarak düşünülmüştür. Göçebe halkların, bozkır kavimlerinin veya atlı kültürle bağlantısı olanların yolu ise yerleşik hayata mensup kavimlerin anlayışının dışında kalmaktadır. Burada kısalık, doğallık ve hız göçebe yolun başlıca unsurlarını teşkil eder. Özellikle Kuzey Orta Asya göçebesinin atlı oluşu, yerleşik medeniyetlerde olduğu gibi köy ve kent halinde toprağa bağlanıp kalmış değildir. Göçebelikte hareket vardır ve bu durum at ile sağlamıştır. At için yapay yola ihtiyaç yoktur, her yön yoldur. Göçebe gideceği yere hızlı bir şekilde ve en kestirme yoldan ulaşacaktır².

Bu yol kavramı içerisinde değerlendirilen “İpek Yolu” adıyla bir ulaşım sistemi ve ticaret ağının varlığını hemen hemen herkes bilmektedir. “İpek Yolu” ismi, XIX. yüzyılın sonlarına doğru kullanılmaya başlanmıştır ve bunu ilk defa, Alman coğrafyacı ve jeolog Baron F. Von Richthofen 1877 yılında yayınladığı “Çin” adlı eserinde kullanmıştır³. “İpek Yolu” ile bir yolun değil birçok yolun ismi ifade edilmiştir. Asya’nın en eski askeri ve ticari ulaşım yolu olan İpek Yolu adını, Çin’den batı ülkelerine gönderilen ipeğin bu yoldan sevk

¹ Cevdet Gökalp, **Kaynaklara Göre Orta Asya’nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (M.S 552 - 999)**, Ankara, 1973, s. 1.

² Gökalp, **a.g.e.**, s. 3-4.

³ Bülent Okay, “Güney-Batı İpek Yolu (Çin-Burma-Hindistan İpek Yolu)”, **İpek Yolu – Silk Road**, sayı: 2, Ankara, 1995, s. 17 ; Richard C. Foltz, **Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim**, Çev. Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul, 2006, s. 13 ; Helmut Uhlig, **İpek Yolu - Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü**, Çev. Alev Kırım, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2000, s. 11 ; Etienne de la Vaissiere, “İpek Yolu’nun Bilinmeyen Efendileri Sogdlar”, Çev. A. Ufuk Kılıç **Toplumsal Tarih Dergisi**, sayı: 135, Mart 2005, s. 70.

edilmesi dolayısıyla almıştır⁴. Akdeniz'i Doğu Asya'ya bağlayan Asya ötesi ticaret ağının dört yüzyılı aşkın parlak döneminde ortaya çıkan İpek Yolu genelde doğu ve batıya giden; güney İran'a, kuzey Avrasya bozkırlarına ve güney Hindukuş Dağlarından, Hindistan'ın alt kıtasına uzanan yolların kültürel güzergâhını temsil etmekteydi. Genel anlamdaki İpek Yolu, Batı Han hanedanı döneminde Zhang Qian tarafından başlatılan, doğuda Chang'an (bugün ki Si-an) şehrinden başlayan, batıda Roma imparatorluğunda son bulan ulaşım yoludur. Richthofen sonrası, "İpek Yolu" ifadesi, Asya ile Avrupa arasında bin yıldır devam eden ticarî faaliyetlerden bahseden kim olursa olsun herkesçe kullanılacaktı. "İpek Yolu", insan organizmasındaki kan damarlarına benzer şekilde dünya ticaretini besleyen ve 1500 yıl zarfında, bu yollar ağını isimlendirmede kullanılan en yaygın ifade olmuştur.

İpek Yolu'nun Orta Asya ticaret şehirleri üzerinde yapmış olduğu arkeolojik kazılarla dünyaya adını duyurmuş olan Baypakov'a göre; "İpek Yolu zaman bağlarının bir sembolüdür; İpek Yolu'nun geçmişini bilmeden Avrasya sahasında meydana gelen medeniyetlerin sonraki gelişmelerini tespit edecek pek çok tarihi olayları takip etmek ve değerlendirmek oldukça zordur"⁵.

Kıtalar arası yol olarak İpek Yolu'nun bir araya gelişine uzun bir "erken yollar" dönemi öncülük ediyordu; bunlar, bölgeden bölgeye, bir kavimden veya halktan diğerine verildiği bir nevi dolaylı münasebetler yoluydu. "Erken yollar"a, sınırlı sayıda ülkeleri birleştiren mahallî yolları da (mesela, Çin'den Doğu Türkistan ve Orta Asya'ya giden "Batı Yolu", Ahemenid Devleti'ndeki "Kral Yolu", Mısır'dan Kızıl Deniz, İran Körfezi, Hindistan ve Seylan'a giden "Baharat Yolu") eklemek mümkündür.

⁴ Karl Moldakhmetovich Baypakov, **Srednevekoviyе Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti**, Almatı, 1998, s. 11.

⁵ Baypakov, **a.g.e.**, s. 10.

İpeğin ve ipek dokuma sanatının keşfi sonucunda ipek⁶, başlangıçta Çin topraklarında, zaman içerisinde ise Doğu Asya ve Roma arasındaki bütün Antik Dünya'da toplumsal konum ile dâhil edildiğinin sınıfın imzasını taşımakta olan en eski sembollerden biri hâline geliyordu. İpek süreç içerisinde Çin için büyük bir anlam kazanmış ve bu değer olgusu Çin efsanelerine kadar işlenmiştir. İpek ve ipekli elbiseler, eski dünya'nın önemli bir kısmını etkilemiş, milletlerarası ticaretin her zaman temel malı olmasa bile, değişmez bir şekilde dikkate değer malı olmuştur. Batı açısından düşünülecek olursa ipeği tanıma ve beraberinde sahip olma düşüncesi bu coğrafyada da kendini göstermiş ve dönemin vazgeçilmez ürünleri arasında yerini almıştır. Batı insanı için Uzak Doğudan gelen ipek, onun idareci sınıf tarafından kullanılmasını zorunlu kılmış ve bu yüzden ipek, uluslararası ilişkilerde hatırı sayılır derecede rol oynamıştır. İpek üretimi ve pazarında öncelikle bir bölgenin en iyi ürettiği malın üretiminde uzmanlaştığı ve üretilen malın fazlalığını diğer mallarla değiştirebilir hale gelmiştir. Burada ulaşım ve pazarlama imkânları yaratan bir tüccar sınıfı ortaya çıkmasına ve parasal sistemin oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Üretim amacı ticari hale gelmiştir; üretimden kastedilen artık üreticiler tarafından tüketilecek bir ürün olmayıp, pazar için mal üretmektir⁷.

Ticarette, satma ve satın alma gibi iki temel etkinlik yer alır. Birinci faaliyette malın sunulması (arz), ikinci faaliyette de istek söz konusudur. Ürünü arz edebilmek yani satmak için çok miktarda mal üretmek ve bu malı gerekli yerlere ulaştırmak gerekir. Ürünün satın alınması süreci ise, ihtiyaç durumu ile bu malın karşılığının bulunması şartına bağlıdır. Burada ticaret yapmak için doğrudan doğruya ürün üretmek gerekmediği gibi üretilmiş olan

⁶ İpeğin bulunmasının tarihi ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Bunlar arasında Hz. Nuh tarafından dört asır önce efsanevi Çin İmparatorunu Huang-ti'nin baş cariyesi Lei-tsu tarafından ipek ipliği ile nakış işlenmesi ve dokuma metodlarını bulmuştur. Başka bir görüşe göre, Lei-Tsu'nun bir gün ipek böceğinin ipliğini eğirtmesini gizlice gözetlemesi üzerine, ipeğin elde edilmesi fikrinin aklına geldiğidir. Yine bir başka görüşe göre ipek Kuzey Çin'de Shang-tung'da keşfedilmiştir. Bu eyalet hala yabancı ipeğin üreticisidir. ipek dut ağacından tırtıllar tarafından oluşturulan kozadaki iplik tellerinin çıkarılıp birleştirilmesinden elde edilmiştir. Bir prenses tarafından bulunmuştur. Daha detaylı bilgi için Bkz: (Bekin, 1981:4-7)

⁷ Heaton, a.g.e., s.17.

ihtiyaç fazlası ürünleri alıp, tüketiciye ulaştırmak yani bu hususta aracılık etmek de önemli bir ticari faaliyettir. Eski Türk devletlerinde, hem ihtiyacın üzerindeki malları üretip satma, ihtiyaç ürünlerini komşu ülkelerden temin etme, ticari mallara aracılık etme şeklindeki ticari faaliyetlerin hepsi yapılmaktaydı⁸.

Bu dönemde meydana gelen ticari ilişkiler, daha ziyade doğu-batı eksenindeki belirli yollar ve ticaret merkezleri etrafında gelişmiştir. İpek, parfümeri, mücevherat, kürkler ve köleler İpek Yolu vasıtasıyla Çin'e, Orta Asya'ya ve oralardan da başka yerlere naklediliyordu. Bu yollar üzerinde bulunan tüm deliller, bu dönemde kuvvetli bir ticari akımın oluştuğunu göstermektedir. Doğu, Avrupa'nın önem verdiği baharatların, ipeğin ve daha pek çok ticari ürünün, yaşamsal derecede kaynağıydı⁹. İpek Yolu'nda taşınan malların çeşidi defalarca değiştiği gibi, yollar da değişebiliyordu, güzergâhların bazıları önemini kaybederken, bazıları ise daha büyük önem kazanabiliyordu.

Ticaret tarihi ile ilgili çalışmalara bakıldığında zaman, ticaret mallarının, ticaret yapanların ve ticaret yapılan yerlerin tarihleri açısından üç unsur karşımıza çıkmaktadır. Ticaret malının tarihini araştırırken, bu kavramın kapsadığı alana insanın ve tabiatın ürettiği, halktan halka el değiştiren her şey girerken; ticaret yapanların tarihi araştırılırken de üretim ve tüketim arasındaki ilişkiyi sağlayan insanlar anlatılır. Bu bağlamda Bozkır Kavimlerinde ticari faaliyetlere değinmeden önce coğrafya ve ekonomi konularına kısaca değinilecek olursa; ekonomi, çeşitli kollara ve tiplere ayrılmaktadır. Ekonomi tiplerinin oluşumunda ve gelişmesinde, toplumun içinde yaşadığı doğal çevrenin ve iklimin başlıca rolü ve etkisi bulunmaktadır. Yerleşik kültüre sahip topluluklarda ekonomi, genellikle tarım, ticaret, zanaat ve sanayiye dayanırken, bozkır iklim sahasında yaşayan göçebe topluluklarda da

⁸ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", **Türkler**, I. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 27.

⁹ Gökhan Tok, "Doğu'dan Batı'ya Ticaret – İpek Yolu", **Bilim ve Teknik**, Tübitak, sayı. 394, (2000), s. 66.

hayvancılık gelişmiştir. Ekonomik faaliyetlerin, azda olsa diğer ekonomik faaliyetlerle desteklenmesi ve tamamlanması gerekmektedir. Diğer türlü tek bir açıdan yapılan hiçbir ekonomik faaliyet toplumun ihtiyaçlarını karşılaması için yeterli olmamaktadır. Bozkır kavimlerinde hayvancılık yapılmakla birlikte, belirli boyutlarda diğer ekonomik alanlarda da faaliyet gösterilmiştir¹⁰. Avrasya bozkırlarında temsil edilen iki ana iktisadi sistem, yerleşik tarım ve göçebe çoban ekonomileri idi. Orman bölgesinin avcı-toplayıcı kültürleri, askeri ve siyasi olarak diğerlerine oranla daha az öneme sahipti. Fakat bunlar para getiren kürk ticareti sayesinde ekonomik olarak önemli olduğu gibi buraların bozkır kavimlerinden pek çoğunun doğduğu bir çevre olmasından ötürü, bozkır kültürünün şekillenmesinde önemli bir altyapı unsuru oluşturmuştur¹¹.

Geniş bir coğrafi alana sahip olan Orta Asya, kendine has medeniyetlere ev sahipliği yapmış, tarih boyunca Türklerin de Anavatanı olmuştur. Türk halkının coğrafi imkânlar elverdiği ölçüde "*Bozkır veya Atlı Medeniyet*"e bunun yanında "*Yerleşik Medeniyete*"de mensup olduklarını biliyoruz. Çünkü Tanrı dağları Orta Asya'yı Kuzey ve Güney olarak ikiye bölerek, Türk topluluklarının yerleşik ya da göçebe hayat yaşamaları itibari ile de hemen hemen bir sınır vazifesi görür. Kuzey Orta Asya halkı Tanrı dağlarının kuzeyinde yer alan ve daha çok uçsuz bucaksız bozkırların, geniş çöllerin ve yüksek yaylaların içinde yer aldığı için daha çok bozkır veya atlı medeniyete dahil olmuşlardır¹². Richthofen, Orta Asya'nın sadece bir bağ değil hepsinden önce çöllerini geçen, savaşan veya barışı getiren, ticarete katkı sağlayan, din propagandası yapan veya sadece bilgi amacıyla seyahat eden herkesin kültürel zenginliğine katkı sağlayan bir nitelikte olduğunu ifade etmiştir¹³. Bozkır Kavimleri için Moğolistan, Sibiry ve Ukrayna'dan

¹⁰ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 21.

¹¹ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş / Ortaçağ ve Erken Yeniçağda Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu**, Çev. Osman Karatay, Ankara, 2002, s. 1.

¹² Yaşar Bedirhan, "Türk Tarihinde İpek Yolu Hâkimiyeti ve Çin'in Türkistan'ı İlk İstila Projesi", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı. 4, (1998), s. 237.

¹³ Vadime Elisseeff, "Approaches Old And New To The Silk Roads", **The silk roads : highways of culture and commerce**, Berghahn Books ; UNESCO, New York, Oxford, 2000, s. 2.

Macaristan ve Polonya'ya kadar uzanan geniş Rusya stepleri arasındaki bölgede binlerce yıl boyunca dünyanın en eski hızlı taşıma aracı ata sahip olan göçmen halkların dinamik yaşamlarının batı-doğu ve doğu-batı yönündeki hareketlerine sahne olmuştur¹⁴. Bu coğrafyada ortaya çıkarılan Batı Asya ve Doğu Avrupa seramiklerine benzer özellikler taşıyan boyalı seramiklerin üretildiği, neolitik ya da cilalı taş dönemine ait pek çok yerleşim yeri bulunmuştur. Aralarındaki benzer özellikler bize eski çağlarda insanlar arasındaki ilişkilerin ve ticaretin çok yoğun yapılmakta olduğunu göstermektedir¹⁵. Transit ticaret yollarının oluşumu noktasında, son dönemlere kadar, göçebe halkların bu süreç içinde önemsiz ve daha çok olumsuz rol aldığı kaydedilmekteydi. Diğer yünden ise bu ticaret yollarının oluşumunu yerleşik kültürüne sahip halklara bağlıyordu. Son yıllarda somut kaynakların ayrıntılı şekilde incelenmesi ile ortaya farklı bir manzara çıkmaktadır. Orta Asya'da Bronz Dönemi'nden başlayarak kuzey ve doğu bölgelerde hayvancılıkla uğraşan kavimlerin tarım havzası halklarıyla ilişkili bölgesel kültürü oluşmuştur. Göçebe kavimlerin, M.Ö. I. binyılın başlarından itibaren iklim değişmesi ve sayısı artan hayvan sürüleri için yeni otlaklar aramaya ve çiftçilerle mal değişimi yapmaya yönelik göçleri, nedeniyle ilişkileri artmıştır. Araştırmacılar tarafından da kaydedildiği gibi, M.Ö. VI.-IV. yüzyıllarda Saka bozkırlarındaki nüfus artımı, göçebelerin Orta Asya vahaları ve İran ülkeleriyle ticari ilişkilerinin hızlanmasına olanak sağlamıştır. Bu yollar ticaret hatlarının oluşumunda önemli rol oynamışlardır. Bu kaynaklar, ticaret yollarının geçtiği hatları oluşturan eski göçebe kabileler içinde Türk ögesinin bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Belli bir coğrafyada, servetin ve dolayısıyla gücün en önemli kaynaklarından biri olan ticaretin incelenmesi, bir anlamda ticarete konu olan toplumların güç kaynaklarının büyüteç altına alınmasıdır. Bütün toplumlarda

¹⁴ Uhlig, **a.g.e.**, s. 12.

¹⁵ Jean Paul Roux, **Orta Asya, Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 36.

olduğu gibi Türklerde de, ticari faaliyet yukarıda anıldığı gibi, iki yönlü bir işlevi yerine getirmiştir.

Orta Asya'da yeralan Türk topluluklarının Çin ile olan siyasi ve ekonomik ilişkileri çok uzun seneler önemli bir yer teşkil etmiştir. Çin'in diğer toplumlarla yaptığı ticarete olduğu gibi Türklerle olan alışverişlerinde de ipek her zaman önemli bir yer tutmuştur. İki topluluğun gerek askeri, gerekse kültürel alanlarda birbirlerine üstünlük sağlamaları ve birbirlerinden etkilenmeleri çeşitli biçimlerde etkisini göstermiştir¹⁶. Türklerle Çinliler arasındaki ticaret ilişkilerini incelerken temas etmemiz gereken önemli noktalardan biri de söz konusu dönemde, her iki ülkenin de üzerinde yer aldığı geniş coğrafya'nın başka hangi siyasi oluşumlar ile paylaşıldığıdır. Bu yolun kontrolü için geçmişte pek çok mücadeleler olmuştur. Bu yolun bir bölümünü kontrol altına alabilen milletler çok hızlı bir şekilde büyüyüp güçlenerek İmparatorluklar düzeyinde devletler kurabilmiştir. Böylece bu geniş coğrafyada Türklerin ve Çinlilerin üstlendikleri konum ve rolleri aydınlatmak açısından bu güçlerin birbiriyle olan ilişkilerini anlamak oldukça önemlidir. Söz konusu bölge üzerinde XI. yüzyıla kadar birbiriyle rekabet halinde olan başlıca altı devletten söz edilebilir. Bunlar Çinliler, Türkler, Hintliler, İranlılar, Romalılar ve Araplardır¹⁷.

İpek Yolu yalnızca ticari malların değil, aynı zamanda ilimde, kültürde ve sanatta ulaşılan fikirlerin yani bir nevi insanlığın değiş-tokuşunu içermektedir. Ondandır hiçbir bir medeniyetin gelişmesi, tümüyle bağımsız olarak sürdürülmemiştir¹⁸. Tarih boyunca seyahat eden tüccarların eşyaların alımıyla, satımıyla, taşınmasıyla ve ilerlemesiyle beraber onlar bu iletişimle sosyalleşir, birbiriyle etkileşim kurar, gezileri sırasında gözlemde bulunur ve izlenimlerini beraberinde gittikleri yerlere götürürler. Bundan dolayı

¹⁶ Özkan İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı. IX (ayrı basım), İstanbul, 1978, s. 87.

¹⁷ Wilhelm Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, C. I, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 27-28.

¹⁸ <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter14/chapter140506.htm>

fikirlerin ve teknolojilerin ticaret yolunda yayılmaları ve bunların taşıyıcıları arasında tüccarların başı çekmesi tesadüf değildir¹⁹. İpek Yolu'nda dini ve felsefik düşüncelerin bir medeniyetten diğerine geçişine yönelik metinsel kanıtın yanısıra Doğu ve Batı arasında korunmuş sanatlı ve entelektüel iletişimlerin de izleri görülmektedir²⁰. Doğudan batıya doğru giden ve kuzeyden güneye akan suyollarıyla karşılaşan bu tarihi rotalar, yerleşik ve göçebe nüfuslar ortaya çıkardığı gibi Doğu ile Batı kültürleri arasında bir çeşit diyalog oluşturmuştur²¹.

¹⁹ Foltz, **age.**, s. 20.

²⁰ Luce Boulnois, **The Silk Road**, George Allen and Unwin Ltd., London, 1966, s. 107.

²¹ Vadime Elisseeff, "Approaches Old And New To The Silk Roads", **The silk roads : highways of culture and commerce**, Berghahn Books ; UNESCO, New York, Oxford, 2000, s. 2.

BİRİNCİ BÖLÜM

İPEK YOLU'NUN ORTAYA ÇIKIŞI, GELİŞİMİ VE İPEĞİN EKONOMİK DEĞERİ

A- EFSANELERDE İPEK YOLU

Efsaneler bilindiği gibi tarihi olgu ve olayların yanı sıra tarihi kişilikler hakkında aşırı abartılı tasvirlerle ortaya çıkarılan sözlü halk edebiyatının kendine has nitelikte, mitolojik tasavvurlarına dayanmaktadır²².

İnsanlar efsaneleri, gerçekleri biraz süslemek, buna içi kuru ticaret ve maceralı hikâyelerle eski çağ tanrı motiflerini katarak, yaşanmış olayları heyecanlı bir anlatımla sunmaktaydılar²³. Kendi sınırları içerisinde, yaklaşık ikibin yıllık eski ve uygar kavimlerle alakalı olan bilgiler, semboller ve belli belisiz ipuçları halinde efsanelerin içinde gizlidir. Bu durum alım satım yapılan ticaret yolları ve atlı göçebe kavimleri içinde geçerlidir²⁴.

Çin tarih boyunca ipeği ile tanınmış bir devlettir. Yüzyıllarca ipek üretimi Çin'de bir sır olarak saklanmış ve merak konusu olmuştur. Çin'de İpek tüm efsane ve masalarda ismiyle zikredilirken, Akdeniz bölgesinde ise uzun süre adıyla anmak yerine dolaylı kelimelerle ima etmek yolu tercih edildi. Bunun nedenleri ise, ipek çok fazla talep gören bir üründü ve bundan dolayı pahalıydı. İpeği elde etmeye çalışanlar ya çok zengin ya da çok yürekli olmalıydı. Buna rağmen insanlar gerçek maksatlarını saklamayı yeğlediler ve yaptıkları işi, hikayeler ve efsanevi ifadelerle kapatmaya çalıştılar²⁵.

²² Mamatkul Corayeff, **İpek Yolu Efsaneleri**, Çev. D. Ahsen Batur, Şato Türkiyat, İstanbul, 2001, s. 71.

²³ Uhlig, **a.g.e.**, s. 92.

²⁴ Hans Wilhelm Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. Müjdat Kayayerli, Ötüken, İstanbul, 2001, s. 19.

²⁵ Uhlig, **a.g.e.**, s. 92.

Herodot Tarihinde de hikayeler ve efsaneler büyük bir rol oynamaktadır. Herodot'un aktardığı bu efsaneler Kuzey İpek Yolu güzergâhında oturan kavimlerden alınmıştır. Herodot'un naklettiğine göre Yukarı İli Vadisindeki Tiyeşan (Tanrı) Dağları üzerinde keçi ayaklı insanlar oturmaktaydılar. Efsanedeki başlıca bahisler, Okyanus kıyısındaki dünyanın sonu, dünya denizi ve orada yaşayan tabiat üstü hayali varlıklar üzerinedir. Herodot'un M.Ö. 430 yılında yazdığı notlarında anlattığı Güney Rusya'dan Çin'e giden ticaret yolu izlenirse, efsanelerin içeriğinin çözülmesiyle hemen sınıra varılır. Sınır Yedisu'nun başladığı yeredir. Pontus kıyılarında Grek paralarının bulunması bunu kanıtlamaktadır²⁶.

Dut tohumları, ipekböceği yumurtaları ve ipek dokuma tekniklerinin Hindistan'a, Avrupa'ya ve diğer uzak ülkelere nasıl yayıldığına dair anlatılan efsanelerde çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan biri, Hotan Kralı'nın Çinli bir prensesle evlenmesi ve bu prensesin de gümrük memurlarının Yumenguan Geçidinde sıkı denetimine rağmen yeni vatanına gelirken yanında ipekböceği tohumu, böcek ve dut tohumu götürmüş olması üzerinedir. Bu Çinli prenses ülkesinde vatan haini olarak ilan edilirken, ipek üretiminin sırrı da böylece Çin'in dışına yayılmıştır²⁷.

Efsanelerde bazen ortak unsurlarında kullanıldığını görmekteyiz. Bu açıdan bakıldığında Çin ve İskit efsanesinde karşılaştığımız benzerlik dikkat çekicidir. Yay unsuru İskitlerde olduğu gibi, Çin efsanelerinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Efsanede İskit efsanesinde yer alan tek gözlü yaratıklar dışında, iki toplulukta da göklerin hakimi yayı av tanrısına vermektedir. Bu efsanenin iki toplulukta da ortak olması iki kavmin daha önceleri birlikte yaşamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Buradaki birliktelik karşılıklı kültür aktarımını beraberinde getirmiştir. Bu etkileşim İskit ve Çinlilerden kalan

²⁶ Haussig, **a.g.e.**, s. 19-20.

²⁷ Chen Yu, **Dunhuang Efsaneleri - İpek Yolunda Anlatılan Efsaneler**, Çev. Nur Yener, Okyanus Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 125-129.

eşyaların desenlerine ve ayrıca belli bir dönem ortak dini inanışlarına da yansımıştır²⁸.

Kuzeydeki kavimlerden İskitler Pontus kıyısından, doğudaki Kafkasya'da bulunan Derbent Geçidini aşarak, bugün Kura diye bilinen Aras nehri'nin aşağı yoluna inmişler ve Azerbaycan'daki Aras nehri kıyılarına yerleşmişlerdir. M.Ö. 600 yılında Med Kralı tarafından mağlup edildikten hemen sonra, geldikleri yolun tersine, kuzeye doğru geçerek, Güney Rusya'da eskiden Kimmerlerin yurdu olan toprakları yurt edinmişlerdir. Karşı kıyısında tabiat üstü varlıkların yaşadıklarına inandıkları dünya denizinin çevresinde duran bir dünya tasavvur eden İskitler, bu tabiat üstü varlıkları Arimasps ve Hiperbor kavramlarıyla Avarları ve Hunları sembollerken, eski Doğu aleminin sınırlarını kuzeydeki Kafkas sıradağları oluşturmaktaydı, onlar başka bir düşünceyi taşıyorlardı. Sözde burada, dünyanın sonunda gelecek olan Ye'cuc ve Me'cuc kavimleri yaşamaktaydı. Ye'cuc ve Me'cuc efsanesinde tarihî gerçek hadiselerle mitoloji birbirine karışmıştır. Ye'cuc ve Me'cuc efsanesinin ardında, iki kavim bulunmaktadır. Bunlar o dönemde Küçük Asya'ya akınlar yapan Kimmerler ile Med ülkesine gelen İskitlerdir. Kuzeydeki Kimmer ve İskit akınlarıyla ilişkili olan bir başka olay ise, Orta Asya'daki bir doğal âfettir. Efsanenin ana konusunu, bir şehrin aniden meydana gelen bir kum fırtınası sonucunda, kumların altında kalmış olması teşkil etmektedir. Çin kaynaklarında Budist hacıların tuttıkları günlük notlarda bu hadise, açık olarak kaydedilmiştir. Burada yaşanan kum fırtınasına, iki kuzey kavminin akınları sırasında, bir ilahî ceza olarak anlam verilmiştir. (Sözde) şehrin cezaya uğramasının nedeni, Budizm dinine inanmamaları ve yasaklarına uymamalarıdır²⁹.

Yine efsane ve halk hikayelerinde önemli bir yer teşkil eden Dunhuang kenti Kansu Eyaletindeki Hexi Geçidi'nin batı ucunda yer alan, İpek Yolu'ndaki en önemli kentlerden biriydi. Dunhuang kenti Çin, Asya ve Avrupa arasında

²⁸ Haussig, a.g.e., s. 21.

²⁹ Haussig, a.g.e., s. 23-26.

sosyal, siyasi, iktisadi, askeri ve kültürel hareketlilikte önemli bir rol oynuyordu³⁰. Dunhuang'da yaşayanlar kuşaklar boyunca sadece zengin sanat eserleri oluşturmakla yetinmemişler ve bununla birlikte birçok halk efsaneleri de ortaya koymuşlardır³¹.

Efsanelerin bütününden tarihe geçildiğinde, çözülmemiş olayların sayısı bir hayli azalacaktır. Efsaneler yazılı kaynaklarda hazır şekilde beklemektedir. Burada yapılması gereken, geçmişte meydana çıkaracak tek yol, efsanelerin içinde yeralan tarihi gerçeklerin başka araştırma ve incelemede yararlanılan belgelerle beslenerek ortaya çıkarılmasıdır.

B- İPEK YOLU GÜZARGAHLARI

İpek Yolu ve bu yol üzerindeki ilişkileri, mücadeleleri iyi bilmeden, tarihi ve kültürel unsurların yayılışını doğru anlamak mümkün değildir. İlk dönemlerden beri Uzakdoğu'yu Yakındoğu ve Batı'ya bağlayan ticaret yolları vardı. Batı ile Doğu arasındaki kazanç amacıyla yürütülen alım satım etkinliği bu ticari güzergâhlarda yapılıyordu. Bu güzergâhlar tıpkı atardamarlar gibi, malların ve bunlarla birlikte ilmi çalışmaların, kültürel başarıların ve insanların değiş-tokuşunda temel faktörü belirlemekteydi. Akdeniz ve Avrupa'da, Roma; Yakın ve Orta Doğu'da İran; Orta Asya'nın güneyinde, Afganistan'da, Hind-Pakistan yarımadasının kuzeyinde Kuşan Devleti; Uzak-Doğu'da ise Çin İmparatorluğu, birbirleriyle sıkı siyasi, ticari ve kültürel ilişkilere girmelerinde İpek Yolu güzergâhlarının belirleyici etkisi olmuştur.

İpek Yolu güzergâhları oluşum aşamasında tabiatın ve iklimin etkisi ile geniş vadi yatakları etrafında oluşturulan vahalarda zamanla şehirler kurulmuştur. Bu şehirlerle amaç uzak yerlere yolcu ve ticaret eşyası taşıyan

³⁰ Yu, a.g.e., s. 8.

³¹ Yu, a.g.e., s. 9.

kişilere konaklamada yarayacak alanlar oluşturmaktı³². İki bin yıllık İpek Yolu, kuş uçuşu 7500 kilometre, bütün ayrıntılarıyla ise 10.000 kilometre uzunlukta idi. Bu ticaret güzergâhının, insanlar ve kıtalar arasındaki en uzun ve kültür tarihi bakımından en önemli ağ olduğunu söylemek abartı olmasa gerek³³.

Son dönemlere varıncaya kadar, Çin ve Batı dünyası arasında sadece tek bir yolun varlığına inanılmıştı ve bu yolun da, yüzyıllarca değişmeden takip edildiği sanılmaktaydı. Bunun yanında güney ve güneybatıya, Hindistan ve İran'a giden kervan yolu da bilinmekle birlikte, Akdeniz'in doğusuna değin gelen yolun, batı ile en eski ve uzun bir süre boyunca, tek bağlantı yolu olduğuna inanılmaktaydı³⁴. Eskiçağ Roma dönemine ait notlar uzun yıllardır bilinmektedir. Fakat Eskiçağ tarihi bilgilerinin yetersiz olması ve bu notlarda İpek Yolu'nun üç ayrı güzergâh oluşunun dikkate alınmaması sonucu, bu notların varlığına rağmen Orta Asya ve Doğu Asya'ya uzanan İpek Yolu hakkında kesin bilgiler ortaya konulamamıştır. Güzergâhların eksiksiz olarak belirlenmesindeki engellerden biri de doğulu ve batılı tarihi kayıtlarda geçen yer adlarının birbirini tutmaması olduğu gibi, bu tarihi kayıtlar kendi içlerinde bile, çok farklı şekilde zikredilmiştir. İsimler yüzyıllar içinde değiştiği gibi, aynı zaman diliminde, metinlerin yazıldığı dile göre de farklı adlarla vasıflandırılmıştır. Bu olumsuzluklar neticesinde İpek Yolu'nun bütün güzergâhının ayrıntılarını bilebilme imkânımız azalmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, var olan bütün bilgiler titizlikle gösterilerek ele alınmalı, İpek Yolu bölgesi gibi çok büyük tarihi bir alanın tanımlanmasında bütünlük gösteren verileri en ince ayrıntısına kadar incelemekte fayda vardır³⁵.

³² Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, Trabzon, 2000, s. 150.

³³ Sven Hedin, **İpek Yolu**, Çev. Ahmet Arpad, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1974, s. 228 ; Ayrıca Bkz., Susan Whitfield, **Aurel Stein on the Silk Road**, The British Museum Press, London, 2004. - İpek yolunda araştırma yapanların birbir deneyimlerini anlattıkları, 20. yüzyılın başında aralarında Çin ve Afganistan'ın bulunduğu ülkeleri keşfeden araştırmacılar ziyaret ettikleri ülkelerinin kültürleri hakkında bilgi vermektedir. Ziyaret ettikleri kültürlere ait kıyafet ve sanat eserleri yanı sıra, o kültürleri etkileyen o zamanki siyasi gelişmeler hakkında bilgi verilmektedir.

³⁴ Uhlig, **a.g.e.**, s. 65.

³⁵ Uhlig, **a.g.e.**, s. 67-68.

İpek Yolu güzergâhlarının tarih sahnesine çıkışı, milattan önceki süreci kapsasa da, bu güzergâhlar zaman zaman yaşanan savaşlar veya iç karışıklıklar nedeniyle güvenliğinin azalması ve ticaretin sekteye uğraması neticesinde, inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir³⁶. İpek Yolu'nda üstünlüğü ele geçiren devlet ve kavimler sayesinde güzergâhların yerlerinde değişimlerin yaşandığı görülmektedir³⁷. Eğer günümüzde Azak denizi veya Doğu Hazar denizi kıyılarından geçen ticaret yükünü Alakul gölünün kıyılarına götürecek olursak, bu yük antik Roma, Arap fatihleri ve Ortaçağ Rönesans dönemi zamanlarında ki aynı güzergâh üzerinden geçecektir. Hatta günümüzdeki demir yolları ve otomobil yollarının güzergâhlarında ki detaylar bile eski çağlardaki İpek Yolu kervan yollarının güzergâhına uyacaktır³⁸.

Günümüz bilim adamlarınca İpek Yolu'nun üç esas güzergâhtan geçtiği tespit edilmiştir; Kuzey İpek Yolu (bozkır yolu olarak da ifade edilmektedir), Güney İpek Yolu ve son olarak Birbirine Bağlı Kara ve Deniz Yolu olarak. Hatta onları ikisi kara, biri deniz yolu olmak üzere üç tane olduğunu ifade etmek de mümkündür. Batı ile Çin arasında başlayan ilk ticaret yolunu teşkil eden İpek Yoluyla aynı paralellikte olan bu dönemdeki diğer yollar ise yine birbirine yakın güzergâhları takip etmekteydi.

1- Kuzey İpek Yolu

Yol, pek çok açıdan çeşitli bölgelere ayrılmıştır. Bunlar politik ve ekonomik ayrımlardır. Çok eski dönemlere ait ve birçok kola ayrılan, Kuzey Asya ve Doğu Avrupa'nın o zamanlarda önemli bölgelerine, Kuzey Avrupa'nın içlerine kadar uzanan güzergâhlar bulunmaktaydı³⁹. İpek Yolu güzergâhları onu kontrolü altında bulunduranlar güçler tarafından

³⁶ Tok, **a.g.m.**, s. 67.

³⁷ Özkan İzgi, "Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)", **H.Ü.E.F.D.**, cilt: 2, sayı: 1, 1984, s. 93.

³⁸ Olga Talanova, (Redaktör), Po Velikomu Şelkovomu Puti, Alma-Ata, 1991, s. 10.

³⁹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 65.

değiştirilebilmiştir. Ancak temelde ipeğin taşındığı üç yol dikkat çekmektedir. Bu ana güzergâha elbette birçok yan kol tesir etmekte ve onu beslemektedir. Dünyanın doğu ve batı bölümü arasında ulaşım amacıyla kullanılan İpek Yolunda, Tarım Havzasından geçen Kuzey yolunun, Altay Dağlarıyla Pamir arasındaki geçide oranla, daha çok tercih edildiği, yapılan arkeolojik kazılarda bulunan eserler ve tarihi kaynaklar sayesinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Herodot'un M.Ö. 430'da tuttuğu kayıtlar neticesinde Kuzey İpek Yolu, Çin'in batı eyaleti Kansu'ya kadar izlenebilmektedir. Yolun başlangıç kısmını Don nehrinin denize döküldüğü alan oluşturmaktadır. Yol doğuda Partların oturduğu topraklara varmadan kuzeye kıvrılmakta, oradan hem Tanrı Dağlarının kuzeyine giden deve kervanları tarafından kullanılmakta ve hem de Turfan ve Hami üzerinden Kansu eyaletine Herodot'un kayıtlarına göre ulaşılmaktadır⁴⁰.

Kuzey İpek Yolu'nun başlangıç noktasını, Hanların İpek Yolu yani, Eski Çin'in ortasından Sarı Irmak ve Vey vadilerinden ve özellikle de güney Çin'den geldiğinizde doğal olarak Chang'an (Bugünkü Si-an = Xian) oluşturmaktaydı. Han Hanedanı zamanında bu merkezlerden ticari malları alarak hareket eden Çinli tüccarlar, mallarını Dunhuang'a kadar getirirlerdi. Dunhuang'ın yakınındaki Yümen-kuan'dan (Yeşim Kapısı) sonra yol üçe ayrılmaktaydı. Bu yollardan biri Hotan, biri Lo-lan, bir başkası da Hami ve Turfan üzerinden gitmekteydi. Buna ek olarak Doğu Türkistan'ın batısından başlayan daha sayısız kol bu yola eşlik ediyordu. Si-an'dan batıya ve kuzeybatıya, Dunhuang dolaylarına kadar "İpek Yolu" tek bağlantıdır. Burası genellikle Çinli tüccarlar için son noktaydı. Doğu Türkistan'da bol miktarda bulunan yeşim taşının adı ile anılan Yeşim Kapısı'nın çeşitli kaynaklarda Çin'in en batı sınırı olarak kabul edildiği aktarılmaktadır. Si-an, Loyang ve öteki Çin şehirlerindeki tüccarlar, M.Ö. ki dönemlerde, bundan binlerce yıl önce uzak yerlere yolcu ve ticaret eşyası taşıyan yük hayvanı aracılığı ile batıya aktardığı sayısız ipek balyasının hangi güzergâhlar üzerinden nerelere

⁴⁰ Haussig, a.g.e., s. 27-28.

kadar ulaştığını mutlak bilmiyordu. Bu tacirler için önemli olan, ipeği bir değer karşılığında satıp kazanç sağlamaktı. Roma zenginleri ipeğin nerelerden geldiğini pek bilmez bu ürünlerin Asya'nın doğusundaki birileri tarafından yapıldığını bilirlerdi⁴¹.

Dunhuang'dan sonra Orta Asyalı tüccarların aldığı mallar, Tanrı Dağları'nın eteklerinden geçer, Taklamakan Çölü'nü aşar ve bu çölün kuzey ve güneyindeki vahalara varılır. Kervanlar, vaha kent görünümündeki Hami'ye yönelerek Kuzeye doğru üç gün müddetle yürünüldüğünde Barkul (Pului) gölüne yaklaşarak buradaki dağları aşar. Pu-ta dağlarından itibaren kuzeye doğru 1000 li'den* fazla yürünürse Hsi-shih vadisine varılır; doğuda sıcak göl denilen göl (Isık-göl) vardır. Issık-Göl'de oturan halk, ipek alım satımıyla uğraşmaktaydı. İslâm yazarlarının verdikleri açıklamalar neticesinde kuzey ve güney yollarının birleştiği Isık-gölü bölgesinde ne derece canlı ve faal bir ticaret merkezi olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır⁴². Batıda ise Sui-sbih (Tokmak) yer alır. Bugünkü Cungarya'yi geçerek Balkaş Gölü yakınlarındaki Uygur kabilelerinin oturduğu bölgeden batıya doğru uzanarak Talas Nehri üzerindeki Talas şehrine gelir. Batıda bu bölge Talas şehrine bağlanır. Buradan itibaren, batı denizine varılır. Bu şehirler arasındaki mesafe doğudan batıya doğru 1043 km ve 280 metre tutmaktadır. Buna göre Kuzey ipek yolu Beşbalık ile Tokmak arasında uzanmaktadır. 1043 km'lik bu yolun dikkati çekici tarafı hemen hemen 33km'lik düzgün aralıklarla askeri karakolların varlığıdır. Bu şekilde Çin'in, Beşbalık bölgesinden İli nehrine kadar olan bölüme verdiği önem anlaşılmaktadır. Hsüen-tsang'ın belirttiğine göre, burada çeşitli ülkelerden gelen tüccarlar bulunurdu. Yol daha sonra Sır-Derya (Seyhun) Nehrini aşarak Bizans topraklarına ulaşmaktaydı⁴³. İpek Yolu'nun kollarından bir başkası ise Ural

⁴¹ Hedin, a.g.e., s. 228.

* Çin uzunluk ölçüsü olan bir (li) 552 metredir.

⁴² Gökalp, a.g.e., s. 227.

⁴³ Lajos Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Sadrettin Karatay, M.E.B, İstanbul, 1990-91, s. 31; M. Turgay Kürüm, "Avrasya da Runik Yazı", **Türkler**, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, Ankara, 2002, s. 776 ; Uhlig, a.g.e., s. 65 ; Anka A. Ierusalimskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar", **Türkler**, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 244 ;

gölü kıyısındaki Alanların ülkesinden, Semerkant ve Taşkent'ten, Amu-derya ve Usboi'nin eski yatağından *Hazar* denizine kadar uzanıyordu. Buradan da, Kura üzerinden Karadeniz ve Bizans'a gidiyordu⁴⁴.

Tang-çu (Tang Yıllıkları) resmi belgelerine göre, Aksu'ya gelen yolcular Sogdiana'ya gideceklerse, doğrudan Isık-göl ve Tokmak şehrine inmeye yarayan Bedel Geçit'ini (4000 m yüksekliğinde) seçerler ve buradan da hiçbir engelle karşılaşmadan Çu ve Sır-Derya vadisine inerlerdi. Bu yol ile Doğu Türkistan'dan Fergana, Toharistan ve Sogd'dan gelen yollar Aral çevresi kuzeyinde ve Hazar çevresinde birleşiyorlardı. Eski yazarlardan Bizans tarihçisi Menandros Protecros, ilk olarak M.S. VI. yüzyılda bu yoldan bahsetmiştir. Onun söylediklerine göre, Türk-Sogd elçileri Bizans'a, Bizans elçileri de Türk Kağanına aksi istikamette bu yolu kullanarak giderlerdi⁴⁵. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; Herodot'un notlarında Kuzey İpek Yolunda "ormanlık bölge" olarak geçen kısım, yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde netlik kazanmıştır. Seyma ve Turbino mezarlarının incelenmesinden sonra, bu bölgede Urallar ve Çin arasında daha M.Ö. ikinci binin sonunda ticaret bağlantısının kurulduğu anlaşılmaktadır. Orada bulunan eşyalar arasındaki yada taşı yüzüklerin hepsi de aynı maddeden ve aynı biçimde imâl edilmişlerdir. Urallarda şu ana kadar hiçbir yada taşı bulunmadığına göre, bunların Çin tarafından geldiği aşikârdır. Burada yada taşlarından başka, Geç-Şang-Hanedanı dönemine ait bronz baltalar ve kamaların da bulunduğunu eklemek gerekiyor. Bu yol Orta Urallardaki Kama Nehrini takip eden, Ural geçidiyle Sibirya'ya ulaşan bir güzergâh izler⁴⁶.

Kuzey İpek Yolu, Orta Asya'da birkaç kola ayrılmaktadır. Asıl güzergâh Aral gölü sahilinden Harezmi'e dönerek, sahil boyunca Kuzey Batıya doğru Ural nehrinin aşağı çığrına gelir, nehri aşarak Volga'ya, buradan da Kalaç

<http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter14/chapter140501.htm> ; Gökalp, **a.g.e.**, s. 32-34.

⁴⁴ Hedin, **a.g.e.**, s. 227.

⁴⁵ Boris Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", **Türkler**, Çev. Mehmet Tezcan, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 225.

⁴⁶ Haussig, **a.g.e.**, s. 28.

kıstasından Don nehrine gelir. Don nehrini Pantikapaion (Kerç) boğazında denize dökülen ağzına değin takip ettikten sonra, buradan diğer Yunan ticaret merkezlerinin bulunduğu Kırım'a gelir. Pantikapiaion'a ulaşan bu yol üzerinde, gümrük istasyonları vardır. Harezmi'den ayrılan bir diğer güzergâhın, Hazar denizi sahillerinden geçtiği ve buradan gemilerle, o devirde Araxes olarak bilinen Kura nehrinin denize döküldüğü ağız kısmına gelirdi. Aras ırmağı aşılarak, Artaxata'ya gelir ve Roma sınırını aşardı. Bir diğer yol Aras'ı boydan boya aştıktan sonra, o devirde İberya olarak nitelendirilen Gürcistan'a saparak, o zamanki İberya'nın başkenti Mc'heta'yı aşarak Karadeniz kıyısındaki Kolais'e gelen yol idi. Strabon'un aktardığı bilgilere bakılırsa, bu her iki ticaret yolu, M.Ö. son iki yüzyıl içerisinde oluşmuştur. Antik yazar Herodotus'un aktardığı bilgilerde, bu ticaret yolunun devamının Thyssagetlerin oturdukları bölgeden geçerek "Var" ırmağına ulaştığını zikretmektedir. Bu ırmak Volga ile aynı ırmaktır⁴⁷. "Var" adıyla geçen Volga nehri kıyısındaki Budinler'in başkenti ile Sarmatların yaşam sürdürdükleri Don nehrinin ağzında gümrük yerleri vardı ve bu gümrük istasyonlarının bulunduğu menzillerde, aynı zamanda kervan rehberi de olan tercümanların ve bir bölüm yük hayvanının değişimi gerçekleştirilirdi. Bu şehirler sadece tercümanların değil, aynı zamanda içlerinden altı tanesinde kervan kılavuzlarının da değiştirildiği anlaşılan menzilleridir. Bu durum mesafenin çok büyük olmasından ileri gelmektedir. Ama tercümanların mutlaka 7 defa değiştirilmesi zorunluydu. Argypaioi'de, pazar yerinde rastlanan İssedonlar için bir tercümana ihtiyaç duyuluyordu. Burada tercüman kullanılması, İssedonlara kadar gidebilen tüccarların bir kısmının Grekçe anladıklarını göstermektedir⁴⁸. Yol oradan itibaren Orta Asya'da Part Ülkesine ulaşmaktadır. Yol Part ülkesinden Argypaioi'ye* devam etmektedir. Argımbaylar hakkında, dış kısmı keçe ile örtülmüş yurtlarda oturdukları yolunda verilen bu gibi bilgiler, onların Türk kavimlerinden olduğunu düşündürmektedir. Herodot, Grek tacirlerin Dinyeper ağzından ve

⁴⁷ Talanova, **a.g.e.**, s. 10 ; Haussig, **a.g.e.**, s. 33.

⁴⁸ Haussig, **a.g.e.**, s. 33.

* Z. Velidi Togan tarafından "Argypaioi", Argun veya Argımbay olarak ifade edilmiştir.

Karadeniz sahillerindeki diğer şehirlerden, muhtemelen İli Vadisindeki Argımbay'a kadar geldiklerini zikretmiştir. Karadeniz kıyısındaki ve Çungarya'daki diğer şehirlerde M.Ö. IV. yüzyıla ait sikkelerin bulunmuş olması, bu bilginin doğruluğunu göstermektedir⁴⁹. Yol Argımbay'dan sonra doğuya doğru devam etmektedir. Grek tüccarların buraya gelmelerine karşılık, muhakkak İssedonlar da Argımbay'a gelmekteydiler. İssedonların aslında Çin'den değil, Çin'e komşu topraklardan geldiğini kabul etmek gerekir. Demek ki İpek Yolu'nun bu doğu kısmında, İssedonların da uğradıkları bir ticaret merkezi vardı. Herodot, kendisinin de belirttiği gibi İssedonlarla ilgili bilgileri İskitlerden almıştır. İskitler o dönemde İssedonlar için tercümanlık yapmaktaydılar. Onların Herodot'a anlattıkları bilgiler iki çeşittir. İlk olarak İskitler, İssedonların kuzeyinde oturan, hayalî ve uydurma devler ve tabiatüstü varlıklardan bahsetmişlerdir. Bu bilgiler İssedonların efsanelerinden alınmıştır. İkinci bilgi ise, Herodot'un eserinde anlattığı, İssedonların cenazelerini defnetme törenleriyle ilgili haberlerdir. Herodot'un notlarında da Kuzey İpek Yolu'nun İssedonların oturdukları bu bölgeyle ilgili tatmin edici bilgiler maalesef yoktur. Bu konuyu aydınlatmak için bu kavim hakkında bilgiler vermiş olan Ptolemaios'a başvurmak gerekmektedir. O tarım havzasını anlatmıştır. Onun Serik (e) diye bahsettiği yer, İssedonların yurdunun kuzeybatısına düşmektedir. Çin kaynaklarında "Yüeci" ve "Vusun" diye geçen İssedonların, buraları yurt edindikleri anlaşılmaktadır. İssedonlar oradan M.S. 176 yılında göç etmişlerdir. Bütün bu bilgiler göz önüne alınırsa, Herodot'un notlarında Kuzey İpek Yolu'nun Don Irmağı ağzından başlayıp, Kansu Eyaletinin batı kısmına kadar devam ettiği sonucuna varılır⁵⁰.

Baykal gölünün güneyinde, Kertilen, Orhon ve Selenga ırmakları kıyısında Balkaş gölüne kadar uzanan bozkırlardan geçen yol, uçsuz bucaksız genişlikteydi. Bu bölgeden geçişte büyük atlı birlikler ve hayvan sürüleriyle yol alan göçebeler için hiçbir doğal engel yoktu. Tanrı dağlarının kuzey kolu olan Tarbagatay dağlarının, 4500 metre yüksekliğe ulaşan Altay dağlarıyla birleşiyor

⁴⁹ Haussig, a.g.e., s. 34.

⁵⁰ Haussig, a.g.e., s. 35.

gibi görüldüğü yerde bile geniş bir yol bu bölgenin kolayca aşılmasını sağlıyordu. Batıya ilerlerken, güney yollarında sık sık karşılaşılan aşılması zor engeller yoktu. Bu nedenle eskiden beri halkların yanı sıra ticari mallar da bu yolda gidip geliyor ve Avrupa'ya kadar yayılma olanağını bulmuş oluyordu⁵¹. Tarihi kaynaklar Altay ve Pamirlerdeki müşterek sınırın, İssedonlar, Serler⁵² ve buradan gelip geçen kavimler tarafından yüzyıllarca kullanıldığını ortaya koymuştur.

Kuzey İpek Yolunu kontrol altına almak için iki önemli yer vardı. Bunlar Kalaç Berzahındaki Volga Geçidi ve Kerç Boğazı idi. Öncelikle Kimmerler Kerç yarımadasının fethiyle, kontrolü elde bulundurmasına rağmen süreç içerisinde İpek Yolunun en önemli ve stratejik alanlarından biri olan bu alan İskitlerin eline geçmiştir. Daha sonra Kral Daryus bu bölgeyi İskitlerden alma teşebbüsüne girişti. Don Irmağından itibaren İpek Yolunu izleyerek, harap ettiği Budin şehrine vardı, oradan Var Nehri (Volga) kıyısına geldi. Daryus İskitlerin nehirden geçmelerini önlemek amacıyla bir kale ve düşman saldırısını durdurmak, düşmana karşı savunma yapmak amacıyla yer yaptırmıştı. Fakat bu hazırlıklar sonucunda istenilen gerçekleşmemiştir, bunun nedeni ise İskitler hazırlıklar yapılırken nehrin üst kısımlardaki elverişli bir yerinden karşıya geçmişlerdi⁵³.

Hazar Denizi'nin kuzeyinden Avrasya'ya, gemilerle Karadeniz'e kıyısı olan Anadolu kentlerine, Bizans'a, Tuna Nehri ve kolları vasıtasıyla Orta Avrupa'ya, Volga, Don ve Dinyeper nehirleri ve bu nehirlerle bağlı suyolları aracılığı ile Baltık Denizine, oradan da İskandinav ülkelerine, Kuzey Avrupa ülkelerine ve İngiltere'ye kadar ulaşır⁵⁴. Bu bölümün bağlantıları ile ilgili bilgilere arkeolojik kazılardan elde edilen çalışmalardan öğrenebiliyoruz. Bu çalışmaların büyük kısmı günümüzdeki Rusya sınırları içinde kalan

⁵¹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 78.

⁵² Yüceci ve Vusunlar için batılı kaynaklarda İssedon ve Ser adları kullanılmıştır. Fakat bir kısım batılı yazarlar "Ser" kelimesini ipek ve ipekli kumaş olarak kullanmışlar. Bundan dolayı Çinlilere de "Serler" adını vermişlerdir. Bkz. Bounlois, L; The SilkRoad, London, 1966, s.40.

⁵³ Haussig, **a.g.e.**, s. 48.

⁵⁴ Kürüm, **a.g.m.**, s. 776.

bölgelerdeki İskit mezarlarından sağlanmakla birlikte, kazılarda ele geçirilen ipek örneklerinden yola çıkarak belli bağlantılar ortaya çıkarılmaktadır. Kuzey Batı Kafkasya'da kurganlarda ipek ve ipek kumaşların dışında bulunan parçalar da önemli yer tutmaktadırlar. Her iki yöne çeşitli malların götürüldüğü, Kuzey Batı Kafkasya kurganlarındaki bulgulardan anlaşılmaktadır. Örneğin, yukarıda adı geçen bütün kurganlarda Akdeniz üretimi cam boncuk ve şişelere rastlanmıştır. İpek yoluyla Batıdan Doğuya giden esas ihraç malları içerisinde cam ürünlerin ağırlıkta olması, bir zamanlar İpek Yolu adını Cam Yolu adıyla değiştirme teklifinin ortaya atılmasına neden olmuştur⁵⁵. Başlangıçta Yunanistan ve Kelt bölgesinde bulunan ipek örneklerinden, ticaretin henüz başlamadığı bilindiğinden ipeğin bu bölgelere Çin'den planlı bir ithalat ve ticaret sonucu değil, Çin sınırlarından buralara kadar hediye ya da haraç olarak ulaşmış olabileceği gibi, İskitli tacirler tarafından da Avrupa'ya getirilmiş olabileceğini dikkate almak gerekir⁵⁶. O devrin Bozkır Yolu boyunca Avrasya'nın muhtelif kısımlarındaki insanlar arasındaki doğrudan münasebetlerin daha ikna edici diğer bir delili, Kırım'da M.S. II-III. yüzyıllara ait olup, üzerinde rölyef şeklinde atlı tasvirleri bulunan ve bizim için hiç de daha az ehemmiyetli olmayacak şekilde: tamga'ların ve yine bu türden işaretlerin kazındığı taş bir mezat üstü malzemesidir. Bu işaretler arasında, "at üzerinde iki atlı" yazılı Çince bir kitabe de bulunuyor ki bunu Han Sülalesi dönemine ait kabul etmek mümkündür⁵⁷.

Araştırmacılar tarafından da kaydedildiği gibi, M.Ö. VI.-IV. yüzyıllarda Saka bozkırlarındaki nüfus artımı, göçebelerin Orta Asya vahaları ve İran ülkeleriyle ticari ilişkilerinin hızlanmasına olanak sağlamıştır. Çin kaynakları Davan, Kangüy, Yantsay ve Yantszi'ya, yani Aral boyu ve Doğu Hazar boyu bölgesindeki göçebe kabilelere kadar uzanan kuzey loşa (Yaksart) ırmak yolundan bahsetmektedir. Bu yolla, hayvancılık ürünleriyle mübadele etmek için hububat, silah ve kumaş taşınırdı. Göçebelerin bozkırlardan geçen

⁵⁵ Ierusalimskaya, **a.g.m.**, s. 248.

⁵⁶ Uhlig, **a.g.e.**, s. 69.

⁵⁷ Stavisky, **a.g.m.**, s. 225.

ulaşım hatları giderek Avrasya'nın bölgelerarası yollarına bağlanırdı. Nitekim, Büyük İpek Yolu'nun Altay dağlarından geçerek Fergana'ya, Orta Sir Derya'ya ve Kazakistan bozkırlarına uzanan Avrasya hattının kuzey kolları, Sibirya'dan batıya uzayan göçebe yolu ile birleştiği gibi Sogd'u güneyden bu yolla birleştirirdi. Yolun bir kısmı Kızılıkum Çölü'nden geçerek Sir Derya'nın aşağı bölgelerine, daha sonra Aral boyuna ve göçebelerin meridyen hattı boyunca Ural boyuna ya da Orta Sir Derya'dan geçerek Kızılıkum Çölü'ne ve Nuratin Dağları boyunca Buhara'ya veya kuzeyde Harezm'e kadar uzanıyordu. Harezm'den ise Sarıkamış ve Uzba üzerinden Hazar'a su yolu vardı. Bu yol henüz Ahemeniler Dönemi'nde Harezm'i batıdaki merkezlere bağlıyordu. Arkeolojik kaynaklarda Amuderya'nın kuzeyinde, doğusunda ve batısında yaşayan göçebelerle ticarete ilişkin ilginç bulgulara rastlanılmaktadır. Tüm bu kanıtlar, Sakalardan başlayarak göçebe halkların eski zamanlardan itibaren Orta Asya ticaretine katıldığını ve ticaret yollarının oluşumunda ve değişiminde etkili olduklarını söylememize imkan vermektedir⁵⁸. Bozkır Yolu'nun gelişimi Miladın ilk asırlarında da üstelik sadece dolaylı münasebetler için değil, aynı zamanda Orta Asya'nın, Roma dünyasıyla doğrudan münasebetleri için kullanıldığını belirtmek gerekir. Harezm, Baktriya-Toharistan, Sogd'da Roma örneklerini takliden hazırlanmış keramik küp buluntuları sayesinde bu anlařılmaktadır⁵⁹. Çin, Hint-İran ve Yunan dünyası arasında işleyen kervan yolu, vahalardan uzak yerlere yolcu ve ticaret eşyası taşıyan kişilere konaklamada yarayacak şehirlerden geçmesinden dolayı, Tarım'daki küçük krallıklar için büyük bir iktisadî önem taşıymaktaydı.

VI. yüzyılda Bizans'ın Akdeniz eyaletlerinde kendi ipek imalatını ve ipek dokumacılığını geliştirmelerini müteakip, sadece" Çin" ipeğine değil, aynı zamanda ham ipeğe olan talebin artışı Batı dünyasını yeni yolların arayışına itmekteydi. Bir bölümü Kafkasya'dan geçen yol Kuzey yolunun bir başka

⁵⁸ Yuriye Buryakov, "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri", **Türkler**, Çev. Alesker Aleskerov, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 237.

⁵⁹ Stavisky, **a.g.m.**, s. 225.

varyasyonunu oluşturmaktaydı. Bu, bir yandan Akdeniz ülkelerini, diğer yandan da Uzak Doğu ve Orta Asya ülkelerini İran'ın aracılığı olmadan direkt bağlantıların kurulmasına itmekteydi⁶⁰.

2- Güney İpek Yolu

Kuzey güzergâhı tarih öncesi dönemlerde dahi ürün değişimi için kullanılırken, İpek Yolu'nun güney güzergâhı en erken M.Ö. VII. ve VIII. yüzyıllarda İskitlerin Batı'ya doğru göçleri sırasında meydana gelmiş olmalıdır⁶¹. Güney Yolları'nın sınırlarının daha dar olmasından dolayı, Güney güzergâhları Kuzey güzergâhlarına nispeten daha net ortaya konulabilmektedir.

Çin'den batıya giden kuzey ve güney yolu diye isimlendirilen yolları birbirinden ayıran doğal engel Tanrı dağlarıdır. Bu dağlar, incelemelere göre, başlıca üç yerden kuzey yolu ile güney yolunu birbirine bağlamaktadır. Bu yollardan biri, T'ang-shu'ya göre, Chiao-ho (Yar-khoto) ile Pei-t'ing (Beş-balık)'i birbirine bağlayan 204 km. uzunluğundaki yoldur. İkinci yol, Turfan'ı Urimçi'ye birleştirmektedir. Turfan'dan başlayan bu yol kuzey batıya doğru devam etmekte olup her iki şehir arasında ve aşağı yukarı yolun yarısında en önemli mevki olarak "Dawanchin" bulunmaktadır. Bir üçüncü yol, Karaşar'ı İli nehri vadisine birleştiren yoldur. Karaşar'dan başlayan bu yol, Kaydu-gol ırmağından sonra büyük Yulduz vadisini takip ederek Narat geçidini aşar ve İli nehrinin bir kolu olan Kunges ırmağına ulaşarak kuzey yolu ile birleşir⁶².

Heredot'un Kuzey İpek Yolu hakkında verdiği bilgilerle karşılaştırabileceğimiz, Güney İpek Yolu üzeri bilgilerimiz birkaç kısa notla sınırlı bulunmaktadır. Çeşitli dönemlere dair bazı tarih kayıtlar bu

⁶⁰ Ierusalimskaya, **a.g.m.**, s. 244.

⁶¹ Haussig, **a.g.e.**, s. 40.

⁶² Gökalp, **a.g.e.**, s. 41.

güzergâhın tarihî seyrini aydınlatmada yetersiz kalmakta ve çok gerilere de gitmemektedir. Burayla ilgili en eski kayıt, M.Ö. VII. yüzyıla ait Akadça yazılmış bir kil tablet üzerindeki metindir. Bu metin Mezopotamya'dan Ekbatan'a kadar uzanan güzergâh ile ilgilidir. Güzergâhın Orta Asya'ya kadar devam eden kısmı hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler Karaks'lı İsidor'dan elde edilmiş olup Partlar dönemine ait bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre, İpek Yolu Mezopotamya'dan, Ekbatan üzerinden Kireşeta'ya (Kuros'un şehri) uzanmaktadır. Kuruşkat'ın Sogd ülkesinde habercisi vardır. Bu şehir Ahe-menler zamanında Doğu İran'da önemli bir merkez idi. Suğdak'ın kuzeyinde, daha önce sikkeler bahsinde adı geçen sivri börklü Sakalar (İskitler) onların batısında ise Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında, M.Ö. 529'da Daher Ovasında Büyük Kuruş'a karşı yenilmiş olan Massagetler bulunmaktaydılar. İhtiyar Plinus'a göre yol, Strabon'un İnci Nehri dediği Silis Irmağına ulaşmaktadır. Nehrin bu iki türlü adından her biri, Kuzey ve Güney İpek Yollarında kullanılan biçimleridir. Strabon'da geçen "Jakart" Güney İpek Yolunda kullanılmaktaydı. İhtiyar Plinus'un kullandığı Silis ise bir Hint kaynağından alınmıştır. Bu kaynak birbirine bağlı kara ve deniz İpek Yolunu anlatmaktadır. Her iki kaynaktaki Serler hakkında verilen malûmat birbirini tutmamaktadır. Bu bilgi farklılığı her ikisinin de ayrı kaynakları kullanmalarından ileri gelmektedir⁶³.

Çin kaynağı T'ang-shu güney ipek ticaret yolu hakkında bize oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu kaynak güney yolunu Hsi-chou (Yar-khoto)'dan başlatmakta olup batıya doğru Tanrı dağlarına paralel olarak devam eden yol Yen-ch'i (Karaşar), An-hsi (Kuça), Ta-shih (Aksu)'ye gelmekte, Aksu'da, birden kuzey batıya dönerek Tanrı dağları dizisi güneyden kuzeye giderek Isık-gölün güneyine varmaktadır. Böylece güney yolu Sui-shih (Tokmak)'da, Isık-gölün kuzeyinden gelen kuzey yolu ile birleşmektedir. Tokmak'ta

⁶³ Haussig, a.g.e., s. 36-37.

birleşen her iki yol, batıya doğru devam ederek Ta-lo-ssu (Talas)'ya doğru gitmektedir⁶⁴.

Güney İpek Yolu Çin'in başkentinden başlayarak Orta Asya ve İran yaylası üzerinden Doğu Akdeniz'e uzanıyordu. Güney güzergâhın başlangıç noktasını, Han Hanedanlığı'nın İmparatorluk kenti ve aynı anda Çin ticaretinin merkezi olan Ch'ang-an (Si-an) oluşturur ve buradan Kuzey Batı'ya doğru gidilir. Sonrasında Lan-chou aşılmasını tâkiben Kan-chou (Kansu) koridoru da aşılarak Yeşim Kapısı Geçidi (Yümen-kuan) kullanılarak, Wu-wei ve Çin Seddi'nin batı ucu durumundaki Dunhuang'a gelinirdi⁶⁵. Dunhuang'da ayrılan yolların kuzeyinden gidince önce Hami yoluna, sonra Turfan çöküntü alanına, sonra da Karaşar, Kuça, Aksu ve Kaşgar'a ulaşılır. Güneyden gidince sırasıyla Miran, Çerçen, Niya, Kereya, Hoten, Yarkent ve Kaşgar'a varılır. Budist rahiplerin dinî merkezleri olan *Dunhuang (Bin Buda)* mağaraları üzerinden *Lop-nor'a* ulaşan ticaret kervanlarının karşısına *Taklamakan* çölü çıkıyordu. Buradan sonra İpek Yolu iki kola ayrılmaktaydı. Biri Taklamakan çölünün kuzeyini, diğeri de güney kenarını izleyerek batıya doğru ilerliyor ve her iki kol sonunda *Kaşgar* şehrinde birleşiyordu⁶⁶. Herkesin Asya ticaret yollarının en önemli stratejik noktalarından biri olarak kabul ettiği Kaşgar, Hindistan yolunun son durağıydı⁶⁷. Kaşgar şehrinde sonra da yolun ikiye ayrıldığı bilinmekle birlikte bir kolun, Maveraünnehir, Horasan, İran ve Suriye üzerinden Akdeniz limanlarına, diğerkolun ise Pamir dağlarını aşarak Hindistan'a, ulaştığı bilinmektedir⁶⁸.

Diğerbir bakış açısıyla Güney'deki yol, Yeşim Kapısı Geçidi (Yümen-kuan) aşılarak Tarım havzasına girmektedir ve Lop-nor (Lop) gölü aşılarak Lou-lan, Miran, Dandan-oilik (bir Budist tapınak), Hoten aşılarak Kaşgar'a ve

⁶⁴ Gökalp, a.g.e., s. 39.

⁶⁵ Uhlig, a.g.e., s. 79.

⁶⁶ Koca, a.g.e., s. 150.

⁶⁷ Roux, a.g.e., s. 31.

⁶⁸ Koca, a.g.e., s. 150.

buradan da Pamir'e gelerek, günümüzde, Kırgızlar'ın hayatlarını devam ettirdiği bir yaylada Kuzey Yolu ile birleşmekteydi. Günümüzde de devasal boyuttaki ve uzak sahalardan da görülebilen tek bir kaya kütesinin bulunduğu Taşlaşmış Kule'de yollar kesişmekteydi ve dar bir geçit kullanılarak Pamir'i geçmekteydi⁶⁹. Birleşen yol yüksek Pamir dağlarının diğer tarafında Baktra'ya, günümüzde Afganistan sınırları içindeki Belh'e ulaşıyordu. Merv ve Hazar Denizinin güney doğu kıyısı yakınlarındaki Şahrud üzerinden, günümüzde Tahran'ın bulunduğu bölgeden geçerek Hamadan, Anxi (bugünkü İran) ve Tiaoshi (bugünkü Arap yarımadası) üzerinden⁷⁰, Ktesiphon (Medain) ve Palmyra'ya, Akdenizin doğu kıyılarındaki Attaleia'ya, bu günkü Antalya'ya ulaşıyordu. Buralara gelen mallar Roma limanı Ostia'ya, İskenderiye'ye ve Roma İmparatorluğunun diğer limanlarına gönderilmek üzere gemilere yükleniyordu. İpek Yolu'nun güney kolu İzmir'e kadar uzanmaktaydı⁷¹.

Güney İpek Yolunun her iki güzergâhı da, uzun zamandır aynı ticaret yolları olarak kullanılıyordu. Bu durum Herodot'un zikrettiği, Suriye'den Mezopotamya'ya giden yol için de geçerlidir. Suriye'den Babil'e, şarap buradan ihraç ediliyordu. Babil'den Ekbatan'a kadar devam eden bölümü hakkında daha önce değindiğimiz bir Akad tabletindeki kısa metinde bilgiler vardır. Bu yoldan Herodot'un "Med kumaşı" diye kaydettiği, yabani ipek böceği kozalarından imâl edilen ipek kumaşlar taşınmaktaydı. Yabani ipekböceği kozalarından elde edilen İpekler İran Kral Yolu üzerinden Anadolu'nun batısındaki Sard'a, Efes'e kadar gönderilmekteydi. Anadolu'nun batı kıyılarında İyon kumaşları bulunmaktaydı⁷².

Güney Yolu'nu Batı-Doğu istikametinde izlediğimizde ise şu sonuç ortaya çıkmaktadır. Akdeniz limanlarından başlayarak Kızıldeniz ve Hint Okyanusu boyunca uzanan yolun Hint Okyanusu'ndan sonraki bölümü iki

⁶⁹ İzgi, "Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)", s. 96 ; Roux, **a.g.e.**, s. 31 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 80 ; Turhan Atan, **Türk Gümrük Tarihi / Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar** I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 19 ; Ligeti, **a.g.e.**, s. 68.

⁷⁰ <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter14/chapter140501.htm>

⁷¹ Talanova, **a.g.e.**, s. 10.

⁷² Haussig, **a.g.e.**, s. 41.

farklı kola ayrılmaktadır. Birinci kısmını Güney Hint Yarımadası'nın kuzey batısında Romalılar tarafından kurulan limanlara kadar uzanan ve oradan karayoluyla Hindikuş Dağlarındaki geçitlerle kuzeye ilerleyen oradan da esas İpek Yolu'yla birleşen yol oluştururken, İkinci kısmını ise denizden güney-doğu Asya'yı dolanarak Doğu'ya giden güzergâh takip etmekteydi⁷³. Bu güzergâhtan Orta Asya'da güneye doğru, Hindu Kuş geçitlerinden geçerek Hindistan'a, bu arada Hindistan'ın Batı kıyısındaki limanlara, ayrıca Ganj vadisine doğru da bir yol ayrılıyordu; aynı şekilde Amu Derya (Oxus) ve onun erken Orta Çağda Hazar Denizi kıyısına giden ve artık kurumuş olan kolu Uzboy'a, Hazar Denizi'ne ve Kafkas Ötesi'ndeki ırmaklar boyunca Kuzey Mezopotamya'ya, Anadolu'ya ve öyle görünüyor ki Karadeniz'in doğu ve güneyindeki limanlara doğru bir su yolu geçiyordu⁷⁴. Hazar Denizine gelindiğinde iki kola ayrılan İpek Yolu güzergâhlarının bir kolu, Hazar Denizi'nin güneyinden Orta Doğu ve Arap Yarımadasına, oradan kara ve deniz yoluyla Mısır, Kuzey Afrika ülkeleri, gemilerle Akdeniz'e kıyısı olan Anadolu, Bizans ve diğer Avrupa ülkelerine ulaşır. İlk başlarda uzun süre bu yol kullanılmıştır. Bugün İpek Yolu denince de akla bu güzergâh gelir⁷⁵.

Güney İpek Yolunun, Orta Asya'dan, Medya üzerinden Mezopotamya'ya uzanan kısmı, çok eski devirlerden beri ticaret amacıyla kullanılmıştır. Vahan vadisinden elde edilen lacivert taşı bu güzergâh üzerinden Mezopotamya'daki Sumerlere ve Mısır'a götürülmekteydi. Güney İpek Yolu'ndan kuzeydoğuya İssedonlar'a (Yüce) yeni Kansu'ya, Suğdak'tan Fergana'ya giden bağlantı yolu kullanılmaktaydı. Orada Kansu'dan gelen tüccarlara rastlanırdı. Burada söz konusu olan kavimlerden Suğdaklar (Sogdlar) İpek Yolunun batıya giden Güney İpek Yolu üzerinde, M.Ö. VI. yüzyılın başlarında büyük rol oynamıştır. Bu durum özellikle Kuroş Kath (Kuraş Şehri) te oturanlar için söz konusu idi. Eski Farsça metinlerde,

⁷³ Ierusalimskaya, **a.g.m.**, s. 243.

⁷⁴ Stavisky, **a.g.m.**, s. 225.

⁷⁵ Kürüm, **a.g.m.**, s. 776.

Persepolis sarayına lacivert taşını getirenlerin onlar olduğu ifade olunmuştur⁷⁶.

Kuzey ve Güney güzergâhları arasındaki bağlantı yolu Haussing'in eserinde şu şekilde ifade olunmuştur; "Her iki yol, birbirinden ayrı güzergâhlarda devam ettikten sonra, ileriki zamanlarda Semerkant adı verilen eski adıyla Marakanda'da tekrar birleşmekteydi. Fergana vadisinden gelen Kuzey güzergâhı ile Kaşgar'dan gelen Güney güzergâhları burada birleşirlerdi. Ptolamaios'un, Uşruşana olarak kaleme aldığı, o devirdeki Kuruskath (Kiros şehri) eski Ahemen Devleti'nin sınırını aşan bu yol, İskendernamelerde Romalı'da "Demir Kapı" adı verilen geçide ulaşırdı. Oxus, Kuşanlar ile Parthlar arasındaki sınır idi. Nehir kıyısı boyunca, sınır karakolları oluşturulmuştu"⁷⁷.

3- Birbirine Bağlı Kara ve Deniz Yolu

M.Ö. VI. yy. da Ahemen Perslerinin büyük Daryus komutasında Pencab'ın zapt edilmesi sırasında çeşitli deniz ve karayollarının birleşmesi ile bir diğer ticaret yolu ortaya çıkmıştır. Bu güzergâh Mısır ve Mezopotamya'ya giden deniz yolu ile birleşen Namada Nehri ağzındaki Barygaza'ya (Barigaza) giden üçüncü ticaret yoludur. "Birbirine Bağlı Kara ve Deniz Yolu"nun Song hanedanı döneminde oluştuğu, Doğu Afrika'daki Somali'de yapılan kazılarda çıkarılan tarihi eserlerle kanıtlandığına dair görüşlerde bulunmaktadır⁷⁸. Hint Okyanusu üzerinden de ticaret yapıldığı yolundaki bilgiler Milat sıralarına dayanmaktadır. Bu ticaret yolu, Hint kıyısındaki Barygaza'dan Baktırya üzerinden Thinoi'ye uzanan karayoludur. Thinoi, o dönemde Batı Çin'deki Ts'in devletinin başşehri idi⁷⁹. Bu yol Mısır'ı Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu aracılığıyla Batı Hindistan'ın, eskiden Kuşan İmparatorluğu'nun deniz kapıları olan limanlarına bağlıyordu. Bunun kollarından biri İran Körfezi'ne giderken,

⁷⁶ Haussig, **a.g.e.**, s. 51-52.

⁷⁷ Haussig, **a.g.e.**, s. 99.

⁷⁸ <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter14/chapter140501.htm>

⁷⁹ Haussig, **a.g.e.**, s. 39.

diğerleri ise daha doğuya, Hindistan'ın Malabar sahilini, Sri Lanka (Seylan)'ya. III-IV. yy.da Vanga Devleti'nin kurulduğu Ganj nehri ağzına, Hindî Çin'e gidiyordu⁸⁰. Guangzhou limanından Malaka Boğazı'nı geçerek Sri Lanka, Hindistan ve Doğu Afrika'ya ulaşmaktadır.

Daryus idaresi döneminde yaşamış olan Kargandalı Skylax Paktya'daki, kabil vadisindeki Kaspapyros'tan Kiber Geçitinden indisia kadar giden güzergâh hakkında bilgi vermiştir. Rota buradan itibaren İndus'un ağzına kadar gemilerle devam eden yol, Hint okyanusunu aşarak Güney Arabistan'dan sahillerine ulaşmaktadır. Buradan Mısır'a ulaşabiliyorlardı. Bir başka rota, Namada Nehri'nin denize döküldüğü kıyıdan başlayıp, İran körfezini geçerek, Mezopotamya limanlarına ulaşmaktadır. Bu rota hakkında Makedon deniz filosunun başındaki Nearchos bilgiler vermektedir. Her iki rotada ayrı ayrı eskiden beri kullanılmaktaydı. Fakat ilk defa Daryus tarafından, yine aynı şekilde Büyük İskender tarafından ulaşım amacıyla kullanılmış ve bir ticaret yoluna dönüştürülmüştür. İpek Yolu güzergâhlarının kendine özgü bir görünümü olmuştur. Yukarı İndus'ta, Gilgit ve Karakorum Geçidinden Tarım Havzasındaki Hotan'a giden yol M.S. I. yüzyıldan itibaren grafit sevkiyatı için kullanılmıştır. Grafit bütün İpek Yolu güzergâhında elde ediliyordu. Böylelikle, İpek Yolunun üç güzergâhı olan kuzey güney ve birbirine bağlı kara ve deniz yollarının, yüzyıllar içinde geliştiği sonucu ileri sürülebilir⁸¹.

Kuzey güzergâhı etkisini göçebe kavimlerin göç hareketlerinde göstermiştir. Kuzey İpek Yolu vasıtasıyla köklü bir ortaklık ve benzerliğin Çin'de, Orta Asya'da ve Güney Rusya'da yaşayan göçebe kavimlerin kültürel yapısının oluşması sağlamıştır. Güney güzergâhları ise önemli dinlerin yayılmasında aracılığı ile tarihe geçmiştir⁸². Özellikle Kuzey Yolu, çeşitli Türk topluluklarının topraklarından geçerek aracısız Bizans'a giden tek yoldur.

⁸⁰ Stavisky, **a.g.m.**, s. 225.

⁸¹ Haussig, **a.g.e.**, s. 40-41.

⁸² Haussig, **a.g.e.**, s. 159.

Buradan hareketle Doğu'dan gelen malların Batı'ya geçmesi için Türklerin önemli aracılık faaliyetlerinde bulduklarını ifade etmemiz gerekir⁸³. Sonuç olarak en etkili aletler ile yapılan çalışmalar, havadan ve uzaydan çekilen fotoğraflar göstermektedir ki, topluluklar daha eski zamanlarda dahi, kendisi için en uygun yol ve güzergâhları seçmesini bilmiştir⁸⁴.

C- İPEĞİN ÖNEMİ VE EKONOMİK DEĞERİ

1- İpeğin Oluşum Aşamaları

Çince bir kelime olan "Ser"* yani ipek (Bugün Ssu olarak telaffuz edilir) Muhtemelen doğrudan doğruya ya da dolaylı yoldan İran dilinden geçmiştir. Neticede Romalılara göre ipek Ser'lerin yaptığı bir kumaştı. İpeğe bir takım isimler verilmiştir. O dönemler içerisinde vergi listesinde de adı geçen ipekli isimlerine dikkat edilirse, Türkler arasında kullanılan ipek sözcüklerindeki benzerlikler görülebilir. Türkmenler ipeğe "ipek" derlerken, eski Mısır'daki Memluk devleti ile Kıpçak Türkleri "yipek" demişler, Orta Asya Türklerinde bu söz "Çipek" adını almış, (Çince Chi-pei), Avrupa kültürleri ise Sericum şeklinde isimlendirmişlerdir⁸⁵.

Gerçek ipek, dut ağacında tırtıllar tarafından oluşturulan kozadaki iplik tellerinin çıkarılıp birleştirilmesinden elde edilir. İplik kesintisiz olmalıdır. Bundan başka, ipliğin gerçeğe uygun uzunlukta elde edilmesini, güzelliğini ve elastikiyetini sağlamak için, tırtıl yalnız tek şey ile beslenmelidir. Eğer bu iki işlem tam olarak uygulanırsa gerçekten kalitesi yüksek ipek elde

⁸³ İzgi, "Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)", s. 96.

⁸⁴ Talanova, **a.g.e.**, s. 10.

* Yüeci ve Vusunlar için batılı kaynaklarda İssedon ve Ser adları kullanılmıştır. Fakat bir kısım batılı yazarlar "Ser" kelimesini ipek ve ipekli kumaş olarak kullanmışlar. Bundan dolayı Çinlilere de "Serler" adını vermişlerdir. Bkz. Bounlois, L; The SilkRoad, London, 1966, s.40.

⁸⁵ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. V, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 389.

edilir⁸⁶. İpek kurdu yetiştirilmesinde çeşitli aşamalar vardır. Bunlara kısaca değinecek olursak; kozanın şeklini canlandırmak ve kaynamaya elverişli ipek elde etmek amacıyla yumurtalar sabit sıcaklıkta bulundurulmalıdır ve tırtıllar yumurtadan çıkarken yarım saat ara ile verilen dut yaprakları ile beslenmelidirler. Beslenmesinden belli bir süre sonra, tırtıllar dönmeye başladıklarında pirinç levhalar üzerine yerleştirilirler. Salgıladığı bir madde ile kendi vücudu etrafında sarıp ördüğü koza haline dönüşür. Tırtıl kozasını hazırladığı zaman krizalit haline dönüşür. Koza içinde belli bir süre kalan ipek böceği, kozanın kabuğunu delerek yırtar ve çıkar. Bu hareketiyle kesiği olmayan sarılmış kozanın ipeği bozulur, kesik veya kesilmiş hale gelir. Bu nedenle iplik kopar ve diğer dokuma kumaşlar gibi bükülerek iplik yapılıır. Bu yüzden, ipliğin kopmadan kalması için yumurtadan çıkmadan önce kozaya zarar vermeksizin krizaliti öldürmek gerekir. “Seric” ipeğinde krizalit boğularak ipliğin yaralanmaması sağlanır. Ham ipek, tırtılın henüz koza içinde bulunduğu, kelebek haline gelip dışarı çıkmadığı biçimiyle vardır. İpeğin kalitesini bozan koza hasarını engellemek ve ipek böceğinin kozaya zarar vermesini önlemek için, önce kelebek haline dönüştürülecek olan kozalar ayrılır, diğerleri sıcak suya atılır⁸⁷. Kozanın biçimi muhafaza edilir ve bu tamamlandıktan sonra zamkı eritmek için kaynar suya atılır. Kozalar ince dallarla tutulur, kaynamakta olan suya dallarla vurulur ve bu süreci takiben hepsi büyük bir itina ile çözülür. Sonuçta ham ipek elde edilir, Böylece suda serisin maddesinden ayrıştırılan (uzaklaştırılan) kozalardan tek tek çekilen iplik uçlarıyla istenilen incelikte teller bir araya getirilerek; pamuk ve ketende olduğu gibi aynı işleme tabi tutularak iplik haline getirilir, dokumanın cinsine göre eğrilir, sonradan bu ipek boyanmak ve dokunmak üzere hazırlanır⁸⁸. Tabiatın doğal olanakları içinde, doğal yollarla kurt halinden koza ve kelebek haline dönüşerek değişikliğe uğrayan ipek böceği, bugün de bazı bölgelerde eskiden olduğu gibi aynı yöntemlerle üretilmektedir.

⁸⁶ Ahmet Rıza Bekin, **İpek Yolu**, D.T.C.F.Y., Ankara, 1981, s. 6.

⁸⁷ Zahide İmer, “Miladi Dönem Öncesi Orta Asya’da İpek”, **Bilig**, sayı 32, kış/2005, s. 8-9

⁸⁸ Bekin, **a.g.e.**, s. 7.

Eski devirlerde ipeği iptidai eğirme şekilleri ve elle bükmeleleri, aradaki kalite farkını arttırmıştır. Bunun yanında renklerde de farklılıklar mevcuttu. Yabani ipek ya çok donuk ya da, çok parlak oluyor ve bu durum ipeğin iyi boyanmasına engel oluşturmaktaydı. Günümüzdeki modern eğirme tekniği sayesinde ipek kaliteleri arasındaki fark en aza indirilmiştir⁸⁹. İpek hiçbir elyafta bulunmayan özelliklere sahiptir; parlak, yumuşak, en ince haliyle bile sağlam, boyanmaya en elverişli elyaftır ve çok hassastır. Büyürken gürültüden, ısı değişikliğinden, rüzgardan, balık ve et kokusu gibi keskin kokulardan ve hatta ter kokusundan bile korunmalıdır.

Elimizde, milattan önceki dönemlere ait ipekböceği yetiştiriciliği ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Arkeolojik açıdan da ipek işlemeciliğinin başlangıcın tespit etmek olanaksız görülmektedir. İpeğin keşfi ile ilgili en eski bilgiler çeşitli halk hikâyelerine dayanmıştır. İpekböceğinin mitolojik kaynağını Çin halk masallarında buluruz. Eski Çin metinlerinde anlatılan efsanelerle masallar gerçeğin üzerini örtmektedir.

Çinliler ipekle ilgili birçok efsane yazmış, konuyla ilgili araştırma yapanlar da genelde bu efsaneleri örnek vermişlerdir. Özellikle, 20.yy'ın başlarına kadar ipek konusuyla ilgili yazılmış kaynaklardaki bilgiler bize, Çin efsanelerine dayalı verildiğinden, M.Ö. 3000'lerde Çinlilerin ipeği buldukları fikri, yaygın bir düşünce haline gelmiştir⁹⁰. Efsane kitaplardan en çok Çinlilerin kaynak kitabı olan Schu-king'in adı geçer. Bu kaynağa göre; ipekten elbiselerin dokunmasına M.Ö. 2255, ipek boyacılığına da M.Ö. 2200 yıllarında, küçük bir şehir olan Shantung'da başlanmış ve bu şehir, ipek endüstrisinin vatanı olmuş. Aynı kitapta ipek üretiminin ve ipeğin makaraya sarım işleminin ilk kez M.Ö. 2698 yılında kral Huang-ti'nin karısı kraliçe Si-lung tarafından yapıldığı anlatılır. Efsaneye göre kraliçe Huang-ti'nin karısı Si-lung Karısı Si-ling-shi -başka efsanelerde kızı olarak söz edilir- (bazı

⁸⁹ Bekin, a.g.e., s. 15.

⁹⁰ İmer, a.g.m., s. 2-3.

kaynaklarda isim Lei-tsu olarak zikredilmektedir) ilk ipek dokumacısı olarak kabul edilir. Efsaneye göre sarayın bahçesinde dolaşırken kozasını ören bir ipekböceği Si-lung'un dikkatini çekmiş ve böceğin kendi etrafını sararak oluşturduğu kozalağın, tersine bir işlemle açıp iplik haline getirmenin de aynı şekilde mümkün olabileceğini düşünmüştür. Dener ve sonuç onu haklı çıkartır. İpek böceğini ve onun ipliğini iyi çözümlemesi ve Doğu'nun diğer tüm kumaşlarından daha üstün bir dokuma elde etmesi nedeniyle Lei-tsu, Çin halkı tarafından bir çeşit "Aziz Patron" olarak saygı görmesine neden olur⁹¹. Ondan iki asır önce, başka bir efsanevî imparator Fu-Hsi, yün ve ipek tellerden oluşan müzikal bir enstrüman icat etmişti. Çince'de Lei-tsu ismindeki tsu, ata, kelimesinden türetilmiştir ve Lei kelimesi de şu üç unsurdan oluşur; kadın, arazi, ipek. Dokunan ilk ipekli kumaş o zamanlar henüz çok genç olan ekonomi tarihinde yeni ve önemli bir devrin başlangıcı olmuş, sürekli bir üretim alanı haline gelen ipek, Çin'in politikasını ve ekonomisini etkilemiştir⁹².

İpek dokumacılığının gelişmesi ipekböceği kozalarının iplik haline getirilmesi bütün bunlarla ilgili olarak dut ağaçlarının yetiştirilmesi Çin'de tarih öncesi zamanlarda başladığı kabul görmektedir. Kimi arkeolojik buluntular M.Ö. 4000, 3000'leri gösterirken, kimileri de M.Ö. 800, 700'leri işaret etmektedir. İpek dokumacılığının bulunması Huang ti'ye -M.Ö. 3. bin yılda üç yüzyıldan fazla bir süre ülkeyi yönetmiş olması gereken Sarı hükümdara-bağlandırılır. Orta Asya'daki ipek imal tarihine baktığımızda, yaban ipeğinden üretilmiş ipek parçalarının çok daha eskilere dayandığı bilinmektedir.

İpek ipliği elde edilmesi ve işlenmesi ile ilgili sağlam kanıtlar ancak, sonraki Shang hükümdarlarının Yin hanedanlığı dönemindeki başkentleri Yinhsu'da yapılan kazılardan, 1926 yılında Shan-Hsi'de Çin arkeologları neolitik devirden kalma bir ipek böceği kozası bulmuşlardır. Bu buluntular

⁹¹ İsmail Taha Feyizli, "Doğuya Giden Yollar - İpeğin Yolu", **İpek Yolu – Silk Road**, sayı. 1, Ankara, 1995, s. 29; Bekin, **a.g.e.**, s. 5.

⁹² Boulnois, **a.g.e.**, s. 17 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 18 ; İmer, **a.g.m.**, s. 13.

bize, Sarı ırmak vadisinde oturanların çok eski zamanlardan beri dut ağacı yetiştiriciliği yaptığını ve ipeği üretip makaraya sarmayı bildiklerini gösterir⁹³. İpek böceği dut ve ipeğin konu edildiği, geçmişe dayanan metinler ve M.Ö. XII.'nci yüzyılda çıkarılmış olan ipek böceği kurdu kalıntıları ile Orakel kemikleri ve diğer hayvan kemikleri üzerindeki yazılar elde edilmiştir⁹⁴. Bu sayede Kuzey Çin'de Shan-Tung eyaletinde yabancı ipek olarak üretildiği bilinmektedir. Tıpkı Shang (Yin) imparatorluğu dönemi kazılardan Shang dönemi (M.Ö. XVII. y.y. – XI. y.y.) dut ağacı, ipek böceği ve ipek hakkında bilgi sahibi idiler. Bunun dışında, Shang hanedanının başkentlerinden birisi olan An yang'da dinsel amaçla kullanılan bronzdan yapılmış olan bir balta, o zamanın geleneğine uygun olarak bir ipeğe sarılarak toprağa gömülmüştür. Bronzdan yapılmış balta üzerine sarılı ipek kumaşların incelenmesi sonucu göstermiştir ki, bu dönemde düz ve karışık teknikle ipek kumaşlar dokunmuştur⁹⁵. Ayrıca Büyük İskender'in Hindistan seferi sırasında ipek ürünleriyle karşılaşmış olduğunu bilinmektedir. İpekten söz eden ilk Yunanlı olarak İskender'in subaylarından birisi olan Nearchos karşımıza çıkmaktadır. Tuttuğu notlarda "şerik örtüleri" hakkında bilgi vermektedir⁹⁶.

Çin'de ülkenin büyük bir bölümünde yaprakları, ipek böceği tırtılının beslenmesinde kullanılan sayısız dut ağacı vardı. Bu nedenle ipek dokumacılığı pek yaygındı. İpek böceği talebinin yükselmesi sürekli olarak dikkate alınmıştır. Çin'de üretilen dokumaların göz önünde tutulan miktardan az olması ve kalitesiz ipeklerle daha iyi dokumaların yapılmak istenmesi suç sayılmıştır. Ancak ipeğin bu durumu M.Ö. beşinci ve altıncı yüzyıldaki ipek üretiminin küçük çapta ve oldukça kötü bir kaliteye sahip olduğunu göstermektedir. Bu tür yüksek kaliteli ipekli dokumalara, sadece hükümdar sarayları sakinleri sahip olabiliyordu⁹⁷. O zamanlar ipek bir ihraç ürünü değildi elbette, ancak bunun başlangıcı için kesin bir tarihin tespit

⁹³ İmer, **a.g.m.**, s. 27.

⁹⁴ Uhlig, **a.g.e.**, s. 21, ; Bekin, **a.g.e.**, s. 4.

⁹⁵ Haussig, **a.g.e.**, s. 75 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 22.

⁹⁶ Uhlig, **a.g.e.**, s. 23.

⁹⁷ Haussig, **a.g.e.**, s. 43.

edilebilmesi şuan için gerçekleştirilememiştir. M.Ö. 206'da başlayan Han hanedanı döneminde ipek Çin uygarlığının önemli öğelerinden biri haline gelmiştir⁹⁸.

İpeğin Çin dışına çıkarılması, 420 yıllarında Hotan kralıyla evlendirilen Çin imparatorunun kızının, -tarih yazıcılarına göre- başındaki büyük gösterişli topuzun içinde, ipek böceği yumurtaları ile dut ağacı tohumlarını Çin'den Tarım havzasına götürmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Böylece Çin adaletine göre ölümle cezalandırılması gereken bir suç işlemiştir. Yanında götürdüğü eşyalar mutlaka Çin sınırında aranmıştı. Ama kontrol memurları imparatorluk sarayından gelen böyle asil bir hanımın üstünü ve saçlarını arama gereği duymamışlardı veya cesaret edememişlerdi. Böylece dışarıya gelin giden küçük bîr kadın Çin'in batıya karşı yüzyıllar boyunca büyük bir titizlikle sakladığı ipekböceği tekeline kırmış oldu ve ülkesi için büyük bir önem taşıyan ekonomik koluna en büyük darbeyi vurdu. Gerçek veya uydurma, İpek böceği kaçakçısı olan prensesin yaşamı Doğu ve Orta Asya'nın ekonomik yapısındaki bir değişimi göstermektedir. Bu durum büyük ihtimalle, Han hanedanlığının tamamen çökmesi ve buna bağlı olarak, M.S. III. yüzyılda Çin'in politik ve askeri açıdan zayıflamasıyla meydana geldi, çünkü bu dönemde Çin bütünsel bir imparatorluk gücünü kaybetti⁹⁹. İpek böceği kaçakçısı prensesin öyküsü, Çin'in Hotan'a, çok talep edilen yeşim taşıyla bir ölçüde bağlı olmasından dolayı biraz tutarsız kılmaktadır. Burada Hotan hükümdarı için yeşim taşına karşılık, ihtiyacı olan ipeği alabilmek zor olmamalıydı. Muhtemel olarak Hotan kralı bağımsız olarak ekonomik üstünlüğünü ipek imalatında da gerçekleştirmek istemişti. Ekonomik üstünlük ipeğin istenildiği miktarlarda üretilen çok değerli bir ürün olmasından kaynaklanmaktadır¹⁰⁰. Hadiselerin ne şekilde nasıl gelişmiş olursa olsun eski metinlere göre Hotan, ipek böcekçiliğinin Çin'in sınırlarından batıya yayılmasındaki kilit bir bölgeydi. Bundan sonra ipek yollarının da ifade ettiği anlam değişmeye başladı. Özellikle

⁹⁸ Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 85

⁹⁹ Yu, **a.g.e.**, s. 125-129 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 249-250.

¹⁰⁰ Uhlig, **a.g.e.**, s. 254.

tarım havzasındaki vaha şehirleri büyük kazanç sağlayan merkezler konumuna ulaştılar. Artık sadece transit yollar değillerdi, gittikçe artan ölçülerde üzerinde yer alan kentlerin kendi imalatlarını taşımak için kullanılıyorlardı. Böylece mesafe kısalıyor, fiyat düşüyor ve tehlikeler azalıyordu¹⁰¹.

Buluntulardan yola çıkarak elde edilen delillerle bir karşılaştırma yapıldığında; kazılardan çıkarılan ipek kumaşların inceleme sonuçları bize, o zamana göre dokuma tekniğinin çok ileri seviyelerde olduğunu gösterir. Renkli ipliklerle üretilen dokumaların bile ilk kez M.Ö. 403-222 yıllar arası dokunduğu tahmin edilmektedir. Bu tarz kumaş örneklerine de, daha çok Moğolistan, Sibiry, Noin ula, Limova, Pazırık ve Oğlaktı'da rastlanmış, Dunhuang, Lou-lan, Çin'de Niya, Afganistan'da Bergram, Kırım'da Kerch, ve Suriye'de Palmyra yörelerinde yapılan kazılardan da benzer kumaş örnekleri bulunmuştur¹⁰².

2- İpek Böceği ve İpekli Kumaş Türleri

Bombyciade ailesinden gelen birçok ipek böceği çeşidi bulunur. Bombyx Mandarina Moore ipek böceği Sinistan'da, Orta Çin, Kuzey Çin, Shanghai'da, Japonya'da yaygındır. Rondotia Menciana Moore ipek böceği Orta Çin, Kuzeydoğu Çin, Ussuri yöresinde yaygındır. Saturniidae ailesinden gelen ipek böceği cinsleri de Atlas ipeği, Aillanthus ipeği, Tussah ipeği, yaban ipek böceği cinsleri olup, Güney Asya'da, Kuzeydoğu-Güneydoğu Çinde, Japonya'da, Hindistan'da, Malezya'da Ussuri yöresinde, Amur havzasında yaygındır. Beyaz dut ağacı ipek böceği türü ise Çin'de, İtalya'da, Japonya'da, Fransa'da yaygın olup, beyaz dut ağacı cinsinde yaşar. Buradan da anlaşılacağı üzere İpeğin birçok türü vardır. Fakat İpek böceği denince ilk olarak, dut ağacının yapraklarından beslenen ipek türü akla gelmektedir. İpek böceğinin ırkı, cinsi ve özellikleri farklı olduğu gibi üzerinde beslendiği ağaç türleri de farklıdır. Çin'de verimli dut ağacı yetiştirmek, büyütme ananevi bir

¹⁰¹ Uhlig, a.g.e., s. 256.

¹⁰² İmer, a.g.m., s. 27.

uygulama olmuştur. Bu anlamda Çin'de yetişen iki cins dut ağacı vardır; birincisi yaban olan dut ağacında kaliteli ipek böceği yetişmez. Yaban ipek böceğinin yetiştiği ağaçlar yüzeyi daha tüysüz, boyu daha kısa olan Çin ipek böceklerinden (*Bombyx mori* L) farklıdır. Diğer kültive edilmiş olanı, *Morus Alba* denilen kültive edilmiş dut ağacı, kalın ve geniş yapraklıdır. Bunlar, *Bombyx Mori* L cinsinin beslendiği ağaç cinsi olup ipeğin kalitesinde önemli rol oynar. Çin'de uzun süre kullanıla gelmiş ve bu suretle kültür edilmiş dut ağacında yetişen beyaz ırk, hakiki ipek böceği denilen "Bombyx Mori L" türüdür. Birçok cins ipek böceği arasında en iyi ipek üreten, kültive edilmiş en özel türüdür. Bu cins ipek kozalarından 1 kilo ipek elde etmek için 10 kilodan fazla koza kullanılır. Bu türden 1500 metreye kadar, hatta bazen daha fazla ipek tel çekilir. Bu tarzda yetişen ipek, her tür dut ağacında beslenmez¹⁰³.

İpekli kumaşlara da kısaca değinecek olursak; Chih-pe denilen İpekli kumaşlar, üzerlerine hayvan betimlemelerinin renkli olarak basıldığı ve kenarlarında tek renk koyu kırmızı kordon bulunan ipekli kumaşlardır. Bu kumaşın işlevi elbise kenarlarına bir kurdele gibi dikilmek için kullanılacak hale getirilmiş ipeklilerdir. Bunun yanında Chi-ven isimli sade ipekliler de vardır. Romalılar tarafından keten, yünlü, pamuklu ve "Serice kumaşı" olarak bilinen kumaşların yanı sıra bir de hafif bir kumaş daha vardı. Bu kumaş, İstanköy adası ve Asur ülkesinden gelmişti¹⁰⁴. Kumaş çeşitleri üzerine yapılmış olan bir başka sınıflama ise, ipekböceği kozasından elde edilmiş Yen-ssu ile tırtılların beslenmesiyle elde edilen, hsien-k'ang ipeği arasındadır. Batı'da ise bu fark "Koi ipeklileri" ile saf Çin ipeği olan "holoserikon" arasında yapılmıştır. Koi ipeklilerinin iplikleri, yabani ipekböceğinin kozalarından elde edilmekteydi¹⁰⁵.

Çin İmparatoru Yü'nün (M.Ö.781-771) Shu-Ching-de'ki yaptırmış olduğu "Yü'nün Vergisi"ne göre burada ipek üreten altı eyalet vardı.

¹⁰³ İmer, a.g.m., s. 6-8.

¹⁰⁴ Bekin, a.g.e., s. 15.

¹⁰⁵ Haussig, a.g.e., s. 76.

Eyaletlerden birisi, yabani bir ipek cinsi olması ihtimal dahilinde olan "Dağ ipeği" ismiyle biliniyordu. Burada alınan vergileri mavi, beyaz renklerden ortaya çıkan ipekler, kırmızı renkli uzun ipekliler, doğada bulunan çeşitli çizgilere benzetilerek boyanmış çiçekli ipek dokumalar ve örülmüş beyaz ipekler oluşturuyorlardı¹⁰⁶. Çin İmparatoru Yü'nün vergi listesinden de anlaşılacağı üzere, burada o zamanlarda üretilen ipekli kumaşlar arasında bir sınıflama yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁰⁷.

Çin ipeklileri kalite ve çeşitlerine göre türlerine ayrılmıştı. Bazı yarı ipekli kumaşlar, hakiki Çin ipeklilerinden bile daha pahalı idiler. Mesela sim (altın) işlemeli erguvan renkli ipek bunlardan sadece biridir. Batıda yarı mamül ipek elde edilmesinin önemi, yabani ipekten daha büyüktü. Batıda kumaşların bir kısmı ise keçi kılı, koyun veya deve yünü ya da pamuk ketenden yapılan kumaşlar idi. Hakiki keten ve ipek ipliklerinin birlikte dokunmasıyla yapılan yarı ipekli kumaşlar da hem çok pahalı idiler, hem de çok aranılırdı. Bu kaliteli dokuma kumaşlar seçkin kadınlar tarafından iç çamaşırı olarak kullanılırdı¹⁰⁸.

İpeğin sadece kumaş olarak kullanılmadığını, bunun yanında birçok ürünün hammaddesi olduğunu da belirtmemiz gerekir. Özellikle çok değerli olan, "hanbalık" denilen kağıt ipekten üretilmekteydi. Dikiş ipliği, sıvılarının taşınmasında kullanılan sızdırmaz kaplar, saz teli, urganın yanısıra izolasyon malzemeleri de ipekten yapılırdı¹⁰⁹.

3- İpeği İşleme Teknikleri

Grek-Roma dünyasında asma dalının toplumda ifade ettiği anlam ne ise, Çin'de de ipekböceği tırtılının ördüğü koza aynı anlamı ifade etmekteydi.

¹⁰⁶ Bekin, a.g.e., s. 5.

¹⁰⁷ Haussig, a.g.e., s. 75.

¹⁰⁸ Haussig, a.g.e., s. 83.

¹⁰⁹ Uhlig, a.g.e., s. 45 ; Bekin, a.g.e., s. 6.

Çin’de ipek günlük hayatın her safhasında kendini hissettirmiştir. İpeğin Çin insanının hafızasına nasıl derin şekilde yerleştiğini, “Savaşan İmparatorluklar” döneminden kalma, koza şeklinde üretilmiş olan şarap kadehleri (kase) çok iyi anlatmaktadır¹¹⁰.

En eski Çin dokumalarında saç örgüsü motifi, daha sonraki süreçte bronz tütsü kaplarının karo figürleri kullanılmıştır. Bilhassa şehirlerde yeni desenlerin alınması ve tatbik edilmesinden kaçınılmıştır. İlk defa T’ang Sülalesi zamanında dokumacılıkta köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bundan önce Klasik Çin ipekli dokumalarında çok renkli ipekler yalnızca zincirleme tarzında dokunmuştur. Çin henüz kumaşlarda motif olarak kullanılmamış olan, yuvarlak incilerden oluşan çelenkler ve çiçek demeti motiflerini, İran’dan, Orta Asya’dan kaçarak, Çin topraklarına sığınan zanaatkârlardan, almış olup, bunun yanında bazı dokuma tekniklerini de kabullenmişlerdir¹¹¹.

İpekli kumaşlar arasında Kore’deki Lo-lang’ta bulunmuş, M.Ö. I. yüzyıla ait sedef otu desenli kumaşlara rastlanmıştır. Sedef otu motifli ipekli kumaşların desenlerinin sadeliğine rağmen, sıcak altın renklerinden dolayı, diğer bölgelerde taklit sahası bulmuşlardır. İpekli kumaşın sadeliği, sadece Çin ipeklilerinin dokunuş tekniğine bağlı bir olay değildir. Asıl sebep çiftçilerle ve büyük çiftlik sahipleriyle ipekli dokuma atölyeleri arasındaki bağlantıdır.

M.S. I. yüzyılda Batı’da olduğu gibi, Çin’de de boyamanın beraberinde ipek kumaşların altın ve gümüş iplerle işlenmesi taşıdığı özellikler bakımından üstün gelmekteydi. Bu daha öncekilerden farklı ipek işlemeciliği eskiden ipek kumaşların tüylerle ve küçük kıymetli metal parçalarıyla süslenmesi işinin yerine geçmişti. Çizilmesi zor olan çiçek, insan vb. desenler dokunarak değil, kumaşın üzerine toz halinde boya, altın veya

¹¹⁰ Haussig, a.g.e., s. 89.

¹¹¹ Haussig, a.g.e., s. 88.

gümüş saçılarak, fırçayla sürülüyor ve bu şekilde ortaya çıkarılıyordu. Bu deneyim, baskı araçlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yeni yöntem sayesinde işlenen ve satılan Çin ipeği batıya satılan diğer ipekli kumaşlar arasında büyük bir değere sahipti¹¹².

4- İpek Arz-Talep İlişkisi

İpek dokumacılığını, IV. Yüzyılda Çin'de var olan feodal devletçikler yüklenmişlerdir. Burada dokunan ipekliler sadece o bölgede bulunan hükümdarların kullanmaları amacıyla değil, soylu hanımların ve ruhbanların, şahların ve İmparatorların, yerleşik ve göçebe toplumların yöneticilerinin resmi giysileri içinde ipekli kumaşlar dokutulmaktaydı. İpek diplomatik heyetlere hediye olarak veriliyordu¹¹³. M.Ö. II. yüzyılda Hunların güçlü kağanı Mete, "ipek diplomasisi" ile Çin'den zengin ipekli hediyeler almıştır. İpek, sadece resmî armağanlar şeklinde değil, hediye, satın alma veya vergi ödeme yollarıyla da giriyordu. Soylu kişiler ise ipek ihtiyaçlarını, özel pazarlardan tedarik etmekteydiler¹¹⁴. Çin'in artan İpek talebi karşısında üretim miktarı devamlı artış kaydediyordu¹¹⁵. Dokumacılığın gelişme göstermesiyle, atölyeler birer resmi devlet kuruluşu haline gelmişlerdi. Bunun yanında ipekçiliğin çeşitli evrelerini kontrol altında tutmakla ilgilenecek memurlar görevlendirilmiştir¹¹⁶.

Çin'in Han döneminde (M.Ö. III. yy. - M.S. III. yy.), İpek, büyük önem kazanmıştır. İpeğe tüketici kesimden aşırı bir talep vardı. Başlangıçta İpek, ekonomik şartlar göz önüne alındığında, normal standartlarda yaşayan halktan daha çok, sosyal seviyesi yüksek, lüks tüketime ihtiyacı olan çevreye hizmet veriyordu. Sven Hedin'in, Loulan bölgesinde yapmış olduğu araştırmalarda, ipeğin o dönemde toplumsal bir statü sembolü olarak kullanıldığını

¹¹² Haussig, **a.g.e.**, s. 100.

¹¹³ Buryakov, **a.g.m.**, s. 236.

¹¹⁴ Stavisky, **a.g.m.**, s. 223.

¹¹⁵ Bekin, **a.g.e.**, s. 5-6.

¹¹⁶ Haussig, **a.g.e.**, s. 76.

belirtmiştir. İpeğin Tarım havzasında sadece bir ticaret, özellikle ihraç malı olmadığını ayrıca toplumun yüksek sınıfı tarafından da kullanıldığını ve talep edildiğini göstermektedir¹¹⁷. Roma tarihçisi Ammianus Marcel-linus, zamanında asillere hasredilmiş olan ipek kullanımının "şimdi cemiyetin bütün katmanlarına, hatta en aşağıdakilere bile yayıldığını" yazmıştır¹¹⁸. Ürünler arasında en değerlisi olup altınla eşdeğer tutulan İpek, bunlar tarafından haraç olarak alınıyor, hizmetleri karşılığı olarak askerlere verilmekte ve mabetlere götürülmekteydi.

Ticari güzergâhlarda taşınan mallar çok çeşitlilik göstermekteydi. Mesela Çinliler imparatoriçeleri için İran'dan nadir bulunan ve çok pahalı olan sürmelerden getirirlerdi. Ama bu ürünler arasında, doğudan batıya dek elit zümrenin ilgisini çeken, çok kıymetli bir ürün olan ipek, diğer ürünlere oranla önemli bir yer teşkil etmekteydi.

Auguste zamanından itibaren Avrupa'da da kullanılmaya başlayan ipek, diğer eşyalar arasında en önemli yeri ihtiva ediyordu¹¹⁹. Roma'ya çeşitli ülkeler aracılığıyla ipek gönderen Çin bu ipek ticaretinden önemli miktarda kazanç elde etmiştir¹²⁰. Kalite ve ağırlığına göre belirlenen ipek ipliği yumakları sadece Çin'in sınırlarında ve buradaki ödeme aracı işlevinde sabit değere sahipti. Batı bölgelerine doğru kervanların hareketinden önceki günlerde, tacirlerin taleplerine bağlı olarak ipek fiyatları artış gösterebiliyordu. Özellikle Tarım havzası vahalarında ve Kansu'nun sınır bölgelerinde bir tür borsa meydana gelmişti. Nitelikli ipek kumaşlar, satıcılar tarafından olabilecek en iyi fiyatı almak için ekseriyetle son zamana kadar bekletiliyordu¹²¹. İpek M.S. III. yüzyılda başkent mağaralarında ketenden birkaç kat daha fazla pahalıydı. Ne kadar çok batıya gidilirse ipeğin değeri de 5-6 misline kadar çıkıyordu.¹²²

¹¹⁷ Uhlig, **a.g.e.**, s. 248 ; Stavisky, **a.g.m.**, s. 224.

¹¹⁸ Stavisky, **a.g.m.**, s. 223.

¹¹⁹ Lev Nikolayeviç Gumilev, **Eski Türkler**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002, s. 62.

¹²⁰ Uhlig, **a.g.e.**, s. 19.

¹²¹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 62.

¹²² Stavisky, **a.g.m.**, s. 222 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 62.

Roma'da IV. yüzyılın başında 1 kg. boyanmamış İpek için 4.000 altın dinar ödeniyordu, yani ağırlığına göre altından birkaç kez daha fazla kıymet biçiliyordu¹²³.

Orta Asya'nın batısında bulunan Hunlar, Baktırlar ve Partlar, Çin ipeğinin müşterileri arasında bulunmaktaydı. Bu bölgelere çok çeşitli ipeklilerin getirildiği bilinmektedir. Özellikle kabartma bezekli (süslü) ipek kumaşlar, lâmeler ve dokunmuş, boyanmış ipekler rağbet görüyordu. Bundan kasıt ipekli çeşitlerine göre müşteri potansiyeli olmasından kaynaklanmaktadır. Lou-lan'da Çin ihraçlık ipeklilerin elden ele aktarıldığı bilinmektedir. İpek kumaşların üzerine, Grek tüccarlarının zevkine yaraşır olarak, Çin işi aynalarda kullanılmış olan, üzüm, kuş ve asma yaprakları gibi motiflerle üretilen bu tür aynalar Batı'ya çok miktarda ihraç edilmiştir. Çin ipeğinin, kullanım amacından kaynaklanan ve üretim yerine bağlı olarak, İran ve Bizans ipeğinden farklı olarak, özel alıcı grupları vardı. Budist Manastırlarında dokunan svastika ve yelpaze gibi Budist figürlerine sahip ipekliler, Dunhuang'ta V. yüzyılda çok aranıyordu. Anka kuşu figürlerinin desen olarak kullanıldığı ipeklilerin potansiyel müşterilerinin göçebe kavimler olduğu anlaşılıyor. Bu tür ipekli kumaşlar, neredeyse bütün göçebe mezarlarında bol miktarda bulunmuştur. Büyük miktarlarda çok çeşitli ipeklilerin getirildiği birçok pazarın bulunması, bu açıklamalar ışığında daha iyi kavranabilir¹²⁴.

İpeğin elbise yapımında kullanılmasının yanında, ipek üzerine resim yapıldığı bilinmektedir. İpeğin resim malzemesi olarak kullanılması Doğu Çu-Hanedanının son dönemlerine (M.Ö. 770-256) rastlamaktadır. Kâğıdın icadına kadar ipeğin üzerine yazıda yazılmıştır. İpeğin yazı malzemesi olarak kullanılması çok eski zamanlarda başlamıştır.¹²⁵ İpek müzik aletine tel,

¹²³ Ierusalimskaya, **a.g.m.**, s. 243.

¹²⁴ Haussig, **a.g.e.**, s. 106-107.

¹²⁵ Haussig, **a.g.e.**, s. 77.

ameliyat ipliği ve balık oltası olarak da kullanılmıştır¹²⁶. Buradan çıkan neticeye göre ipek; sadece kumaş üretiminde kullanılmamış olup, bunun yanında birçok değişik alanda kullanılmıştır. Bu durum, süreç içerisinde ipeğe olan talebin artmasına neden olmuştur.

İpek Kapitalist anlayışın ilk örneklerindedir. İpek zenginliğin dışa vurulmasını ifade ettiği gibi, aynı zamanda sermayeyi de temsil etmektedir. İpek, yalnızca ticarî mal değildi ve aynı anda da bir ödeme aracı, Doğu ve Batı arasındaki ilk döviz, ilk değiştirilebilir değerdi. İpeğin, Çin'in diğer ülkelerle gerçekleştirdiği ticarî ilişkilerde para, diğer bir deyişle döviz şeklinde faydalanılması fazla zaman almamıştır. İpeğin para yerine kullanılması yöntemi ortaçağın sonlarına kadar süregelmiştir. Çin'de ipek ücretleri ödemekte, insanları ödüllendirmede ve tapınaklara sunak vermekte kullanılıyordu. Çin'de olduğu gibi batıda da ödeme, çuvalarla pirinç ile ya da ipek şeritlerle yapılıyordu. Ekonomik açıdan değerli, türlü ticarî malın İpek Yolu aracılığıyla Doğu-Batı arasında getirilip götürülmesi, o coğrafyadaki devletlerin iştahını kabartan, ticaretten pay almak için arzuları arttıran karşı konulamaz bir isteğe yol açıyordu. İpeğin neden IV. yüzyıla kadar Çin'in tekelinde bulundurmak istediğine anlam kazandırmaktadır¹²⁷. Giyecek ve süs olarak kullanılmaya başladıktan sonra endüstri alanına da sıçrayan ipek, gerçekten kısa zamanda Çin ekonomisinin temel elemanlarından birisi haline geldi. İpek tarih sürecinde kazandığı ekonomik özelliğiyle Doğu-Batı dünyası arasındaki ilişkilerde en önemli unsurlardan biri durumuna geliyordu ve bu özelliği yüzyıllar boyunca devam edecekti.

5- İpeğin Pazarlanması ve Sevkiyatı

Çin'de, ilk kervanların ne zaman ve nereden, Batı'ya mal götürmeye başladıkları bilinmemektedir. Eski dönemlerden itibaren, değişim yoluyla edinilen ticarî mallar için, uzun mesafeler aşılmakta, çeşitli pazarlarda bu

¹²⁶ İmer, **a.g.m.**, s. 15.

¹²⁷ Stavisky, **a.g.m.**, s. 222 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 27 ; Gumilev, **Eski Türkler**, s. 62 ; Bekin, **a.g.e.**, s. 64.

ürünleri satın alabilececek müşteriler aranmaktaydı. Netice itibariyle, bazı malların bazı yerel pazarlarda yüksek kârlarla satılabildiği anlaşıldıktan sonra, bu fırsatı değerlendirmek isteyen ilk ticaret kervanları yola çıkmaya başlamıştır. İpek ve yün takası Çin sınırında, büyük oranda yapılmaktaydı. Bu ipekler, evlerdeki tezgâhlarda üretilen ve dokunanlardan oluşmaktaydı. Bu takas usulü ile gerçekleştirilen ipekli kumaşlar ticaretin küçük bir kısmını oluşturuyordu. Bu kumaşlar daha çok metal külçelerle takas edilmekteydi.

İpeğinin diğer ülkelere satış yapılabilecek üretim miktarına ulaşabilmesi, savaşılan imparatorluklar döneminin sonlarında gerçekleşmiştir. Bu dönemle beraber, feodal kralların saraylarında şahsi gereksinimleri karşılamak için oluşturdukları tezgâhların yanında, artık şehirliler de ipek dokuma atölyeleri görülmeye başladı. Böylelikle İpeğin hem diğer bölgelere gönderilen, hem de haraç verilen bir madde olarak, büyük oranda üretimine başlanmıştır. İpeğe duyulan talep arttıkça bu işte istihdam edilen insan sayısı da artmaktaydı. Bu artış ipek üretimi ile uğraşan, belli biçimlere göre üretim yapan, bazı evrelerde mütehassis olan, meslek erbaplarının kurdukları ve birbirlerine yardımcı oldukları loncaları da beraberinde getirmiştir. M.Ö. III. yüzyılda ipek üretim aşamalarında uzmanlaşmış ve işbölümü içerisinde esnaf ve zanaatkârlar büyük tüccarların hizmetinde bulunuyordu. İpeği sermayeleriyle imal ettiren ve pazarlayarak geçinenler bu büyük tüccarlardı¹²⁸. Pazarlama yapılırken belirlenmesi gereken dört ana unsur bulunmaktadır. Bunlar; ürün, fiyat, depolama ve dağıtımdır. Dağıtım, işlevi açısından İpek Yolu ticareti kendine has bir hayli özellik taşımaktadır. Özellikle ipeğin üretim merkezlerinden tüketicilerin buldukları yerlere taşınması, icap ettiğinde belirli yerlerde depolanması dağıtımın işlevi içerisinde yer alır¹²⁹.

İpekli ürünleri satışa sunma koşullarının belli kuralları vardı. İpek toplarının ağırlık ve ölçülerinde de bir standart sağlanması için kurallar

¹²⁸ Haussig, **a.g.e.**, s. 78-79.

¹²⁹ Nurettin Parıltı, "İpek Yolu Ticaretinde Kervansaraylar", **Karınca**, sayı. 804, Aralık 2003, s. 22

oluşturulmuştu. M.Ö. 2. yüzyıl zarfında nakit esasına dayalı değer ölçülerinin ticarete girmesi ile birlikte ipek toplarının fiyatlarının belirlenmesine geçilmiştir. Çin ipeği Grek kaynaklarında “Sakkos”, Hint kaynaklarında “Cinapatta” olarak geçmektedir. Ayrıca Grek kaynaklarında ipek toplarının fiyatları, uzunluk ve genişlikleri de ifade edilmiştir. Bu kaynaklarda yer alan isimler, Çin kaynakları açısından teyit edilmiştir¹³⁰.

Dönemin ticari şartları içerisinde ticari ürünleri taşıma aracı olarak, öküz arabaları, kağnılar, eşek, at ve develer kullanılmaktaydı. Kervanlarda yük taşıma amaçlı develer kullanılırdı. Çölleri geçerken dayanıklı yapısıyla tüccarlara güven veren hayvanlardı develer. Tüccarlar arasında iki hörgüçlü develer tek hörgüçlü olanlara tercih edilirdi. İki devenin de taşıma kapasitesi yaklaşık aynıydı; ama iki hörgüçlüler tek hörgüçlü develerden daha hızlıydı. Fakat Güney Batı Asya ile İç Asya'nın daha yüksek ve soğuk olan Baktırya'da tek hörgüçlü develer kullanılırdı. Bu develerle tüccarlar, yüzlerce yıl boyunca Doğu'yla Batı arasında ipek sevkiyatında bulunmuşlardır¹³¹.

Üretim ve pazarlama etkinliği eski dönemlerde çok sınırlı bir sahada gerçekleştirilmekteydi. Burada az miktarda talep edilen ürünler ve dağıtım işlevi önündeki engeller başta olmak üzere, üretim ve tüketim merkezlerinin, birbirine yakın olması zorunluluğunu ortaya koyuyordu¹³². İpek Yolu sayısız tehlikeler ve zorluklarla doluydu. Yol boyunca karşılaşılabilecek acımasız hırsızlara, vahşi hayvanlara, bitmek tükenmez kum çöllerine, saldırgan kabilelere karşı hazırlıklı olmak, böylesi tehlikelere karşı koymak gerekiyordu. Bu durumların yaşanması yolculuğu çok güçleştirirdi. Soygunculara karşı güvenli olması için toplu yolculuk yapılır, 50-100 bazen de 1,000 deveye ulaşan kervanlar oluşurdu¹³³. Bunlardan dolayı İpek Yolu, ilk yüzyıllarda bir uçtan bir uca değil, kısım kısım kullanıldı. Belki miladın ilk yüzyılı sonlarına değin, kervanlar dar bölgeler içinde gider, tacirler mallarını

¹³⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 80-81.

¹³¹ Hedin, **a.g.e.**, s. 229 ; Foltz, **a.g.e.**, s. 23.

¹³² Parıltı, **a.g.m.**, s. 22.

¹³³ Boulnois, **a.g.e.**, s.83 ; Bekin, **a.g.e.**, s. 30-31 ; Parıltı, **a.g.m.**, s. 23-24 ; Tok, **a.g.m.**, s. 67.

bölge bölge alır, komşu bölgeye taşıyıp oradakilere satardı. Ticaret malları böylece belirli merkezlerde bir tüccardan başka bir tüccara geçerek dolaşır, batıya veya doğuya ulaşırdı¹³⁴.

Tahmini M.Ö. III. yüzyıla ait, Pazırık ipekli kumaşı, kalitesiyle özel dokunmuş olduğu belli olmaktadır. Bu ipekli büyük bir ihtimalle Pazırık'ta ki üst düzey bir komutana, armağan olarak Çinli bir feodal kral tarafından yollanmıştır. Haraç olarak Çinlilerin komşularına verdikleri daha düşük kaliteli ipekli kumaşlara ise VI. yüzyılın son dönemlerinde Henneburg'ta (İskoçya) ve bundan 120 yıl daha genç, Atina'da bu düşük kaliteli ipek parçalarına rastlanmıştır. Bu ipekliler Serlerin (Yüeci) yardımıyla Sir Derya'nın yukarı izinde Yedisu'da ki alış veriş merkezlerine geliyordu. Devamında Herodot'un da ifade ettiği gibi Kuzey İpek Yolu üzerinden Güney Rusya'ya getiriliyordu. Don Nehri ağzı ile Kerç üzerinden Kuzey İpek Yolunun son durağına ulaşılmaktaydı¹³⁵. Han Hanedanı döneminde Çinli tüccarlar, ipeklileri Dunhuang'a kadar yada Çin Şeddi boyunca ilerleyip Loulan kentine getiriyorlardı. İşte bu noktadan sonra Orta Asyalı aracılar bu ipeklileri ya takas yoluyla ya da satın alarak yola devam etmekteydiler. Orta Asyalı aracılardan sonra bu ürünler İranlı, Suriyeli ya da Yunan tüccarların eline ulaşırdı. Bu tüccarlar aracılığı ile Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşan mallar burada gemilere yüklenirler ve deniz yoluyla batıya doğru hareket eder ve buradaki şehirlere ipekli kumaşlar ulaşırdı. İpekliler, işin gereği olarak her aracıya geçtiğinde fiyatı artardı¹³⁶. Batı'daki ticaret merkezlerinden, diğer İpek Yolu güzergâhlarına oranla daha çok tercih edilen Kansu'ya ve oradan da kuzeye Tanrı Dağları üzerinden Tarım Havzasına giden yol kullanılarak, Orta Asya'ya Hint pamuğu ve değerli taşlar getiriliyor ve Serlerin (Yüeci) aracılığıyla Çin'e taşınıyordu. Pazar yerlerinde Serler, değişik bölgelerden gelen birçok tüccar ile karşılaşmış, bunun neticesinde Serlerin, Çin'in batıyla ticari ilişkisini devam ettirmesinin yanında, birçok bilgide Serlerin aracılığıyla

¹³⁴ Feyizli, **a.g.m.**, s. 29.

¹³⁵ Haussig, **a.g.e.**, s. 78.

¹³⁶ Tok, **a.g.m.**, s. 67.

Çin'e aktarılmıştır. Çinliler ile Serler uzun zamandan beri güvenilir ticaret ortaklığı yapmaktaydılar¹³⁷.

Bu ticaretten yalnız tüccarlar değil kervan yollarının geçtiği ülkeler ve yerleşim yerleri de kazanç sağlamaktaydı. Merv, Belh, Buhara, Semerkant, Kaşgar, Turfan, Khoton ve diğer İpek Yolunun vaha kentleri, zenginliklerini genelde düzenli giden kervanlara borçluydu. Buralarda tüccarların veya gezginlerin yorgunluğunu giderebileceği, eşya alabileceği ve insanlara ithal eşya satabileceği alanlar mevcuttu¹³⁸.

İpek Yolu aracılığıyla yapılan ticaretin sağlıklı olarak yürütülmesi ülkelerin çıkarlarıyla yakından ilgiliydi. M.S. ilk yüzyılda Çin'de yaşanan yönetim krizi ve siyasi zayıflıklar nedeniyle Orta Asya İpek Yolunun güvenliğinin korunamadığı, dönemler olmuştur¹³⁹. İpekli kumaşların pazarlanması ve sevkiyatı açısından güzergâhlar noktasındaki yolların, güvenliğinin zaman zaman azalması, kimi zaman yaşanan savaşlar ya da iç karışıklıklar nedeniyle ticaretin kesintiye uğraması nedeniyle inişli çıkışlı bir öyküsü vardır¹⁴⁰.

¹³⁷ Haussig, **a.g.e.**, s. 79-80.

¹³⁸ Foltz, **a.g.e.**, s. 23.

¹³⁹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 158.

¹⁴⁰ Feyizli, **a.g.m.**, s. 30.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU-BATI EKSENİNDE İPEK YOLU

A- ÇİN VE İPEK YOLU

1- Çin Ticaret Yolunun Ortaya Çıkışının Sosyal ve Siyasi Şartları

Çin, tarih içerisinde bilinen en eski medeniyetlerden biridir. Bazı kaynaklar tarafından, M.Ö. 5000 yıllarına dayandırılan bir tarihe sahip ise de, en verimli olduğu dönem M.Ö. 1000'li yıllardır. Çin, ipek, porselen ve kâğıdın icat edildiği ülke olarak dünya kültür tarihi içinde yerini alır. Tarih sahnesine çıktuktan sonra uzun süreler komşuları olması nedeni ile Türklerle siyasi, kültürel ve iktisadi alanlarda ilişkilerde bulunmuşlardır.

Genellikle aralarında töre, dil ve kültür ortaklığı bulunan, birbirine bağlı insan toplulukları, yalnız ve ayrı olarak varlığını sürdürmezler. Farklı kavimlerle de iletişim kurarlar, birbirlerinin kültürlerine etkileri olur. Mevcut olan bütün yüksek kültürlerin üzerinde yapılan incelemeler, bunların hiçbirinin kendiliğinden meydana gelmediğini göstermiştir. Bu durum, çeşitli kültürlerin birbirlerinin üzerine olan tesirlerinin neticesidir. Eskiden kavimlerin arasındaki bu ilişkilerin yalnız savaşla sağlandığı sanılıyordu. Fakat bunun her zaman böyle olmadığı, ticari faaliyetler ile yapılan temasların da ötekiler kadar önemli olduğunu gösteren birçok örnek bulunmaktadır. Çinliler bize, tarihî devirler için genellikle iyi ve kullanılabilen birçok tarihî eser bırakmışlardır. Bu eserler kültürel etkileşim çerçevesinde değerlendirildiğinde Çin'in gerek savaşlarla gerek ticaret aracılığıyla birçok kavimi etkilediği ve birçoğundan etkilendiği sonucunu ortaya koymaktadır. O halde başlangıçta anlatılan birbirinden ayrı olan kültürler, zaman ilerledikçe ilişkilerini daha fazla artırmışlardır¹⁴¹.

¹⁴¹ Wolfram Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", Çev. İkbâl Berk, **B.T.T.D.**, (1-6.2003), s. 71-

M.Ö. VII. Yüzyılda Çin, Grek site devletiyle karşılaştırıldığında, o dönemin sosyal yapısını anlamak adına önemli göstergeler ortaya çıkacaktır. Yunanistan'da plastik sanatın gelişmesinin ilk adımı M.Ö. VII. yüzyılın ortalarında insanların olağanüstü tasvire geçtiğini ifade eden bir seramiğe açılal biçimin verilmesi neticesinde olmuştur. Bu durum Çin'de bambaşka biçimdeydi. Çin'in toplumsal yapısı da buna müsaitti. Çin'in dini amaçlı sanatı, Bronz kapların imaline dayanan bir yapıda faaliyet göstermekteydi. O dönemde Batı'yla ticaret yapılabilen Shan-si ve Kansu eyaletlerinin meydana getirdiği saha ile sınırlıydı. Para ekonomisinin oluşmadığı gibi mülkiyet kavramı gibi kavramlar da bilinmiyordu. Sonuç olarak ülkede politik ve ekonomik bir birlik yoktu¹⁴².

M.Ö. V. yüzyıldan itibaren kıymetli ürünlerin satışının yanında, günlük yaşamda ve ekonomide kullanılan malların daha düzenli değişimine hızlı bir geçiş başlamıştır. Bunun nedeni Avrasya'nın "antik devletler dörtlüsünün" meydana çıkması, onlar arasındaki ilişkilerin oturması neticesinde, ticari ilişkilerin bölgesel güzergâhlardan Çin'den - Roma'ya kadar uzanan ticari ekonomik yollar ağına dönüşmesine imkân sağlamıştır¹⁴³.

Çin'de ipek üretiminde yaşanan büyük artışı, Çin'in sosyal yapısında ortaya çıkan değişiklikler olmadan anlamak mümkün değildir. Bütün Çin'i kapsayan, merkezîyetçi bir Çin İmparatorluğu kurulunca, önceden beri var olan askeri aristokrasi sınıfı çözüldü, yeni bir orta sınıf oluştu. Savaşan imparatorluklar döneminde mevcut olan, birçok kimseyi veya nesneyi içine alan mülkiyet, artık özel mülkiyet ile birlikte bulunmaktaydı. İmparator Shih-hu-ang-ti zamanında yaşanan bütün bu değişiklikler beraberinde ekonomik reformları da getirmiştir. Bu reformlar hacim ve tartı ölçülerinde birliği sağlaması, para ile ilgili işlemlerin yeniden düzenlenmesi vb. alanlarda

74.

¹⁴² Haussig, **a.g.e.**, s. 44-45.¹⁴³ Buryakov, **a.g.m.**, s. 235.

meydana gelmiştir. Ardı ardına yapılan düzeltmelerden ilki değer ölçüsünde yapılmıştır. İmparator M.Ö. 221'de ipeği yalnızca üretim fazlası olan ve diğer bölgelere satılan ürün olmaktan çıkarıp, devletin giderlerini ve devlete ödenen vergileri karşılamak için, para yerine, değer yönünden birbirine eşit olan bir ölçü haline getirdi. Bu maksatla, uzunluk ve ağırlığı belirli ölçülerde ipek topları para yerine, değer ölçüsü birimi olarak kullanılmaya başlanmıştır¹⁴⁴.

Hun-Çin mücadelesi M.Ö. dönemlerde Çinlilerin Hun topraklarına yapmış oldukları akınları daha çok Kuzey batıdaki Çin' den Türk yurtlarına giden İpek Yolunun önemli bir geçidi olan Kao-Chüch geçidine yönelik olmuştur. Çünkü Çin'den çıkıp Türk ülkelerine ve dolayısıyla batıya giden yol buradan geçiyordu. İpek yolunun geçtiği bölgeleri ve bu bölgelerde oluşan zengin şehirleri, bir taraftan Roma ve Part İmparatorluğu, diğer taraftan Çin ile Hun İmparatorluğu hâkimiyetleri altına almak için savaşmışlardır. Tarihin en eski devirlerinden itibaren Hunlar Kuzey'de Altaylar üzerinden, Çinliler doğuda Dunhuang geçitlerini ellerinde tutarak bu son derece önemli ticaret yolu olan İpek Yolu'nu kontrol altına almak için aralıksız mücadele etmişlerdir. Çinlilerin o zamanlar başlattığı Hunlarla olan mücadelesi, bugün oturdukları sahalara sahip oluncaya kadar devam etmiştir¹⁴⁵. Tarihi süreç içerisinde yaşanan hâkimiyet mücadeleleri ile Çin'in başkentinden başlayan ve doğu Akdeniz arasında uzanan bağlantı yolunda zayıf noktaların ve kesintilerin oluşmasına neden olunmuştur. Başlangıç aşamasında bu yol üzerinde yapılan ticari etkinliklerin hiçbir zaman tek hat üzerinde olmadığı ve bu uzun mesafede sürekli bir trafiğin söz konusu olmadığını belirtmek gerekir¹⁴⁶.

Eski Çin kaynaklarında "Hsi Yü" (Batı memleketleri) adıyla anılan Türkistan ve ona yakın bölgeler henüz, Çinlilerce bilinmemekteydi. Mete'nin M.Ö. 176 tarihinde Çin'e yollamış olduğu bir mektuptan da anlaşıldığı üzere,

¹⁴⁴ Haussig, **a.g.e.**, s. 89-90.

¹⁴⁵ İmer, **a.g.m.**, s. 4-5.

¹⁴⁶ Uhlig, **a.g.e.**, s. 58.

Türkistan bölgesinde 26 civarında kavim ve şehir devletçığı, özerk bir yapıda Hun devletine bağlı bulunduğu bilinmektedir¹⁴⁷.

M.Ö. 206 – M.S. 220 yılları arasında, Çin'i yöneten Han Sülâlesi zamanı, özellikle siyasal ve kültürel alanlarda önemli gelişmelerin ortaya çıktığı bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde Hun-Çin mücadelesi, kuzey-güney istikametinde yaşanırken, Çin tahtına imparator Wu-ti'nin geçmesiyle bu durum M.Ö. II. yüzyılın ikinci yarısından sonra doğu-batı şeklinde aniden yön değiştirmiştir. İmparator Wu-ti, devletin iç ve dış politikasında büyük değişiklikler yaparak, Çin ve Orta Asya tarihine yeni ve önemli bir boyut kazandırmıştır. Çin açısından politika değişikliğine gidilmesinin bazı nedenleri vardı. İpek Yolu'nun çeşitli kollarının geçtiği Türkistan bölgesi ana yol özelliği taşımaktaydı. O zamana kadar, dış ticaret, büyük çoğunlukla Orta Asyalı tüccarlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu yol, İpek Yolunda hizmet vermekle geçinen çok sayıda şehir, zanaat ve ticaret merkezlerinin ortaya çıkmasına ve sonra ekonomik açıdan gelişmesine yol açmıştır¹⁴⁸. Bu açıdan düşünüldüğünde daha önceki dönemlerden farklı bir dış politikaya geçilmesinin nedenleri ise; Hunların hâkimiyetinde olan Kansu ve Türkistan yolu Çin başkentine gelen değerli ürünlerin geçiş güzergâhında olduğundan, Çin'in başkentine ticaretin güvenli yapılabilmesi ve batıdaki ülkelerde yeni pazarlar bularak satışı artırmak amacıyla kendi ülkesinden oralara uzanan topraklardaki başka milletlere ulaşabilmek için yolun kendi kontrolleri altına alınması gerekiyordu. Hunlar ile Çin'in güneyinde güçlenmekte olan Tibetlilerin anlaşmasını ve daha büyük bir tehlike oluşmasını engellemek için iki gücü birbirinden ayrı tutulmasının gerekliliğine inanıyorlardı¹⁴⁹. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; Han hanedanlığının ilk zamanlarında ipek üretimi büyük ölçüde yaygınlaşmıştı. Bununla birlikte ferdin şahsi ihtiyaçların ötesinde pazarlara açılma gereksinimi doğmuştu. Çin ekonomik olarak belli bir düzeye ulaşmış ve pazarını büyütmeden, uluslararası ticaret olmadan bu düzeyin

¹⁴⁷ Bedirhan, **a.g.m.**, s. 242.

¹⁴⁸ Talanova, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁴⁹ Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 95.

korunması mümkün değildi. Geçmişteki ufak ve rastlantısal takas ve ticaret alanların dışında, kolay erişilebilen sabit pazarların oluşmasına ihtiyaç vardı¹⁵⁰. Bu durumda sadece yaşanan mücadelenin yönü değil vasfı da değişmiştir. Önceden Hun akınlarına karşılık müdafaa durumunda yer alan Çin M.Ö. II. yüzyılda pozisyonunu değiştirmiş, saldırıya geçmiştir¹⁵¹. Böylelikle, Çinlilerle Hunlar arasında M.Ö. 133'ten M.Ö. 119 yılına kadar sürecek olan mücadele dönemi başlamış oluyordu.

Wu-ti (M.Ö.140-80) dönemi, Çin'in batıya açılma politikasının uygulandığı ilk dönem olarak bilinmektedir. Wu-ti'nin elçisi Chang Ch'ien, "Batıya giden yolu ilk açan kişi", olarak tarihte yerini almıştır¹⁵². Bu açıdan Chang Ch'ien'in elçilik seyahati Çin ve Orta Asya tarihi bakımından yeni bir dönemin başlangıcı kabul edilebilir. Wu-ti'nin başlıca hedefi Hunların Batı Memleketlerindeki küçük devletlerle olan ilişkilerini kesmek ve Hunlara karşı kendisini destekleyecek ve yardım edebilecek bir müttefik aramak olmuştur¹⁵³. Eskiden Yüe-çiler (Yüeçi) Çin'e karşı üstün konuma sahipti; fakat M.Ö. 174 yılına doğru Hunların Yüeçileri ezerek batıya doğru sıkıştırması ile Yüeçiler Orta Asya'ya geçmek zorunda kaldılar. Onların Büyük Yüeçiler olarak adlandırılan bir kısmı Saka kabilelerini bastırarak güneye doğru hareket ettiler ve Amuderya havzasına yerleştiler. Caov (Cabga, Yabga) adlandırılan diğer bir kısmı ise Orta Asya'daki İkiçayarası'ndaki merkez bölgelerde yerleşti. Çin Müttefik araştırırken, bu görev için Yüeçilerden daha elverişli kavim bulunamayacağı düşüncesi ortaya çıktı. Burada eski komşularının nereye gittiğini bulmak amacıyla, ehil bir memur tayin edildi¹⁵⁴. İşte bu amaçla ünlü Çin elçisi ve seyyahı Chang Ch'ien, Hun İmparatorluğu tarafından birkaç kez yenilgiye uğratarak, Türkistan'a yerleşmek zorunda

¹⁵⁰ Uhlig, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁵¹ Salim Koca, "Büyük Hun Devleti", **Genel Türk Tarihi 1**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (2002), s. 560.

¹⁵² Stavisky, **a.g.m.**, s. 223 ; Talanova, **a.g.e.**, s. 11 ; Baypakov, **a.g.e.**, s. 10-11.

¹⁵³ Ayşe Onat, "Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", **Bellekten**, Cilt LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990) den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 915.

¹⁵⁴ Ligeti, **a.g.e.**, s. 57.

kalan Yüeçi topraklarına gönderilmiştir¹⁵⁵. Çinliler Yedisu ile ancak M.Ö. ikinci yüzyılın sonunda Çin hükümetinin müttefik bulmak için batı ülkelerine elçilik heyeti gönderdiği sırada tanışmışlardır. İlk Çin elçilik heyetinin geldiği dönemde Yüeçiler burada hâkimiyet sürmekteydi¹⁵⁶.

Chang Ch'ien maiyetiyle birlikte, Yüeçi hanını kavmiyle beraber, terk eylediği eski yurduna, Çin'in yanına dönmeye ve Hunlara karşı birleşmeğe davet etmeye yüksek yetkiyle memur edildiğine dair de imparator tarafından kendisine verilen ferman ile, en batıdaki nöbet kulesinden memleketi terk ederek (M.Ö. 138) yola koyulmuştur. Görünüşte basit bir siyasi vazife ile gidiyordu ve bu yolculuğun öyle büyük ehemmiyette neticeleri olacağı kimse için hatırına gelemezdi. Henüz yabancı toprağa ayak basar basmaz Hunlarla karşılaşan elçi ve maiyeti esir olarak Hun topraklarına götürülmüşlerdir. On yıl boyunca Hun topraklarında tutulan elçi, yaptığı gözlemler neticesinde, Çinliler arasında bu halkı en iyi tanıyan kişi olmasına neden olmuştur. Hunlar ona karşı büyük dostluk göstermekle beraber, geçen uzun dönem neticesinde üzerlerindeki denetiminde azalmasıyla birlikte fırsatını bulduğunda Hun topraklarından kaçarak Yüeçi'lerin izini araştırarak batıya doğru yoluna devam etmiştir¹⁵⁷. Dönüşte güney yolu üzerinden Nanşan boyunca ilerleyerek Tibet sınırlarından geçip Çin'e dönmeyi amaçlamıştır. Fakat tekrar Hunlarla karşılaşan Chang Ch'ien'in bu defa esirliği çok sürmemiş, Hun hükümdarının ölümü o sıralarda gerçekleştiğinden ülkede yaşanan karmaşadan faydalanarak tekrar kaçmıştır. Yüeçilerle kurulmaya çalışılan diplomatik ilişkiler, bir sonuç vermemiştir. Chang Ch'ien Hunların eski komşuları ve sonradan batıya yerleşen Vusunlar (Wu Sun) ile antlaşma yapmak üzere bir kez daha görevlendirilmişse de, bu ilişki kurma çabaları da bir sonuç vermemiştir. Bu süreçte Chang Ch'ien'in elçilik heyeti, bazı küçük devletlerle bağlantı kurmayı da başarmıştı. İmparatorun elçisi, eli

¹⁵⁵ Onat, "Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", s. 914-915.

¹⁵⁶ Vasili Viladimiroviç Bartold, "Oçerk İstorii Turkestana", *Soçineniya*, C. II (1. Kısım), İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, Moskva, 1963, s. 25.

¹⁵⁷ Uhlig, *a.g.e.*, s. 50.

boş olarak fakat zengin tecrübelerle memleketine doğru yola çıkmıştır¹⁵⁸.

M.Ö. 126 yılında Çin'e dönen Chang Ch'ien'in O zamanın Orta Asya'sı hakkında öğrendiği değerli bilgileri yazması ve İmparator'a rapor olarak sunması, imparatorluğun batıya açılmasını hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır. İlk mühim netice elde edilmiş bulunuyordu. Eskiden beri farkında olmaksızın, Çin tarafından da kullanılan ticaret yolu ortaya çıkmış oldu. Çinliler, topraklarından İç Asya'ya üç güzergâh üzerinden gidildiğini ve bu yolların büyük şehirler, zengin kavimlerle bağlantılı olarak bir yol şebekesi haline geldiğini öğrenmişlerdi. Chang Ch'ien'in raporunun ikinci kısmında yalnız kendileriyle kârlı ticaret yapılabilecek, vergiye bağlanabilecek zengin memleketlerden önemli şehirlerden bahsedilmekteydi. İmparator Wu-ti raporu dinlemekle kalmadı, Chang Ch'ien'in yerinde olan tavsiyelerini de tuttu¹⁵⁹. Böylelikle Çin'in batıya doğru yayılma politikası için başlı başına bir kılavuz oldu. Wu-ti ordusunu harekete geçirerek, Kansu'ya ordularını gönderir, burayı işgal eder ve pek çok şehre garnizon kurarak ipek Yolu üzerindeki ülkeleri ve şehirleri istilâ etmeye başladı. Cungarya, Tanrı dağları, Turfan, Kuça ve Yarkent gibi Hunlara ait topraklar birer birer elden çıktı. Bu sayede çok büyük kayıplar vermeden Tarım'ı işgal edip Pamir'e geçebilir ve Fergana'ya girebilirdi¹⁶⁰. Bu yaşanan olumsuz gelişmeler Hun devleti açısından değerlendirildiğinde, devlet gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturan geçit ve koruma vergisi, ticari yolları kullanan tüccarlardan hazineye alınan önemli bir kaynaktı. Yaşanan bu yenilgiler gelir kaynağını azalttığı gibi bunun yanında, Çin'den hediye (haraç) adı altında edinilen yiyecek ve giyecek maddelerinde geliş kesildi¹⁶¹. İmparator Wu-ti, Türkistan üzerinde eksiksiz bir üstünlük sağlayabilmek için, haraç sisteminin alanının genişletilmesi açısından en iyi ve en etkili yolun, Chang Ch'ien'in tavsiyelerinden biri olan, değerli hediyeler verme ve akrabalık kurma yoluna başvurmuştur. Hassas bir denge oluşturan bu haraç sistemi doğrultusunda, Batı Memleketleriyle kurulan ilişkilerde,

¹⁵⁸ Ligeti, **a.g.e.**, s. 58-59.

¹⁵⁹ Ligeti, **a.g.e.**, s. 60-61 ; Hedin, **a.g.e.**, s. 223.

¹⁶⁰ Roux, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁶¹ Koca, "Büyük Hun Devleti", s. 561.

Çin'in başlangıçta çok fazla ve değerli hediyeler gönderdiği dikkati çekmektedir. Çin'in Bu uygulama ile Türkistan'daki devletlerle dost ve müttefik olmaya çalıştıkları görülmektedir¹⁶². Bütün bu yaşanan olaylar Hun birliği içindeki boyların devlete olan bağlılıklarını zayıflatmakta ve azaltmaktaydı.

Chang Ch'ien'in anlattıkları arasında imparatorun ilgisini çeken diğer bir konu da, güzel aygır ve kısraklardan doğan atlardı¹⁶³. O sıralarda, batı ülkelerinden gelen çeşitli eşyalar arasında "Cennet Atları" İmparator Wu-ti'nin, ilgisini çekmiş ve bunların temini için de büyük gayret tüketmiştir. Hanların, Hunlara karşı askeri mücadelede atlı birlikler açısından, yetersiz oldukları doğrudur. Fergana ve Sogdiyana'da yetiştirilen büyük ve güçlü savaş atları için Çin yıllıklarında "orada güzel atlar vardır" şeklinde ifade edilmiştir. Çinliler her zaman Batının büyük atlarına sahip olmak istemişlerdir¹⁶⁴. Wu-ti, özellikle Fergana vadisinde bulunan ve Chang'ın ziyaret ettiği bu kuvvetli atlardan edinmenin yararlı olacağını düşünerek, elçilerini Fergana'ya göndermişti. Buradan istediğini elde edemeyen imparator, savaş yoluyla istediği atlara kavuşabilmek ve bölgede prestij sağlayarak Hunlara karşı bir üstünlük sağlamak amacıyla Fergana'ya karşı savaş açmıştır. Burada bulunan atları almak isteyen Çin'de, M.Ö.104'te Han imparatorunun talimatıyla, büyük bir ordu gönderilmiş, fakat erzak yetersizliğinden dolayı, askerlerin birçoğu açlıktan ölmüştür. Arkadan yapılan asker takviyesiyle, Çin ülkesine azda olsa bu atlardan getirebilme başarısı gösterilmiştir. Çin'in Orta Asya içlerine doğru başlattığı ilk önemli askeri harekât ile ticaret yolu kesin bir şekilde açılmış oldu ve doğu kısmı Han kontrolüne geçmiştir¹⁶⁵. L.Boulnois "The Silk Road" adlı eserinde yapılan seyahatin asıl amacını şu şekilde izah etmiştir; "Chang Ch'ien'in Batı Türkistan'a yapmış olduğu seyahatin asıl amacı Fergana idi. Çünkü ilk devirlerden itibaren insanlığın

¹⁶² Onat, "Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", s. 917-918.

¹⁶³ Hedin, **a.g.e.**, s. 223.

¹⁶⁴ Tamara Talbot Rice, **The Scythians**, Thames and Hudson, London, 1958, s. 71.

¹⁶⁵ Foltz, **a.g.e.**, s. 15; Roux, **a.g.e.**, s. 99.

medeniyet beşiği olan, tüccarlar şehri Fergana'nın zenginliğini duymuş ve çok merak etmişti. Chang Ch'ien, Fergana'da aslında daha önce efsanevi bir şekilde ismini duyduğu "*İlahi atları*" da görmek istiyordu. Efsaneye göre o atlar, Altay dağlarında muhteşem kısraklarla gökten inen "*göğün aygırları*" ile çiftleşiyor ve dolayısıyla ondan dünyanın en harika atlar doğuyordu. İlk çağlardan beri Hunların Çin'e üstünlük sağlamalarının da altında aslında bu "*kan terleyen atlar*" a sahip olmaları yatıyordu. Chang Ch'ien'in dikkatini çeken bir başka şey ise, bu bölgede kurulmuş olan 50'ye yakın küçük krallığın bulunması idi. Aslında hepsi Hun devletine bağlı olan bu hanlıklar oldukça zengindiler. Hunlar ticareti bunlara bırakmış, sadece dış münasebetlerde Hunların emrindeydiler. Chang Ch'ien seyahati sonrasında imparatora sunduğu raporunda bu hanlıkların güçlü olmayan askeri teşkilatlarından da bahsetmiş ve gördüklerini bir bir anlatmıştı¹⁶⁶. Batıdan Çin'e getirilmeye çalışılan yalnızca bu tür iyi cins atlar olmamış, bilhassa sonraki Han döneminde, dış ticaretin artması sonucu, kilim, at ve pamuklu dokuma ürünleri yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır¹⁶⁷. Batıdan gelen ürünler İmparatorluk sarayında egzotik bir görkem ve zenginlik sergiliyordu. Bu mallar modayı belirlemekte ve hiç kimse bu ürünlerden vazgeçmek istemiyordu. Bu durum Batı ve kuzeybatıya uzanan yolların açık ve güvenli olması gereğini, sadece politik açıdan değil, Çin'deki en önemli pazarlardan, ticaret merkezlerinden birisi haline gelmiş olan başkentteki pek çok insanın özel ihtiyaçları ve arzuları açısından da gerekli kılıyordu¹⁶⁸. Yayılmacılık politikalarında Çinlilerin İpek Yolu'nu kontrol etme isteği atlara sahip olma isteğinden daha fazla belirleyici olmuştur¹⁶⁹.

Kuzey Hun Devleti'nin çökmesi, İpek Yolu'nun üzerinde bulunan ülkeleri işgal etmek için Çin'i harekete geçirdi. Bu fırsatı değerlendirmesini bilen Çin, 73 yılının baharında, Doğu ve Batı Türkistan'ı ele geçirmek üzere Han

¹⁶⁶ Boulnois, a.g.e., s. 25-28.

¹⁶⁷ Onat, "Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", s. 919.

¹⁶⁸ Uhlig, a.g.e., s. 48.

¹⁶⁹ Roux, a.g.e., s. 99.

döneminin en büyük askeri hareketi için, kuzeye doğru yola çıktı. Çinliler Hami çevresindeki bölgeyi istila ettiler ve güney Hunları Barkul gölünde yendiler. Bu sayede batıya giden yol yeniden açılmış ve bu bölge ile ticaret yapabilmeye olanağı doğmuştur. Çin ordusunun başında bulunan, Wu-ti'nin faaliyetlerini devam ettiren büyük asker ve idareci, Pan-cao, 30 yıl gibi uzun ve sürekli bir mücadelenin sonucunda ipek Yolu'nun içinden geçtiği Doğu ve Batı Türkistan'ı tamamen işgal etti. Sonuçta Han imparatorluğu, topraklarını o güne kadar erişilen en büyük sınıra kadar genişletmiş oluyordu¹⁷⁰.

Çin'in Türkistan'a açılması ve genişlemesi çoğu zaman, diplomatik ve askeri bir üstünlük kazanma savaşı olarak görülmektedir. Fakat bu mücadele içerisinde ekonomik etkinliğin de önemli bir payı olduğu belirtmek gerekir. Chang Ch'ien gezdiği yerlerde dikkatini çeken hususlar olmuştur. Buralarda Çin mallarının özellikle ipek ve ipekli kumaşların büyük ilgi gördüğü gözlemlenmiştir. Çin bu durumu kendi lehine çevirebilirse, diplomatik ve ekonomik kazançlar sağlayabilir ve bu sayede birçok küçük devleti tarafına çekebilirdi. İşte burada Çin'in yüzyıllarca uygulamaya çalıştığı bir sistem, yani "haraç" sistemi devreye girmektedir. Bu sistem Han döneminden itibaren, dış politikada uygulanan en önemli unsurlardan biri haline gelmiştir¹⁷¹.

Haraç ilişkisi hem Türkler açısından hem de Çinliler açısından incelendiğinde iki toplumunda bu ilişkiyi kendi anlayış felsefeleri içerisinde yerleştirdikleri görülür. Buna göre Çin devleti için, "eşit statüde olan düşman devletin hükümdarı Çin sarayında misafir olarak bulunurken haraç vermiştir" ve Çin'in de buna karşılık olarak onları, "hediye" vererek onurlandırmıştır¹⁷². Türkler için ise bu daha farklı bir anlam taşır. Onlar kendilerini haraç sisteminin bir parçası olarak görmemişlerdir. Bu bağlamda Çin'e haraç ya da haraca benzer herhangi birşey gönderilmemiştir. Bunlardan da anlaşılacağı gibi Türkler Çin'e haraç değil hediye

¹⁷⁰ Uhlig, **a.g.e.**, s. 136 ; Koca, "Büyük Hun Devleti", s. 564.

¹⁷¹ Onat, "Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", s. 916-917.

¹⁷² Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 96.

göndermişlerdir. Kung kelimesinin karşılığı olarak daima Türk lehçelerinde "hediye, armağan, takdime" kelimeleri kullanılmıştır. Sonuç olarak, bu sistem içerisinde yapılan diplomatik faaliyetlerin bir mal mübadelesi olduğu açıktır. Çin'in Han hanedanlığı döneminde ortaya atılan ve daha sonraki dönemlerde de geçerliliğini koruyan bu politika Türk - Çin ticari ilişkileri içerisinde önemli bir rol oynamıştır. Bu politika ile Çinlilerin rakipleri olan Türkleri güçten düşürmeyi ve kendilerine daha rahat ve daha bağımsız bir ortam sağlayarak gücü kendi ellerine almayı hedeflediklerini söyleyebiliriz. Ancak Türkler, bu sistemi siyasi ve askeri açıdan güçlü oldukları dönemlerde kendi lehlerine geliştirmeyi başarmışlardır. Söz konusu dönem içerisinde çağının diplomatik ilişkilerini yansıtan bu sistem aynı zamanda kuvvetler dengesini göstermesi açısından da önemlidir. Türk yurtlarından geçmekte olan İpek yolu ticareti için Çinlilerle Hunların yapmış oldukları mücadele M. S. 22'li yıllara kadar devam etmiştir. Bu mücadelede askeri yönden başarıya ulaşmayan politikalar yerine Çin İmparatorluğunun Türklere karşı takip ettiği ve binlerce yıl aynı şekilde devam edecek olan "*divide et impres*" (ayır ve hükmet) siyaseti uygulanmıştır.

Orhun yazıtlarında Türklerin içine düştükleri bu kötü durumları ve Türk milletinin düşmanları tarafından esir edilişi şu sözlerle ifade edilmektedir:

"...küçük kardeşleri kağan olmuş ve tabi oğulları, yeğenleri kağan olmuşlar. Ondan sonra küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmamış. Oğul babası gibi yaratılmamış ve şüphesiz kötü kağanlar tahta çıkmışlar. Buyrukları (yüksek memurlar) da kezalik her halde cahil imişler. Beylerle halk arasındaki nifak ve Çinlilerin kurnazlık, hilekârlık ve şirretliği dolayısıyla ve küçük kardeşlerle büyük kardeşleri birbirleri aleyhine kıyam ettirdikleri ve beylerle halk arasına nifak tohumu ektikleri için, (Türk Tanrısı) Türk Milletinin atalardan kalma ülkesini zevale yüz, tutturmuş ve meşru kağanlarım sükûta uğratmış"¹⁷³.

¹⁷³ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 31-32.

Birçok tarihçi, imparator Wu-ti'yi Fransız Kralı XIV. Lui ile kıyaslar. Wu-ti hükümdarlığını genişletmek, ticaret yollarından daha fazla faydalanmak ve batıdaki topraklardan vergi alabilmek için ilk defa Çin siyasetini değiştirmiş ve yeni taktikler uygulamaya başlamıştır¹⁷⁴. Chang Ch'ien'in batıya yaptığı bu seyahatten sonra, vermiş olduğu bilgiler ile Çin'in batıya açılması, sadece İmparator Wu-ti'yi ticari açıdan etkilememiştir. Aynı zamanda birkaç yıl içinde kar etme amacıyla çok sayıda Çinli tüccarında, Kansu koridorundan batıya, Taklamakan Çölünün çevresinden, Chang Ch'ien'in gittiği yolu izleyerek Orta Asya içlerine kadar gittikleri ifade edilmiştir¹⁷⁵.

Elçilik görevini tamamladıktan sonra, Chang Ch'ien'in yaptığı tek şey, Çin İmparatoru adına daha önce gittiği yerlere elçiler göndermek oldu¹⁷⁶. Chang Ch'ien'den sonra batıya gönderilen resmi elçilikler, eski bir Çin kaynağı olan Shih Chi'de, özensiz oluşturulan heyetlerinin en büyük amaçlarının, batıdan ucuza aldıkları ürünleri Çin'de satarak kazanç elde etmek olduğunu yazmaktadır. Sonraki Han döneminde, kâr amacıyla batıya gelen bu tür kişilerin sayılarında artış olduğu, hatta ordu içinde savaşan tüccarlara rastlandığı belirtilmektedir¹⁷⁷. Çin tarihinin uyumu, vücudun uzak bulunan noktalarına ulaşan ve hızlı bir şekilde tekrar çıktığı noktaya dönen, düzenli atan bir kalpten pek farklı değildir¹⁷⁸.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Çin'in siyasi nedenlerle Hunlara üstünlük sağlama amacıyla başlattığı batıya açılma ve Türkistan devletleriyle ilişki kurma politikası, her ne kadar tam bir başarıya ulaşamamışsa da ekonomik açıdan bu durum yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur.

¹⁷⁴ Boulnois, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁷⁵ Foltz, **a.g.e.**, s. 15; Okay, **a.g.m.**, s. 17; Onat, "Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", s. 918.

¹⁷⁶ Bekin, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁷⁷ Onat, "Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", s. 916-917.

¹⁷⁸ Bekin, **a.g.e.**, s. 64.

2- İpek Yolu Güzergâhlarında Üretilen ve Ticareti Yapılan Mallar

Bilindiği gibi İpek yolu, Çin den başlayıp batıda Roma'ya kadar uzanan en eski ticaret yoludur. Bu yol, ticaret, seyahatler, dini ziyaretler, askeri seferler, siyasi temaslar, haberleşme, köle sevkiyatı gibi birçok amaç için kullanılmıştır. Bütün bunlar arasında, ticaret amacıyla türlü ürünlerin transferi yolun asıl amacı olmuştur. Batı pazarları için çok büyük değere sahip olan başta İpek ve ipekli dokumalar olmak üzere birçok ürün bu güzergâhlar üzerinden gönderilmiştir¹⁷⁹. Konumuz açısından bu güzergâhlarda yapılan ticarete hangi ürünlerin satışta kullanıldığı önem taşımaktadır. Ayrıca ticari güzergâhlar hakkında bilgi veren tarihi kaynaklar, tek başlarına bu ulaşım ve ticaret yolunun manasını eksiksiz açıklayamaz. Yeterli olamayan bu türden bilgiler, arkeolojik kazılardan çıkan eserlerle desteklenerek, boşluğu doldurmada büyük katkı sağlayacağı ortadadır. Kazılar neticesinde bu bölgelerde üretilen ya da buralara getirilen ticari mallar hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Bu kazılarda çıkan eserlerin miktarı, yapılan ticari faaliyetlerin yoğunluğuyla doğru orantılı olarak az ya da çok olabiliyordu¹⁸⁰.

Eski Çin'de ticari faaliyetlerin öncesindeki anlayışta, şüphesiz ticaret yapma düşüncesi egemen değildi. Her ticari münasebette karşılıklı olma durumu vardır. Bu süreç uzun süre sadece takasa dayalı ve kendi geçimini temin etme şeklinde devam etti. Ticaretin ülkenin önemli bir ekonomi kolu olmasından önce Çin'in hükümdar aileleri için servet, gösteriş ve şaşırtıcı yeniliklere ulaşmak, bir ihtiyaç haline gelmişti¹⁸¹.

Çin'den batıya aktarılan ürünlere değinmeden önce Çin'den çıkıp, Orta Asya, İran, Yakın Doğu ve Orta Avrupa'ya giden mallar konusunda yapılan araştırmalar yeterli bilgi vermediğini belirtmek gerekir. Ülkenin birçok

¹⁷⁹ Bedirhan, **a.g.m.**, s. 239.

¹⁸⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁸¹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 30.

alanında, ipek böceği tırtılının beslenmesi açısından önem teşkil eden, sayısız dut ağacına sahip olan Çin'de, ipek üretimi için son derece uygun bir ortam mevcuttu. Bu ipekli mamullerin hammaddesi İpek böceğinin belli bir sürede olsa Çin dışına çıkarılmaması sayesinde, ipekli kumaş imali tamamıyla Çin'in tekelinde bulunmuştur. Tabi bu durum beraberinde ipekli kumaşlara olan isteği artırmış, bu artış ile ipek fiyatlarında yüksek oranlarda pahalılık yaşanmasına neden olmuştur. Çin açısından batıya gönderilen ürünlerin başında ipek ve dokumalar yer almaktadır. Bu dönemde ipeğin birçok türünün yanısıra, halefotu liflerinden dokunmuş kumaşlar da Çin'in ihraç ettiği ürünler arasında bulunmaktadır. Bunun yanında yada taşı yüzükleri ve bronz balta ile kamaları batıya ihraç edilen mallardır¹⁸². İpek Yolu üzerindeki coğrafyada iklim şartlarının uygunluk sağladığı tüm yerlerde üretimi yapılan ipeğe, eski dönemlerde büyük çapta talep gösterilmekteyse de, sonraları ipekle aynı uluslararası üne sahip durumdaki Çin porseleni talep gören ürünler arasına katılmıştır. Bilhassa, talep edilen ürünler baharat ve ilaç kapları idi. Bunun dışında, mine ve sır altı teknikleri sayesinde boyanmış çeşitli şekillere sahip seramik eşyalar da yoğun talep görmekteydi. Zamanla, Çin, İran ve Bizans pazarlarında yüksek oranlarda talep gören kervan malları arasında bulunmuştur.

Akdeniz pazarlarından batının en çok talep ettiği ürünler Afrika'dan, Arabistan'dan, Hindistan'dan ve Çin'den, kuzey güzergâhı üzerinden ulaşmaktaydı¹⁸³. Doğu'nun ihraç maddeleri genel anlamda pahalı idi. Bu duruma, her ülkede eklenen vergilerde dahil edilirse, doğudan getirilen ticari malların fiyatları hakkında fikir sahibi olunabilir. Doğu (Çin, Çinhindi, Hind ve Seylan)'nun ihraç malları listesinde başlıca şu ürünler yer almakta idi. Yırtıcı hayvanlar, Batıda bulunmayan kuşlar, kürkler, deriler, Keşmir yünüleri, misk, inciler, değerli taşlar, lâk (kırmızı boya), zencefil, tarçın, karanfil, Hind sümbülü, Hindistan cevizi, çivit değerli tahta (abanoz, mobilya ve sandal tahtaları) ayrıca biber, kağıt, süs eşyası, yeşim taşı, akik ürünleri

¹⁸² Haussig, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁸³ Uhlig, **a.g.e.**, s. 101.

bulunmaktaydı. Strabon'un "Geographica"sında o dönemin ticari hareketliliği ve taşınan malların büyüklüğü açısından verilen bilgilere göre, Mısır limanlarından sadece, bugünkü Kuseyr'in kurulu olduğu yerde bulunan liman kenti Mios-Gornos'dan Hint Okyanusu'na yılda 120 gemi yola çıktığından ve yine eserinde Strabon, Hindistan'a hareket etmiş "büyük filolar"dan bahsetmiştir¹⁸⁴.

Arabistan yarımadasının'da Yemen ve Hadramut'da lavanta imalinde kullanılan mürleri (bir çeşit sakız), miktarca az, fakat değerce pahalı olan bu ürünler önceleri tapınaklarda, sonraları kiliselerde kullanıldığı bilinmektedir. Bu mürlerin yanında belsem ve sümbül yağları da ihraç edilen ürünler arasındadır. Mezapotamya'nın (Babilonya) ürünleri arasında nakışlı kumaşlar, zift, hurma bulunmaktadır. İran'da ise, sinir ilacı otu, değerli ve yarı değerli taşlar ve hurma yer alıyordu. İran, Ermeni ve Kafkas ülkelerinden, Roma'nın ısrarla talep ettiği köleleri ve Haremde görevlendirilen hadımları da ihraç edilen ürünler arasında sayabiliriz. Pliny'e göre, 100 milyon sikke olan Romanın yıllık ithalâtının, 45 milyon sikkesi Çin ve Orta Doğu, geri kalan 55 milyon sikkesi de Hind'e gitmekteydi¹⁸⁵.

Uzak doğu bölgelerinden gelen diğer ürünler arasında Anavatani Hint Okyanusu olan deniz kabuğu çeşitleri ve kalın kabuk sedeften yapılmış levhalar yer almaktadır. Bunlar daha çok, kılıf ve kap yapımında muska ve tılsımların saklanması amacıyla kullanılmıştır. Kafkasya geçitlerinde yuvarlak çerçeveli kabartmalar da "çift teber" desenli, Çin ipeklileri ile karşılaştırıldığında onlara göre daha düşük kaliteli, Sogd ipekleri de kullanılmıştır. Bu ipeklere Kuzey batı Kafkasya'daki geçit çevresindeki kurganlarda rastlanmıştır. Çift teber motifi Alan kabilelerinin inançlarında önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle bu tür ipekli kumaşlar ödeme veya hediye

¹⁸⁴ Stavisky, **a.g.m.**, s. 224 ; Kürüm, **a.g.m.**, s. 776.

¹⁸⁵ Gökalp, **a.g.e.**, s. 12-14 ; Bedirhan, **a.g.m.**, s. 239.

olarak yerliler tarafından memnuniyetle kabul edilmekteydi. Büyük ihtimalle bu kumaşların getirilmesinde asıl amaç ödeme aracı olarak kullanmaktı¹⁸⁶.

Çin'in, T'ang hanedanı (VII-X. yy.) döneminde Çin'e uğrayan kişi ve eşyaların bir listesi Amerikalı Sinolog Edvard Hetzel Schafer, tarafından "Semerkand'ın Altın şeftalileri-. T'ang imparatorluğu'ndaki Yabancı Harika Mallar" adlı kitapta yayınlanmıştır. Bu listede, esir alınan cüceler, musikişinas ve dansçılar; fil, gergedan, arslan ve Hint yaban kedileri; samur ve kakımlar; ceylan ve dağ keçileri; ayrıca 6 tür kuş, 7 çeşit yemek, 16 çeşit aromatik eşya, 22 çeşit ilaç, 13 çeşit mal, 11 çeşit boya, 10 çeşit mineral hammadde, 1 çeşit kıymetli taş vb. ürünlerin isimleri zikredilmiştir¹⁸⁷.

Çin'de üretilen ve dışarı gönderilen mamullerin yanında bu bölgeye ulaşan ticari ürünler mevcuttu. Batıdan Çin'e gelen ürünlere baktığımızda, ilk akla gelen husus, Çinli ustalar aracılığı ile daha çok dini amaçlı imal edilen bronz eşyaların dışarıya gönderilmesinden ötürü, bronz imali için ihtiyaç duyulan bakır madeninin teminidir. Geçmişte Urallar'da işletilen bakır madenleri aracılığı ile bronz imali için gerekli olan bakır tedarik edilmekteydi. Bunu sadece bakır ile sınırlandırmamak gerekir, bakırın dışında, kıymetli madenler veya taşlar da gönderilmiş olabilir. Kadifeler, erguvani kaftanlar, tezyin edilmiş gümüş tabaklar, sofrta takardan ve boyalı resimler Batı'nın, Orta ve Uzakdoğu ülkelerine gönderdikleri ürünler içerisinde bulunmaktadır¹⁸⁸.

Ticarî faaliyetler ile özellikle sosyal seviyesi yüksek, lüks tüketim meraklısı elit tabakaya hizmet sunulmaktaydı. Çinliler, imparatoriçelerine İran sahasından oldukça pahalı ve az bulunan sürme getirmekteydi. Babil halıları da, sürme gibi az bulunan ürünlerdendi. Belirtilen ürünler arasında, Çin sahasına Suriye'den ince işçiliğe sahip değerli taşlar, Kızıldeniz incileri ve

¹⁸⁶ Ierusalimskaya, **a.g.m.**, s. 248.

¹⁸⁷ Stavisky, **a.g.m.**, s. 224.

¹⁸⁸ Haussig, **a.g.e.**, s. 28 ; Gökalp, **a.g.e.**, s. 13.

mercanları, Suriye ve Mısır'dan kumaşlar, Küçük Asya'dan uyuşturucu maddelerde getirilmekteydi. Çin sarayı, Hindistan, Seylan ya da Orta Asya yolu ile gelen az bulunur ve değerli batı mallarını satın alıyordu. Kına, kişniş, dokuma eşyaları ve kabartma tezyinli ipek kumaşlar bunlar arasındaydı. Geçmişte tıp dünyasında kullanılan mercanın, Çin'de de eczacılık alanında kullanılmaya başlaması ile mercan düzenli olarak ithal edilmeye başlandı¹⁸⁹. Çin ipeklilerinin üretimi fazlalaşmasına rağmen, pamuk üretiminde yaşanan azalama nedeniyle, Çu hanedanlığından itibaren gerekli pamuk Hindistan'dan ithal edilmeye başlanmıştır¹⁹⁰. Fakat batıdan Çin'e giden malların bunlarla sınırlı olmadığını ifade etmemiz gerekir. Burada arabanın bulunması ve arslanbaşı motifleri de bu konuya dahil edilebilir. Birinci konu, arabanın Çin'e girdiğini ve kullanıldığını, Şang hanedanı zamanının resimli Çin yazıları ispatlamaktadır. Bu araçlar Çin'e ithal edilmiş olabileceği gibi, belki de savaş ganimeti içerisinde ülke topraklarına girmiştir. Alınma tarihi olarak ikinci binin ikinci yarısı tahmin edilmektedir. Bu arabalar sıkıntı çekilmeden taklit edilip, oluşturulabiliyordu. İki atla çekilen araba modelinin Çin'de daha çok tercih edildiği görülüyor. Bu modelin Miken dünyasında imal edildiğini, bilhassa Moğolistan'daki dört atlı kaya resimleri açıklamaktadır. Araba vasıtasıyla yada taşı yüzükler Kuzey İpek Yolu üzerinden ihraç edilmiş olmalıdır. Tabi burada arabaları çeken atları da ihraç ürünleri arasında saymak gerekir. Hiç şüphe yok ki araba ve at zenginlik sembolleri arasındaydı. İkinci konu ise Çin'de hiç arslan olmadığı göz önüne getirilirse, Arslanbaşı süsleme motifinin de araba gibi aynı tarihlerde alınıp kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu iki husus dikkate alındığında, izlenen yolun İpek Yolu'nun Doğu Asya'ya uzanan kuzey güzergâhı olduğu anlaşılmaktadır¹⁹¹.

İpek Yolundan sadece büyük kervanlarla uzak doğu ve Çin malları değil, bozkır coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarının da ürünleri ihraç

¹⁸⁹ Bekin, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁹⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 101.

¹⁹¹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 31 ; Haussig, **a.g.e.**, s. 29-30.

edilmekteydi. Türk Yurtlarından İpek Yolu vasıtasıyla ihraç edilen ve gerek batı pazarlarında ve gerekse Çin'de çok aranan en önemli ticaret malları özellikle Fergana'da yetiştirilen atlar, dünyanın en üstün ve büyük imparatorluklarını kurmalarına ve diğer milletlere üstünlük sağlamalarına neden olan savaş aletleri, köleler ve dokuma eşyaları idi. Söz konusu dönemlerde Orta Asya kervan ticaretinde Buhara, Semerkant, Merv, kentleri önemli rol oynamaktaydı. Değerli taşlar, bakırdan mamul kandiller, inci, altın, gümüş ve bunlardan yapılmış eşyalar, kürkler, halılar, ipek kumaşlar, abadan paltolar, baharatlar, ilaçlar, sabun, cins atlar, nadir güzellikte porselenler, iğneler, bıçaklar, kılıçlar, zırhlar, ok-yay, etler, masalar, divanlar, şamdanlar, vazolar, seramik kaplar, mutfak eşyaları ve buğday Orta Doğu ve Batının en önemli şehirlerine İpek Yolu vasıtasıyla aktarılıyordu¹⁹². İslâm coğrafyacılarının aktardığı bilgilere göre, bozkır coğrafyasında yaşayan Türklerin Çin'e sattıkları ürünler arasında, yün, yağ, bal, elbise, misk, zırh, kalkan, topuz gibi çok çeşitli silâhlar bulunmaktaydı¹⁹³. Türkler özellikle ihraç ettikleri ürünler arasında bulunan keçe elbise dokumacılığında oldukça mahir insanlardı.

Türkler sadece yolları muhafaza etmekle kalmıyor, sanatkârlığın ve uluslararası ticaretin gelişmesinde önemli rol oynamaktaydılar. Ahşap mimarisi ve süslemesinde olduğu gibi, metal işçiliği alanında da, göçebelerin kendilerine ait bir sanat türü olduğu görülmektedir. Demircilik onların en ünlü sanatıydı. Bir bakıma yüzyıllardır demircilikle uğraşlarından dolayı adet haline gelmiştir. Çin'de kükreyen hayvan figürlerinin kullanılmasının, etkileşim dâhilinde İskitler aracılığıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir. İskitlerden sonra bu aracılığı diğer göçebe kavimler teslim almışlar, fakat burada dikkat çekici nokta, artık bu kavimler sadece el ile yaptığı işi meslek edinen ustalar değil, geliştirdikleri madeni sanat eserlerini ticaret yolları üzerinde satan yerli tüccar haline gelmişlerdir. Zimarh'ın yazdığına göre onlar kendi maden ocaklarına,

¹⁹² Gülnisa Aynakulova, "İslam Müelliflerine Göre Ortaçağ'da Oş Şehri" **Bellekten**, sayı: 244, cilt: LXV, Ankara, 2002, s. 915 ; Bedirhan, **a.g.m.**, s. 239 ; Baypakov, **a.g.e.**, s. 20 ; Buryakov, **a.g.m.**, s. 241.

¹⁹³ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 27.

filizlerin eritilmesi için fırınlara sahiptirler¹⁹⁴. Eski zamanlarda onlar deneyimli madenciler olarak tanınmışlardır. Bizans elçisi, Türk kağanının onlara Türk demiri almayı önerdiğini belirtmiştir¹⁹⁵.

Madencilik ve maden bilgisinin gelişme düzeyi ülke ekonomisini ve ordu donanımını önemli ölçüde etkilemekteydi. Bizans tarihçisi Mavriki'nin yanında Çinlilerde, Türklerde miğfer, parçalardan oluşan ağır zırhlı gömlek, kalkan ve at donatısı içerisinde başlık, maske, boyunluk, zırhlı gömlek bulunurken, ince metal tabakadan yapılmış zırh takımının yüksek kalitesinden söz etmişlerdir. Buradan anlaşılmaktadır ki Türk müdafaa malzemeleri, saldırı silahları ve at teçhizatları Orta Asya, Kafkas ve Avrupa savaşçılarının donanımlarına büyük ölçüde tesir etmiştir¹⁹⁶. Kuzey İpek Yolu güzergâhında bu ürünlerin yapılış tarzı, mutlaka birbirinin aynı olmuştur. Çin'de ve İran'da da onların metal sanatı ürünleri kullanılıyordu. İpek yolu hatlarında bu tür ürünler çok tutulmaktaydı.

Türkler, demiri işlemede gösterdikleri ustalığı yalnızca silâh yapmakla göstermemişler, elde yapılan işlerinin karşılığı harika sanat eserleri de ortaya çıkarmışlardır. Göçebe hayatın ince bronz işlemeli kömür mangalı, yine ticari güzergâhlarda aranılan ürünler arasında bulunmaktaydı. Göçebe demircilik sanatında, ihraç etmek amacıyla tahta kalıplar yardımıyla, dokuma malzemeleri sıkıştırılarak metal levhalar üretilmiştir. Demircilik ve maden dökümcülüğünün eserleri olarak bronz kazanlar imal edilmiştir. Göçebe çadırlarının her birinde muhakkak bir kazan bulunurdu. Kazanlar, ticaret sebebiyle Kuzey İpek Yolu boyunca, Mançurya'dan Macar Ovalarına kadar yayılmıştır. Moğolistan, Kuzey Çin, Altaylar, Urallar ve Macaristan'da bronz kazanlar bulunmuştur. Grek, Mezopotamya ve İran'ın da tesiriyle, göçebelerin altın işlemciliği sahasındaki maharetleriyle tanınmış Sarmatlar'ın ürettikleri taşlar, alınlıklar ve üç katlı taşlarda ticarî mallar arasındaki yerini

¹⁹⁴ Haussig, **a.g.e.**, s. 155 ; Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş**, İstanbul, 1981, s. 29.

¹⁹⁵ Ligeti, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁹⁶ Buryakov, **a.g.m.**, s. 239.

almıştır. Kerç'te bulunmuş üç katlı taşlar bu dönemden kalmış eserlerdendir. Kuzey İpek Yolu üzerinde ticaretle uğraşan kişilerin de bu tür sanat eserlerinin gelişmesine büyük katkısı olmuştur. M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren ticaretin büyük bir hacme ulaşması bu tür bir gelişmeyi de beraberinde getirmiştir¹⁹⁷. Yaşanan ekonomik ilerleme ile birlikte şehirlerin ve göçebelerin ticari münasebetleri de artmıştır¹⁹⁸.

İpek Yolu vasıtasıyla Doğu-Batı, Batı-Doğu yönlerinde ihraç edilen ürünlerin sadece bunlardan ibaret olmadığı ifade etmek gerekir. Bu yoldan sadece değerli ipekler, seramikler ve porselenler değil, değişik kültürlerin, inançlarından dillerine, çalgılarından masallarına, yemeklerinden oyuncaklarına kadar birçok kültürel değer de aktarılmıştır¹⁹⁹. Bunlar farklı kültürlerle sahip halkların tanışması ve etkileşimleri sürecinde İpek Yolu'nun ve onun tarihteki rolünün değerlendirilmesi açısından büyük önem arz etmektedir.

3- Çin'de Gümrük Uygulamaları ve Denetim Noktaları

Çin'de gümrük uygulaması ilk defa, Kansu eyaletini muhafaza eden surların batıya açılan kapısı, Dunhuang'daki Çin Şeddinde başlatılmıştır. Batı'ya gönderilen ipeğin, gümrük işlemlerinden geçirildiği yerlerin âdeti katıyen az değildir. Bu bölgelerden, M.Ö. 193'te Sogdlu tüccarların da kendi dillerinde yazdıklarıyla anlattıkları şekilde, Çin ipeğinin birçok türünün yanısıra, halfetu liflerinden dokunmuş kumaşlar da alınıp satılmaktaydı²⁰⁰. Çin ipekli ürünlerinin ihracatı Yüeci, Sogd tüccarlar aracılığı ile gerçekleştirilmekteydi. İpeğin gümrüklerde muayeneden geçirilmesinin nedeni bu aracılık faaliyetlerinde bulunan tüccarların denetimini sağlamak olsa gerek. Güvenlik açısından tüccarların uyması gereken zorunlu kurallar bulunmaktaydı. Bunlar arasında, dışarıya satılacak ipeklileri, tüccar kendi

¹⁹⁷ Haussig, **a.g.e.**, s. 156-158.

¹⁹⁸ Aynakulova, **a.g.m.**, s. 915.

¹⁹⁹ Arif Aşçı, **İpek Yolunda Son Kervan**, Kaleseramik Sanat Yayınları, İstanbul, 1998, s. 82.

²⁰⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 151.

başına herhangi bir yerden değil, yalnızca devlete ait mekânlardan alabiliyordu. Bu gümrük yerlerinde, ürünlerin kontrolünü yapan görevliler de bulunuyordu. Bu görevlilerin faaliyetleri, ürünlerin kalitesini denetlemekle birlikte, Çin'de olup bitenlerin dışarıya sızdırılmasını önlemektir. Çin'de Wei yönetiminin Dunhuang sınır kontrol noktasına mektuplar için sansür koymaları bunun bir göstergesidir. Bunu hem kendilerinden, hem de batıdaki ticaret ortaklarından saklayacak şekilde bu tür bir kısıtlamaya gidilmesinin nedeni; Wei'lerin, imparatorluğun içinde gittikçe güçlenen Çin hanedanı tarafından epeydir tehdit altında olmasıdır. Bu kısıtlama ile içerden ya da dışarıdan gelecek etkinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Çin'in iç işlerinde yaşadıkları sorunlar hakkında çok az bilgiye sahip olan Kuça krallarının yanında Tarım havzasının diğer krallıkları da hükümdarlık merkeziyle doğrudan ilişkilere büyük önem göstermişlerdir. Batıdaki devletler için öncelikle önemli olan ticaret bağlantıları ile ipek yollarındaki mal akışı ve bunun güvenliği²⁰¹.

Çin'de başlayan ilk kontrol noktasını, Çin Seddi üzerindeki küçük birlikler tarafından, her bir birlik ayrı kulelerde denetimi üstlenmiştir. Bu kulelerde yer alan askerler yaklaşan tehlikeleri gözlemek ve saldırı halinde düşmanı geri dönmek zorunda bırakmak için mücadele verir ve saldırı anında bu haber diğer kulelere ateş yakılarak iletilirdi. Tabii burada ticari kervanların ürünleri sansüre tabi tutulurdu. Denetimi yapılan ve kaydedilen belgeler, bu kulelerin birer odasında arşivlenmiştir. Bu odalarda farklı dönemlerden kalan yirmisekiz adet belge bulunmuştur. Bu dokümanların tetkikiyle, M.Ö. 94 - M.S. 205 arası yaklaşık üçyüz yıl süresinde bu kulelerde bulunan küçük birliklerin gözetleme ve kontrol yaptıkları gibi, sansür uyguladıkları da anlaşılmaktadır. Bu geçişlerde ne kadar ürüne el konulduğunu bilmek olanaksızdır, fakat mektupların çok sıkı denetime tabi tutulduğunu ifade edebiliriz²⁰².

²⁰¹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 298.

²⁰² Haussig, **a.g.e.**, s. 93-94.

Heredot'un notlarında, Kuzey İpek Yolunun, Tarım Havzasından Lo-lan üzerinden geçtiğine dair bilgiler, Van'ın Toprakkalesi'nde bulunan sfenks şeklinde taht ve eolin bir sütun başlığı eserleri sayesinde daha iyi anlaşılmaktadır. Lo-lan eski zamanlardan beri, bu güzergâh üzerinde bilinen ve yararlanılan önemli bir şehirdir. Burası Çin Seddi'nden önceki, ticaret yolunun son durağıydı. Lo-lan'ın kuzeybatısında Kuşan Devleti sınırında, İpek Yolu üzerinde denetim noktaları bulunuyordu. Gümrük kontrol noktalarının bir diğerini, Tarım Havzasından Orta Asya'ya giden güzergâh üzerindeki Yarkent'de görüyoruz. Çin Kuzey İpek Yolunu denetim altında almak amacıyla, Yedisu'da askeri üs olarak uygun konumda olan Yarkent'i, M.Ö. I. Yüzyılın ortalarında almaya teşebbüs etmişler fakat bu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Buranın kuzeybatısında yaşayan Kaşgar'da ise, taştan yapılmış kalelerde, askeri birlikler ve gümrük büroları bulunmaktaydı. III. yüzyılın ilk yarısında Acemlerin Kuşanları yenmesi ile İran, Sır Derya'da, Pamir ve Altay Dağlarında hâkimiyet savında bulunmuştur. Bununla daha önce Altay ve Pamir dağ geçitlerindeki gümrük ve denetim noktaları Hazar Denizinin güneydoğusundaki Cüncan gümrük ve kontrol kapısı haline getirilmiştir. Burada Çin ipeğinin gönderilmesini denetlemek amacıyla kurulmuş bir kapı da mevcuttu. İran'ın buradaki amacı, dışarıya giden para akışını önlemek amacıyla, Çin'den gelen ipeğin İran'a girişini sınırlamak olmuştur. Diğer açıdan Orta Asya pazarlarında Çin ve İran arasında aracılık yapan tüccarlar genellikle İran ürünü almamaktaydılar. Hindistan'da İran pazarını olumsuz etkilemekte, deniz yoluyla getirilen Çin ipeklileri ile büyük bir rekabetin yaşanmasına neden olmaktaydı²⁰³.

İran ve Hindistan açısından yaşanan gelişmeler, Kuzey İpek Yolu'nun dışında kalmıştır. Önceleri Hunların, daha sonraları ise Vusunların sınır denetim kapıları bulunuyordu. Hunların bazen bu güzergâh üzerindeki karakollarıyla, Sogdların Çin'den getirdikleri ipeği İran'a pazarlamasında ve Çin'in Orta Asya ile ilişki kurmasına engel olduğu bilinmektedir. Yedisu'da

²⁰³ Haussig, a.g.e., s. 95-96 ; Boulnois, a.g.e., s. 118.

Sakalarla birlikte Vusunlar gümrük istasyonları kurarken, Sir Derya'nın yukarı kısmındaki İli Vadisinde ise yalnız Vusunlar gümrük istasyonları kurmuştur. Yaşanılan bölgenin stratejik konumda olması nedeniyle, Çin'i birçok kez evlilik yoluyla Vusunlar ile yakınlık kurma çabasına sevk etmiştir. Sonraları Kuzey İpek Yolu'nda ipek sevkiyatı kontrolü için Kuça, Turfan veya Hami gibi yöresel devletlerinin önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Sarmatların yaşadıkları Don Nehrinin ağzında ve Volga Nehri (Herodot'ta "Var" ismiyle geçmiştir) kıyısındaki Budinlerin başşehirinde gümrük noktaları bulunmaktaydı. Buralarda çoğunlukla tercüman ve bazı yük hayvanlarının değişimi yapılmaktaydı²⁰⁴. Birbirine bağlı kara ve deniz ticaret yolu üzerinden, İskenderiye'de üretilen ve Mısır'da işlenen dokumaları gönderilirdi. Bu ipekliler Süveyş Körfezindeki Klyasma gümrük limanında yapılan işlemlerin devamında Batı'ya taşınıyordu.

Romada gümrük kapıları Roma İmparatorluğu içerisindeki gümrük uygulamalarına bakılacak olursa, dışarıdan temin edilen Çin ipeğine, Roma İmparatorluğu sınırlarında gümrük uygulandığı bilinmektedir. En mühim Roma gümrük kapısı, Callicanum'da bulunuyordu. Nisibis gümrük kapısında ise Kilikya'da bulunan ürünlerin denetimi yapılırdı. İpek Araş bölgesine kadar, Yukarı Araş'ta Ermenistan'daki Pontus şehirlerinde bulunan gümrük alanlarından geçirilerek geliyor, buradan yukarı doğru Artaşata'ya kadar uzanıyordu. Kuzey İpek Yolu üzerinden, Küçük Asya'nın batı kenarlarının dokuma kumaşları, Roma'nın gümrük yeri Bizantion (Kırım Bosforu (Kerç) denetiminden sonra Kerç Boğazındaki Pantikapaion'dan sevk ediliyordu²⁰⁵.

4- Çin'in Kuzey ve Güney Batı Yönünde Genişleme Politikası

Coğrafi ve iklimsel şartların yaşam alanlarının belirlenmesi üzerinde büyük etkisi olduğu bilinmektedir. Çin'de ülkenin güney kesimi ılıman bir iklime sahiptir, bunun nedeni Huang-ho (Sarı Nehir) ve Yang-tse gibi iki

²⁰⁴ Haussig, a.g.e., s. 97-99.

²⁰⁵ Haussig, a.g.e., s. 92.

büyük nehir arasında kalan bölgenin, Pasifik Okyanusu musonlarıyla beslenmesinden kaynaklanmaktadır. Şartların uygun olmasından dolayı, Çin halkının güneye yayılışını herhangi bir engele takılmadan devam etmiştir. Batı ve kuzeyde ise durum farklılık göstermektedir. Batıda Tibet uzanmaktadır. Dağları karlarla kaplı ve soğuktur. Kuzeyde ise uçsuz bucaksız Gobi, Alaşan ve Takla-Makan çölleri uzanır. Bitki örtüsü olarak kuru otlar, dağ ikliminde yetişen ağaç çeşitleri vardır. Bu yüzden eski Çinliler sadece coğrafi şartların elverdiği Nan-shan eteklerine saçılmış bulunan vahalarda yerleşmişler, sonraki süreçte Okyanus seviyesinden daha aşağıda yer alan Lukçun Çukuru'na dağılmışlar; fakat bozkır topluluklarının Çinliler'i itmesi sonucu, Turfan vadisini kendilerine yurt edinmişlerdi. Shih-huang-ti hanedanı döneminde, Çin'de birden fazla devlet birleştirilmiş, böylelikle Ordos Bozkırını ele geçirme düşüncesiyle, buranın güneyinde ve doğusunda sınır seddi yapılmış ve Hunlar batıya ve kuzeye göçe zorlanmıştır. Hunların yerlerinden ayrılarak batıya ilerleyişleri neticesinde, M.Ö. 176'da Vusun ve Yüeci topraklarına ulaşılmış ve burada yapılan mücadele sonucu, Yüeciler ve Vusunlar topraklarını terk ederek batıya doğru göç etmişlerdir²⁰⁶.

Wu-ti (M.Ö. 141-89) zamanında siyasi alanda birtakım değişiklikler olmuştur. Çin İmparatorluğu, Hunlara karşı ilk defa etkin bir siyaset izlemiştir. Wu-ti hükümdarlığını genişletmek, güneydeki topraklardan vergi almak düşüncesiyle çalışmalarına başlamış, Bactriana ile güney ticaret yolunun açılması yönünde yaptırdığı keşif gezileri sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine imparator daha önceleri Chang Ch'ien seyahat ettiği kuzey-batıya elçiler göndermiştir. Özellikle ticaretin canlanmasından sonra, Orta Asya aracılığıyla gelen Ön Asya ürünlerinin, Orta Asya ticaretini artırdığı bilinmektedir. Bu sıralarda Türkistan'ın kontrolü Hunların elindeydi. Çin, ticaretin güvenli yapılabilmesi ve yaşanabilecek olumsuzlukları önlemek adına, ticaret yollarını doğrudan doğruya kendi denetimleri altına almayı çok gerekli görüyordu. Wu-ti'nin bu etkin politikası sadece Hunları değil,

²⁰⁶ Haussig, a.g.e., s. 121.

Güney Çin ve Kanton etrafındaki bölge ile birlikte güney-doğu bölgelerini de kapsıyordu. Ssu-ma Ch'ien'in vakayinamelerinden, Çin'in Hunlara karşı kazanmış olduğu başarılar neticesinde, kuzey-batıdaki bölgelerle teması sağlamak amacıyla, Chiu-Ch'üan (Şarap Çeşmesi) eyaletini kurduğunu haber almaktayız²⁰⁷.

Çin'in genişleme politikası çerçevesinde, Yüeci veya Vusunlarla bir anlaşma sağlamamasına rağmen, Kansu ve Tarım Havzasına hakim olma düşüncesini harekete geçirmiştir. M.Ö. 121'de Kansu'ya başlatılan sefer olumlu sonuçlanmıştır. Su-chou şehri yakınlarındaki mezarlarda bulunan boyalı tuğlalarla, buradaki yaşam hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Bu resimlerde köylülerin komşuları olan, at yetiştiren veya avlanan Yüeci veya Hunlardan, bölümler gösterilmiştir. Bu civarda at heykellerinin yoğunluğu dikkat çekicidir. Bu durum tesadüf olamaz. M.Ö. I. Yüzyılda at figürleri, Orta Asya'dan Çin'e getirilmesiyle girmiştir. M.Ö. 113 ve 112'de, Hoang-ho ve Dunhuang'taki setle, Nan-Şan Dağları birbirine eklenerek, "Çin Seddi" meydana getirilmeye başlanmış, bu sayede yeni işgal edilen bölge ile bozkır birbirinden ayrılmıştır²⁰⁸.

Han döneminde Çin'in ticarete karşı ilgisi, batının Çin ipeğine olan talepleriyle doğru orantılı olarak artmıştır. Bu artış Çin'in, Orta Asya'dan geçen ticaret yolunun kontrolünü sağlamaya sevk etmiştir. Kansu'nun zaptından kısa bir süre sonra, Çin ordusu artık buradan batıya hücum edebilecek bir duruma gelmişti. Özellikle M.Ö. 102 yılında Han'ın Li-Kuang-li komutasında büyük bir orduyu Fergana'ya, Hunlar tarafından sürülen Vusunların yaşadığı bölgeye kadar ilerlemekle görevlendirdi. Yapılan sefer muvaffakiyetsizlik ile sonuçlanmış, büyük askeri kayıp meydana gelmiştir. Fakat bu sefer neticesinde, Fergana'daki atlardan bir kısmı ganimet olarak Orta Asya'dan Çin'e götürülmüştür²⁰⁹.

²⁰⁷ Bekin, a.g.e., s. 11-12.

²⁰⁸ Haussig, a.g.e., s. 134-135.

²⁰⁹ Uhlig, a.g.e., s. 119 ; Haussig, a.g.e., s. 136.

Fergana ve diğer seferden elde edilen deneyimler neticesinde, Çin'de siyasî bir yön değişikliğine gidilmiştir. Çin Batı ile ticari ilişkilerin askeri açıdan değil, diplomasi yoluyla Vusun ve Yüeciler ile kurulacak münasebetlerle sağlanacağını düşünerek çalışmalarda bulunmuşlardır. Çin bu amaçla, Vusun hükümdarı Kun-mo ile ilişkilerini artırmıştı. Çin'in Vusunlarla anlaşmaya verdiği önemi en iyi, Çinli prenseslerin Vusun başbuğlarıyla evlendirilerek, akrabalık bağı kurulması göstermektedir. Vusunlar, Çin topraklarının ticari bölgelerinde kendi depolarını kurma hakkı kazanmıştır, ayrıca burada art arda dizilmiş ateşle mesaj yollamak için kurulan işaret kuleleri sayesinde Çin ve Vusun arasında bağlantı sağlanmıştır. Günümüzde de Tarım havzasında bu işaret kulelerinin kalıntılarına rastlamak olasıdır. Çinde bu tarz kuleler, Hun hücumunu haber vermek amacıyla, Gobi'nin kenarında ve Çin seddinde kullanılmıştır²¹⁰. Süratli uyarı işareti ulaştırabilen bu sistem, Hoang-ho'nun kuzey ve batı kıyılarında inşa edilerek, Çin Seddi meydana getirilmiştir. Çin'in batıya açılma politikası ile birlikte yaptığı yeni düzenlemeler, İpek Yolu güvenliğine büyük ölçüde fayda sağlamıştır.

Çin'in özellikle Hunlarla süren egemenlik mücadelesi uzun yıllar devam etmiştir. M.Ö. 48'de Hunların Talas ve Çu ırmakları arasından geçerek, Kuzey İpek Yolu güzergâhı üzerine ilerlemesini tehlike olarak değerlendiren Çin, Tarım havzasında yerleştirilen iki orduyla saldırıya geçmiştir. Hunlar Çin'in vurucu gücünü bildiklerinden ve onlara dışarıdan verilecek desteğe karşın, Çi-çi Yabgu'nun ordusuna da ağır silahlarla donatılmış, Part kralının askerlerinden bir birlik katılmıştır. Çin açısından bu durum Part silahlarının tanınmasına neden olmuştur. Savaş neticesinde esir alınan Partlar sayesinde, silahların benzerleri üreilmeye başlanmış, böylelikle Tarım havzası ve Çin'in birçok bölgesine bu yayılmıştır²¹¹.

²¹⁰ Uhlig, **a.g.e.**, s. 120 ; Haussig, **a.g.e.**, s. 136.

²¹¹ Haussig, **a.g.e.**, s. 138, ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 121.

Miladi dönemlerde Tarım havzası ve Pamir'in öte tarafındaki ülkeler arasındaki batı bölgesinin Çin'in denetiminden çıktığı ve küçük devletlere bölündüğü bilinmektedir. Bunun nedeni Han hanedanlığının içinde bulunduğu krizdi. Merkezde görülen politik ve ekonomik tertipsizliğin etkisi, sınırlarda daha fazla oluyordu. Özellikle batı bölgelerine hükümlülerin yerleştirilmeye çalışılması da, Çin'in batı bölgelerini uzun süre elinde tutamamasına neden olmuştur. Çin'in buhranlı döneminde, Kuşan krallığının güçlenmesi kolaylaştı ve devam eden yıllarda bu durum İpek Yolunun yazgısını geniş ölçüde etkilemiştir²¹².

5- Çin'in Batı İle Buluşması

Çin'i yöneten hanedanlığın batıya doğru genişleme düşüncesi ile Roma İmparatorluğunun da mevcut ticari eğilimler neticesinde doğuya yaklaşımı, halkları ve kültürleri birbirine bağlayan ülkelerarası ticaretin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, kültürlerin gelişmesinde ve yayılmasında önemli rol oynamıştır. Yabancı olanı görme ve tanıma isteği, uluslararası ilişkilerin; elçilikler, keşif yolculukları, müteşebbislik ise ticaretin başlangıcına öncülük etmişlerdir²¹³.

Yapılan çalışmalarda bu münasebetlere örnek teşkil edecek çeşitli kalıntılar bulunmuştur. Çin'in Honan eyaletindeki mezarlarda, Helenistik döneme ait tanrı motiflerinin işlendiği cam kaplar bulunmuştur. Buradaki ilişkiyi açıklamak zordur. Fakat şu söylenebilir ki, bu bölgelere M.Ö. 7. yüzyıldan bu yana paralı asker ve elçiler gönderildiği bilinmektedir. Bu şekilde ticari, dini ve kültürel ilişkilerin kurulmuş olabileceğini saptama olarak ifade edebiliriz²¹⁴. Yapılan çalışmalar göstermektedir ki, Çin'in ticari ilişkileri için gerekli olan bağlantı dışarıdan gelen tüccarlar aracılığı ile gerçekleştirilmiştir²¹⁵. Ayrıca bu doğu-batı buluşmasına önemli bir katkı da;

²¹² Uhlig, **a.g.e.**, s. 123-124.

²¹³ Uhlig, **a.g.e.**, s. 29.

²¹⁴ Haussig, **a.g.e.**, s. 75.

²¹⁵ Bekin, **a.g.e.**, s. 20.

Kuzeyde Dunhuang, Hami, Turfan, Kuça, Kaşgar, Fergana ve Maveraünnehir, güneyde Dunhuang, Hotan, Yarkand, Pamir vadileri ve Baktriya ile devam eden yollarda ticari yaşam süren yerleşim alanları sayesinde sağlanmıştır. Bu sayede Akdeniz, İran, Hint gibi Batı'nın yerleşik medeniyetlerini Uzak-Doğu'nun, Çin'in büyük yerleşik medeniyetine aktarmıştır²¹⁶.

M.Ö. V. yüzyıl içerisinde, batılı kaynaklar arasında Aristeas ve Herodot'un eserlerinde aktarılan bilgiler, Avrupa ülkelerinin Asya ile ilgili düşüncelerini algılamak açısından önem taşımaktadır. Aktarılan bilgiler Çin, Orta ve Doğu Asya ürünlerinin geldiği coğrafyanın, Avrupalı gözüyle nasıl değerlendirildiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır²¹⁷. Daha sonraki dönemlerde ise Ptolemeus tarafından aktarılan bilgilerde, Yunan-Roma tüccarların İpek Yolu güzergâhları üzerinden, Çin'in ipek balyalarına ulaşmaya çalıştıkları, yine yol üzerinden Çinli generallerin İran dünyası ve Doğu Roma ile temas imkânları aradıklarından bahsedilmiştir.

M.S. III. Yüzyılda batı; deniz aracılığı ve kervan yolu üzerindeki Lop-nor ve Chorasmia yoluyla doğuda etkili olmaya başlamıştı. Batı'nın Çin ile kurduğu bu bağlantı için, Çin'in dış ticari ilişkilerinden yararlanılmıştır. Çin'den batıya giden ticari ürünler arasında özellikle kervanlarının ürünlerinden, gerektiğinde takas aracı olarak da kullanılabilen ipek, bağlantıda önemli bir yer tutuyordu. Bir bakıma ipek, Çin ile batı dünyası arasındaki yolun sembolü durumundaydı²¹⁸. Palmyra'daki türbelerde bulunan Çin yünleri ve ipekleri ile yine aynı tarihlerde Lop-nor'da bulunan kumaş parçaları, teknik ve tarz yönünden aralarında ayrım bulunmamaktadır²¹⁹. Bu iki dokumacı grup arasında teknik yönden bir bilgi alışverişi olduğu muhakkaktır. Bu dönemde iletilen ürünler daha önceki

²¹⁶ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu - (Attila/Cengiz Han/Timur)**, Çev. Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken, İstanbul, 1980, s. 12.

²¹⁷ Uhlig, **a.g.e.**, s. 84.

²¹⁸ Okay, **a.g.m.**, s. 17.

²¹⁹ Bekin, **a.g.e.**, s. 38.

asırlardaki ürünlerle aynı görünmektedir. Batıya ipek, doğuya ise cam, kıymetli madenler ve parfümler gönderiliyordu²²⁰. 420 yılındaki kayıtlara göre anlaşılmaktadır ki doğu ve batıda sadece ürünler değil sırlarda paylaşılmıştır. Çin ipeğinin ülke dışına çıkarılması ve batı bölgelerinde de üretilmeye başlanması, ayrıca Çin'in batı'dan renkli cam yapma sanatını öğrenmesi bu paylaşımın eseridir²²¹. Ayrıca ticari bağların ilk kez oluşturulması sırasında özel siyasi koşullar gerekirken, ticaretin kendisi artık siyasi engelleri aşar ve hatta büyük güçlerin dış politikalarını etkiler hale gelmiştir²²².

Çin'in batıya yayılma politikasında Budizmin, önemli bir yerinin olduğunu belirtmekte fayda vardır. Budist hacıların büyük kısmı keşişdi, fakat aralarında az da olsa diplomatlar da bulunmaktaydı. Orta Asya'da Hıristiyanların arkasında Bizans, Budistlerin arkasında ise Çin politik desteği bulunmaktaydı. M.S. 399 yılında Çin'den batıya doğru yola çıkarak, Hindistan'a ulaştığı bilinen ilk hacı Fa-hsien'dir. Buda'nın sadık hizmetkârları olan bu hacılar, dinle ilgili görünüşlerinin yanında, İmparatorluk adına politik açılımlar yaparak, askerlerinin ulaşamadığı alanlara ulaşmış ve tutulacak yolu kararlaştırmak için, bağlı oldukları yerlere rapor hazırlayıp göndermişlerdir. O dönemlerde ülkenin durumu hakkında bilgi toplandığı gibi, Tarım havzasının büyük kısmını ve Hindistan'a giden yolu da denetimleri altında tutan Eftalitler hakkında da bilgi toplanmıştır. Kuzeybatı Hindistan'a Eftalitler, doğudaki topraklara ise Juan-Juan (Avar) Devletinin hakim olması, İpek Yolunun kontrolünü de beraberinde getirmiştir. 643 yılında Hacı Hiuen-tsang'ın batıya seyahati ile aslında, Çin İmparatoru T'ai-tsung'un işgal ordusunun batıya yayılma hareketinin keşif ve hazırlığı aşaması gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu keşifler neticesinde, Kuça Devleti'nin de Çin hâkimiyetine girmesiyle, İpek Yolunun Orta Asya'dan geçen bütün güzergâhlarının kontrolü Çin'in eline geçmiş oldu. Dünya siyasetini etkilemiş

²²⁰ Bekin, a.g.e., s. 47.

²²¹ Bekin, a.g.e., s. 51.

²²² Boulnois, a.g.e., 111.

olan üçüncü hacı, Koreli rahip Huei-ch'ao 723 ile 729 yılları arasında batıda gerekli adımları atmıştır²²³. Ticaret ve dinin, Makedonyalı İskender'in haleflerinin Yunan sanatı ile Afganistan'ın atlı budist misyonerlerinin geçtiği ipek veya hac yolu işte bu yoldur.

B- GREK-ROMA VE İPEK YOLU

1- Batıda İpek Kavramı

İpeğin ortaya çıkışı ve estetik bir biçimde işlenmesi, insanların temel gereksinimleri arasında yer alan giyinme ve bununla beraber şüphesiz süslenme ihtiyacından doğmuştur. İpek önce Çin'de daha sonra Doğu Asya ve Roma arasındaki bölgelerde toplumsal konumun en eski simgesi haline gelmiştir²²⁴. Batı ile Çin arasındaki ticari ilişkilerin temelini, batının talep ettiği ipek meydana getirmiştir.

Batının ipekle ilk karşılaşması M.Ö. 753 yılında Partlar ile Romalılar arasında yapılan Carrhae savaşı neticesinde gerçekleşmiştir. Savaşın sonucunda Roma yenilgiye uğratılmıştır. Bu mağlubiyet, Fırat nehrini doğu ile batı dünyası arasında doğal sınır haline getirdiği için önemlidir. Savaşın diğer bir sonucu da, Romalı askerlerin ilk defa, Partların kullandıkları parlak, işlemeli ve altın renkli olan ipek bayraklarla karşılaşmışlardır²²⁵. Diğer bir deyişle Romalılar Çin ipeğini ilk önce Parthlar sayesinde tanıdılar. İpeğin Roma halkı tarafından tanınması ise, Carrhae savaşının üzerinden 30 yıl geçmeden Roma'da yapılan bir törende Sezar'ın başının üstündeki gölgeğin Romalılar tarafından görülmesi (Doğu'ya seyahat edenlerin dışında) neticesinde

²²³ Haussig, **a.g.e.**, s. 231-235.

²²⁴ Uhlig, **a.g.e.**, s. 26.

²²⁵ Boulnois, **a.g.e.**, s. 111.

gerçekleşmiştir. İpek, Carrhae savaşından sonra Roma'da aranan bir ürün haline gelmiş ve ipeğe duyulan ihtiyaç artmıştır²²⁶.

Bizanslılar için de ipek çok önemliydi. Kalitesi, hafifliği, yumuşaklığı görünüşü ve zengin görünümlü deseni ile soylu sınıfı tarafından beğenilerek kullanılan bir kumaştı. Bu yüzden yün ve keten elbiseliklerin yerine daha çok tercih edilmekteydi. Pahalı olmasından dolayı, Roma'da halk arasında Çin ipeğinin geniş ve yaygın kullanımı yoktu. Zaman içerisinde ipek, sadece saray tarafından değil halk içerisinde de kullanımı başlamıştır. Toplumda ipekliler kullanım alanı itibariyle sadece kadınların değil erkeklerin de kullandığı bir ürün haline gelmiştir²²⁷. İmparator Augustus'un ölümünden sonra İhtiyarlar Meclisi aldığı bir kararla Roma'da ipeğin erkekler tarafından kullanımını yasaklamış ve bu hakkı sadece kadınlara vermiştir.

İpeğin nereden geldiği konusu Yunan ve Roma için bilinmezlerle dolu olmuştur. İpeğin Romalı her aile tarafından gerekli görüldüğü ve kullanıldığı dönemlerde, Romalı soylu ve âlimlerin bu ipeklilerin üretimi ve onu yapanlar hakkında az bilgiye sahip olmaları, batının doğu hakkında az bilgiye sahip olduğunu gösterdiği gibi, özellikle Çin'in ipek konusunda teknik gizlerini büyük bir ustalıkla gizlediğini de göstermektedir. Bildikleri kadarıyla Roma'da İpek, bir çeşit bitki lifi, kısacası bir çeşit pamuk olarak düşünülüyordu²²⁸. Batının, Orta Asya ve Hindistan üzerine görüşleri epey bir zaman Büyük İskender'in seyahat hikâyelerine dayanmıştır.

Çin ipeğinin, Orta Asya ve oradan da daha batıda üretimi geç dönemlerde gerçekleşmiştir. Bunun nedeni ise, o dönemde ipek üretiminde tekel olan Çin'in, bu üstünlüğü, ipeğin ülke topraklarının dışına çıkışını engelleyerek korumaya çalışmasından kaynaklanmaktaydı. Fakat belli bir

²²⁶ Boulnois, **a.g.e.**, s. 64 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 111, ; Bekin, **a.g.e.**, s. 2 ; İzgi, “Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)”, s. 91.

²²⁷ İzgi, “Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)”, s. 91

²²⁸ Bekin, **a.g.e.**, s. 14, ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 24.

süre sonra ipek Orta Asya'da Vaha Devletlerinden Khotan (Hotan) çok ender bulunan ipekböceği yumurtalarına sahip olmuştur. Anlatılan efsanelerde ipeğin Hotan'a saklı şekilde ulaştırıldığı ve burada dut ağacı dikimi ile ipekböcekçiliği ve ipek dokumacılığın başladığından bahsedilir.

Yapılan çalışmalarda Heuneburg kral mezarlarında, Çin'den ihraç edildiğini gösteren, M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısına ait en eski ipek parçalarına rastlanmıştır. M.Ö. IV. yüzyılda Çin ipeği hakkında bilgi veren ilk Yunanlı, Büyük İskender'in deniz subaylarından Nearchos olmuştur. İlk kayıt özelliği taşıyan bu bilgi ile "Serik örtüleri"nden, yani ipekten bahsetmektedir²²⁹. Aristo'nun "*Tabiat Tarihi*"nde İpek üretilen ve ipekli kumaş dokunan ilk yer olarak, Kos Adasının ismi geçmektedir. Burada üretilen ipekliler Küçük Asya'ya gönderiliyordu. Bu ipekliler tanınmış Kos kumaşları olarak bilinirdi²³⁰. Romalılarca ipek, Ser'lerin yaptığı bir kumaştı. Çin ipeğini batıya kadar getirenlere Seres adı verilmekteydi. Seresler için birçok şey söylenmiştir. Bunların İskitler veya Hintliler olabileceği de bu söylenenler arasında zikredilmiştir²³¹. Ser ismi süreç içerisinde Roma'da, ipekçilikle uğraşan halklar için kullanıldı. M.S. I. yüzyılın ortalarında, Plinius'un (yaşlı) "*Doğa Tarihi*" adlı eserinde, ipeğin üreticileri olarak bilinen "Serliler" hakkında da bilgi vermektedir²³².

İmparator Iustinianus, Serinda denilen ülkede ipek hakkında birçok bilgiye sahip iki Hıristiyan keşiş vasıtasıyla, ülkesinde ipek üretmenin nasıl mümkün olacağını sırrına ulaşmıştı²³³. Batıda, kozalardan ipek elde etme yöntemi bilinmesine rağmen, ipekböceği yumurtalarının bu coğrafyaya getirilmesi ve teknolojisine uygun olarak ipek üretilmesi oldukça geç başlamıştır. Bunun nedeniyse, Çin dışına ipekböceği larvalarının çıkarılması güç olduğu gibi, ayrıca bu larvaların Çin'den Batı'ya uzun süren yolculuğunda

²²⁹ Haussig, **a.g.e.**, s. 71 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 23 ; Bekin, **a.g.e.**, s. 28.

²³⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 72.

²³¹ İmer, **a.g.m.**, s. 10-11.

²³² Uhlig, **a.g.e.**, s. 116.

²³³ Stavisky, **a.g.m.**, s. 230.

canlı olarak korunamamasıdır. Süreç içerisinde ipekböceği larvalarının Orta Asya'ya ulaşması ile Bizans'a olan uzaklık azalmış ve M.S. VI. Yüzyılda larvaların buraya aktarımı gerçekleşmiştir. Burada İpekböceği yumurtalarının batıya getirilişi ile ilgili iki rivayet vardır. Prokop ve Bizanslı Teophanes'e dayanan hikâyelere göre, tahmini 540'lı yıllarda ipekböceği yumurtaları batıya taşınmıştır. İpek ticaretinde mütehassıs ve büyük pazarlara hakim olan Sogdlar, Göktürkler tarafından M.S. 568 yılında İstanbul'a gönderildiğinde, Bizans yalnız ipekli kumaşları göstermekle kalmamış, bu ürünlerle iftihar eder duruma gelmiştir²³⁴.

Çin ipeklilerinin Batı'da kullanılış biçimleri sadece giyim eşyalarıyla sınırlı olmamıştır. Daha farklı birçok alanda kullanılmıştır. Batı'da önceleri Çin'den ipek ipliği olarak ithal edilen ipeğin, fiyatının yüksek olması kullanım alanı sınırlamaktaydı. Genellikle elbiselerin yakalarına pervaz, kenar süsü veya yastık kenarı süsü olarak kullanılıyordu. Fakat burada Çin'den gelen ipek motiflerinin batıyı etkilediği şüphesizdir. Çin'den alınan motifler, sancakların dış görünüşünde, duvar veya yer halısı olarak kullanılan ipek halılarda, Akdeniz Havzasında duvarların kenarlarında kullanılan kenar süsü desenlerinde de büyük rol oynamışlardır. Ön Asya ve Roma İmparatorluğunda zaman içerisinde İpek kullanımının artması M.S. VI. yüzyıla gelindiğinde, Çin dışında en çok ipek kullanan devletler arasında bulunmasına neden olmuştur²³⁵.

2- Roma'da İpek Yolu Ticaretinin Değişimi ve Gelişimi

Roma ilk kez M.Ö. 800 dolaylarında, İtalya'nın batı kıyısının ortalarında Latium bölgesinde yaşayan çiftçiler olarak belirmişlerdi. Latium'un kuzeyinde muhtemelen Küçük Asya'dan göç etmiş olan Etrüksler bulunmaktadır. Bu halk kendisiyle beraber daha gelişmiş olan tarım, madencilik, endüstri ve ticaret yöntemlerini bu bölgeye getirmişlerdir. M.Ö. VI. yüzyılda Etrüsk ege-

²³⁴ Haussig, a.g.e., s. 86-87.

²³⁵ Haussig, a.g.e., s. 84-85.

menliği altında bir orta İtalya kenti olan Roma iki yüzyıl içinde yeni bir dünya gücü olarak yükselmiştir. Bütün kara ve deniz yollarının Roma'ya ulaşması, Roma kentinin tüccar ve zanaatkârlardan oluşan bir topluluk haline gelmesine neden olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun göze çarpan en önemli özelliği, Akdeniz kavimler topluluğu olmasıdır. Kuşkusuz Akdeniz, imparatorluğun siyasal ve ekonomik birliğinin güvencesiydi. Bu büyük ticaret yolunun da katkılarıyla Roma İmparatorluğu yönetim imkânı buluyordu²³⁶.

Ticaret ve yerleşme amaçlı kullanılan üç ana yol, Avrupa'ya doğru uzanmaktadır. Kuzey yolu, Karadeniz'in kuzeyinden, Güney Rusya'dan geçerek Avrupa'ya ulaşan düz ve geniş bir yoldur. Buradan ayrılan bir kol Balkanlara, Tuna vadisine ve Alp geçitlerinden İtalya'ya ulaşmakta, kuzey istikametinde ayrılan ikinci bir yol Rus ovalarını aşarak Baltık Denizi'ne ulaşmakta ve Germanya'yı aşarak Batı'ya varmaktadır. Ortadaki yol ise Küçük Asya üzerinden, Çanakkale ile İstanbul boğazı köprü vazifesi görmüş ve bu şekilde batıya ulaşılmıştır²³⁷. Fakat Akdeniz kıyıları boyunca uzanan güneydeki denizyolu, Avrupa'nın ekonomik olarak ortaya çıkışında asıl rolü oynayacaktır.

Çin İmparatoru Wu-ti'nin batıya gönderdiği elçi Chang Ch'ien, batıda Pamir geçitleri ve Tarım havzası üzerinden Çin'in yol ağı ile Orta Asya kervan yolunun kurulmasıyla bağlantıyı hazırlamıştı. Bununla Çin ipeği taşımacılığı önce, Çin'den şimdiki Doğu Türkistan vahaları, Orta Asya'nın dağları ve çölleri, İran yaylası ve Kafkas sıradağları vasıtasıyla Parthlara, daha sonra ise İskenderiye ve Roma'ya, yani Uzak Doğu İmparatorluğu'ndan Batı İmparatorluğuna getirildi²³⁸. M.Ö. 331'de Büyük İskender tarafından kurulan İskenderiye, Helen dünyasında, kısa sürede aydınların ve ekonominin merkezi

²³⁶ Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri – (Kökenleri ve Ticaretin Canlanması)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 11.

²³⁷ Hebert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005, s. 29.

²³⁸ Uhlig, **a.g.e.**, s. 108.

konumuna yükselmiştir²³⁹. İmparator Dionus Chrisostomos'un, aşağı yukarı M.S. 71-75 yıllarında İskenderiyelilere hitaben ve onun tarafından ifade edilen İskenderiye'de Eski Dünya'nın muhtelif ülkelerinden gelenlerin bulunduğu hakkındaki konuşmalar da anlaşılacağı üzere İskenderiye'nin milletler arası ticaretin merkezi olduğu anlaşılıyor. İskenderiye de sadece değiş-tokuş yapmak için değil, bunun yanında birbirleriyle tanışmak için de tüccarlar orada toplanmaktaydı²⁴⁰.

Roma ve Çin arasında, İpek Yolunun ortaya çıkışından öncede ticaretin yapıldığı bilinmektedir. Kuzey İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunan Karadeniz ve Altaylar arasında, mezarlardan çıkarılan kalıntılar, o dönemde ürün değişimi yapıldığını ve eski ticaret yaşamı hakkında bilgi vermektedir. M.Ö. IV. yüzyılda Altay'da bozkır boyunca devam eden antik rota boyunca, ipek halılar ve süs eşyaları oldukça yaygındı²⁴¹. Bu aracılık faaliyetlerine Kuzey ipek yolunda bulunan İskitlerin büyük katkısı olmuştur²⁴². Ayrıca İpek Yolu'nun Doğu Asya'ya uzanan kuzey güzergâhı takip edilerek, arabanın Çin'e girdiği bilinmektedir. Şang hanedanı zamanının resimli Çin yazıları bunu ortaya koymaktadır. Diğer kaya resimleri örneklerinden yola çıkarak bunların Miken dünyasında imal edildikleri sonucu çıkmaktadır. Ayrıca Grek arabalarına özgü olan niteliklerin, Çin'de ki araçlarda da birbirine benzediği görülmektedir. Grek asıllı ilk örneği, Çin'de T'ao-t'ieh maskesinde görülen arslanbaşı süsleme motifide, savaş arabasının da olduğu gibi aynı yoldan Çin'e girmiştir²⁴³.

Roma İmparatorluğu ticari ve siyasi faaliyetler sonucunda, Avrupa ve Asya'nın büyük bir bölümüne yayıldı. Bu süreçte Roma, Asya ve onun çok çeşitli etkileri olmaksızın düşünülemez²⁴⁴. Ülkeler arası siyasi ve ticari

²³⁹ Heaton, **a.g.e.**, s. 43.

²⁴⁰ Stavisky, **a.g.m.**, s. 227.

²⁴¹ Elisseeff, **a.g.m.**, s. 2.

²⁴² Uhlig, **a.g.e.**, s. 93.

²⁴³ Haussig, **a.g.e.**, s. 29-30.

²⁴⁴ Uhlig, **a.g.e.**, s. 107-109.

ilişkilere bakacak olursak; tahminen M.S. 50 ve 55 yılları arasında İspanya'da bulunduğu sırada İmparator Augustus'a, "Hint ve İskit", "İskit ve Sarmat", ayrıca "Hint, İskit ve Baktriya" elçilerinin, M.S. 100 dolaylarında ise Seylan elçilik heyetinin Roma'ya geldiği bilinmektedir. M.S. 166 yılında imparator Marcus Aurelius Antonius'un Çin'e gönderdiği Roma elçisinin, davranışlarından ve diplomatik açıdan pek de yeterli olmadığı belli oluyor. Romalı elçinin Çin'e sunduğu hediyelerin çok sıradan olması, Çin sarayını hayal kırıklığına uğratmıştır²⁴⁵. M.S. II. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalılar ya da en azından Akdeniz halkı elçiler vasıtasıyla, Asya kıtası hakkında az da olsa bilgi edinmeye başlamıştı²⁴⁶. M.S. 248 yılında Çin'de bulunan Roma diplomatik heyeti sayesinde, Çin'e giriş gerçekleşmiştir. Ayrıca yapılan araştırmalar neticesinde, Hindistan'ın Malabar sahilinde Arikamedu'da Roma ürünleri bulunmuştur²⁴⁷.

İpek Yolları, batı dünyası için her zaman merak konusu olmuştur. Herodot tarihinde doğunun zenginliklerine ve bunların ele geçirilmesiyle önemli faydalar elde edileceğine dair bilgiler vardır. Herodot doğu uygarlıklarını, "Ülkelerinin bulunduğu bölge çok zengindir. En başta altın, öbür ulusların hepsininkinden daha boldur. Ayrıca gümüş, bakır ve parlak dokumalar, yük hayvanları ve köleleri vardır. Bunların hepsi sizin olabilir, istemeniz yeter" şeklinde ifade etmiştir²⁴⁸. Bu açıdan doğunun zenginliklerini fark eden batıda buna ulaşma yönünde çalışmalara başlamıştır. Roma açısından daha sonraki dönemlerde, ipek ticareti büyük önem taşımıştır. Sağlanan ticaret neticesinde Doğu'nun Batıya ithal ettiği lüks eşyalar Roma'da alışılmış bir durumda talep görmekteydi. Zaruri ve lüks maddeleri satın alma miktarı yüksekti. Asya; baharat, günlük, kokulu yağlar, ilaçlar, pamuk, Hind maden işleri ve değerli taşları, Çin ipeklileri, boya, at, papağan ve sirkler için vahşi hayvanlar sağlamaktadır. Batı'nın sağladığı malların listesi kısadır: amber, mercan, bazı madenler ve madeni eşyalar, birkaç kumaş ile cam çeşidi

²⁴⁵ Uhlig, **a.g.e.**, s. 172-173.

²⁴⁶ Bekin, **a.g.e.**, s. 27.

²⁴⁷ Stavisky, **a.g.m.**, s. 227.

²⁴⁸ Herodotos, **Herodot Tarihi**, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1983, VI. 46.

bulunmaktadır. Süreç içerisinde alınan vergiler ve istilalar nedeniyle maddi kayıplar yaşanması, bu ürünlerin alımında ve ticaretinde daralmayı beraberinde getirmiştir. Suriyeli tacirlerin devamlı Batıya gelmelerine karşılık, Batıdan tersi istikamet gidişin az olduğu bilinmekle birlikte, giden tüccarların hacılara oranla isminin daha az geçtiği ifade edilmektedir. Doğuya, kutsal yerlere hacılar, aydınlanmak, sağlık kazanmak veya kıymetli kutsal eşyalar elde etmek için ziyarete gitmekteydiler²⁴⁹. Roma İmparatorluğuna ulaşan ipek, birkaç el değiştirirdi. İpeği komisyonculardan alma, dokuma, boyama ve diğer Akdeniz ülkelerine yollama işi bir aile üstlenirdi. Bu aile Sur'lu Yunanlı ya da Yahudi olabilirdi²⁵⁰.

Konumuz açısından Roma-Part rekabetine de kısaca değinecek olursak; Parth İmparatorluğunun kurulduğu dönemde ticaret yolları yeni bir boyut kazanmıştı. Roma'nın ipek üretiminin yıldan yıla arttığı ve kaptanlarının Hindistan'ın doğu ve batı sahillerine ulaşmaya başladıkları dönemde, uzak bölgelerden gelen ipeğin her parçası İran yolundan geçmek zorunda idi. Roma, Seleukos İmparatorluğunun yıkılışı ile onların kalıntılarına sahip olmuş, böylelikle doğu sınırında Partlar ile komşu konumuna gelmişlerdi. Fakat Partların, Roma açısından büyük önem taşıyan ticaret yollarını kesebilecek bir konuma sahip olması çekişmeyi de beraberinde getirmiştir. Aralarındaki anlaşmazlıklardan dolayı Roma, Partları aradan çıkarmak istemiştir. Bu nedenle de ikinci bir yol arayışına girilmiştir. Bu amaçla İpek Yolu birçok Yunanlı tüccar ve coğrafyacı tarafından araştırılmıştır²⁵¹.

Roma'nın doğunun zenginlikleri ile doğrudan temas kurabilmesi için, Partlar ve Suriye kıyılarındaki Palmyra ile Kızıl Deniz boyundaki Arap engelini aşarak, Bab el Mandep boğazı üzerinden Hindistan limanlarına ulaşarak onlarla aracasız ticaret yapabilmesi gerekmektedir²⁵². Palmyra, Doğuya giden

²⁴⁹ Heyd, **a.g.e.**, s. 26.

²⁵⁰ Bekin, **a.g.e.**, s. 34.

²⁵¹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 108-109.

²⁵² Bekin, **a.g.e.**, s. 20.

kervan yollarına hakimdi. Suriye ve Pompeius'u fethederek Akdeniz'de üstünlük kuran Roma'nın M.S. I. yüzyıl ile III. yüzyılın sonlarında gerçekleştirdiği kilit noktaları ele geçirme politikasına karşılık, İran, tüm yolları kesti, III. yüzyılda doğu ve güneye doğru sınırlarını genişletti, Afganistan'ı ve Kuzey Hindistan'ı kontrolü altına aldı. Bab el Mandeb boğazından Seylan'a kadar olan denizlerde üstünlüğünü ilân etti. Hintliler, ülkelerinin ürünlerini İran'a kendi gemileriyle götürürler, İranlılar da Hindistan'a doğru ticaret gemileri sevk ederlerdi. Artık ipeğin Çin'den gelişi İranlılarca düzenleniyordu. Roma'da yaşanan sosyal, siyasi ve ekonomik zorluklar, Grek - Romalı tüccarların Hindistan'a gidişini engellemekteydi. Bu sorun beraberinde ipeğin ülkeye gelişinde azalmaya neden olmuştu. Bu azalmayı gidermek adına İran'dan talep edilen ipeğe istenen yüksek fiyatlar Bizans ve İran'ın arasını açmıştı. Bu durumun ilk kötü etkisi ekonomiye dokundu. Kötü gidişi önlemek adına bazı ekonomik önlemler alınmıştı. Bunlardan birisi, madenlerin ve altının imparatorluğun sınırları dışına çıkarılması yasaklandı²⁵³.

Roma'da II. yüzyılın sonlarından başlayıp 440'lı yıllara kadar devam eden ekonomik bunalım, temelde savaş, açlık ve içeride yaşanan karışıklık nedeniyle baş göstermişti. Partların 227'li yıllarda güç kazanması ve dışarıdan diğer baskılar İmparatorluğun politik olarak yıpranmasına neden oldu. Veba salgını, depremler, haberleşmenin kesilmesi bu yıpranma ve baskı sürecini artırırken; altın, bakır ve gümüşün azalması neticesinde de Roma ticareti için önemli bir konumda olan Çin pazarlarından yoksun kalmalarına neden oldu. Bu karışıklıklar ipek ticaretini etkileyerek bir duraklama devresine soktu²⁵⁴. İmparatorluğun parçalanması sürecinde, Bizans önemli konumundan dolayı doğu ticaretinde kontrolü ele geçirmişti. Batıda ipeğin kullanımında önemli sayılabilecek bir azalma görülmedi. Bu süreçte yaşanan savaşlarda mevcudiyetini koruyan Bizans, ticarî ilişkilerde Doğu ve Batı arasında aracılık faaliyetlerine devam etmiştir²⁵⁵. Her şeye

²⁵³ Bekin, a.g.e., s. 43.

²⁵⁴ Bekin, a.g.e., s. 40-41 ; Boulnois, a.g.e., s. 111.

²⁵⁵ Heyd, a.g.e., s. 4.

rağmen Bizans'ta ipek tüketimi artıyordu ve Hıristiyan rahiplerden gelen talep yükseliyordu. Rahipler, ipek ayin elbiseleri giymeye başlamışlardı, kiliselerinde de ipek duvar halıları kullanıyorlardı.

Justinien devrinde gümrük alımının yanında; işlenmemiş ipek de satın almakla yükümlü "*commercarii*" denen memurlar görevliydi. Gümrük memurları, satın aldıkları işlenmemiş ipeğin büyük bir kısmı, İstanbul harem dairelerine özgüydü: bu dairelerde, işlenmemiş ipeği işler, dokur, boyar ve sarayın ihtiyacı olan her türlü kumaşı yaparlardı. Memurlar tarafından satın alınan diğer işlenmemiş ipekliler ise, bu işin ticaretini yapan ya da bunu işleyen kişilere fiyatı karşılığında sahiplik hakkını vermeleri istenmiştir. Buradaki amaç büyük ihtimalle tüccar ve imalatçıların, İranlılardan alacağı ipeğin önüne geçmek ve daha ucuza bunu temin etmelerini sağlamaktır. Çünkü rekabet ve savaş dönemlerinde mecburi olarak ipek fiyatları artış göstermiştir²⁵⁶.

O dönemde yaşanan gelişmelerde Bizans-İran çatışmasının yanında, Sogd-Bizans yakınlaşması dikkat çekicidir. Kuzey Çin ile ticaret yaparak Çin ipeğini İranlılara sağlayanlar yalnız Sogdianlardı. Fakat İranlılar yabancı tüccarları kabul etmek istemiyordu. Ticarî açıdan Sogdianların haklarını korumak amacıyla Dizibul Han, İran'a elçi göndermeleri için Sogdianlara izin verdi. Sogdian elçileri Maniah öncülüğünde İran'a gitmiş, fakat istenilen sonuç elde edilememiştir. Menandros'un kaydettiğine göre, Sogdluların başkanı Maniah, Türk kağanını, Bizanslılar ile temas kurmak, onların dostluğunu elde etmeğe çalışmak ve onlarla ipek ticareti yapmanın Türklere muazzam kar sağlayacağına ikna etti; çünkü Romalılar, diğer insanlardan daha çok ipek kullanıyordu. Romalılarla Türklerin benzer bir mutabakata vararak dost olmalarını sağlamak için Türk elçilik heyetiyle birlikte yollanmaya seve seve hazırды. Diğer yandan, Bizans bu dönemde Uzak Doğu'yla doğrudan ilişkileri geliştirmek için yeni yollar arayışındaydı. Bunun üzerine Sogdian'lar, İran'ın rakibi olan Bizans ile anlaşma yapmak amacıyla yola

²⁵⁶ Heyd, a.g.e., s. 22 ; Bekin, a.g.e., s. 45.

çıkılmış ve heyet II. Justin tarafından karşılandı. Yapılan barış antlaşması sayesinde artık Türkler ve Bizanslılar dost oluyorlardı²⁵⁷. Bu noktada hem Sogd'un, hem de Bizans'ın çıkarlarının kesişmesi Bizans ile Sogd arasında elçiliklerin kurulmasını da beraberinde getirdi²⁵⁸.

İran'ın, Hindistan ticaretine egemen olmakla birlikte rakiplerinin de olduğunu belirtmekte fayda vardır. İran'a karşı, Bizans ve Habeşliler arasında Sogd örneğinde olduğu gibi bir dayanışmadan bahsetmek mümkündür. Habeşliler, güneyde, Kızıldeniz'in çıkış noktasına hakimdiler; bu denizin kuzey kısmı ise Bizans'ın elindeydi. İmparator Justinien, 532'de, *ipek ticaretine Habeşistan yoluyla* bir yol açmak girişiminde bulundu. Bizanslılar da, Yakın Doğu ürünlerini İranlıların elinden almaktansa, dini ve siyasi çıkarların ortak olmasından Habeşlilerden almayı tercih etmekteydi. Bu itibarla, Afrika ve gerekse Hindistan ürünleri almaya Bizans'dan birçok tüccar, ister Aila, ister İskenderiye yoluyla olsun, Habeşistan'a, gönderilirdi. Fakat İranlıları, hem komşu hem de eski müşteri olarak pazara hâkim buldular. İran, bu süreçten sonra bölge üzerinde tekel konumunu devam ettirmişti²⁵⁹.

Sonuç olarak, Batı, Orta Asya ülkeleri ve Hindistan arasındaki ticaret yollarının geliştirilmesi ve böylelikle doğu batı ticaretinin yoğunlaşması için gerekli koşulların oluşması, Helenistik dönemin önemli başarılarından birisi olarak değerlendirilir²⁶⁰. Romalılar, Avrupa'nın ekonomik gelişme tarihinin önemli bir bölümünü meydana getirmektedirler. Askeri başarıları ve siyasal örgütlenmeleri, toplumsal çevreyi derinlemesine etkilemiştir. Savaş ve ticaret dünya olaylarının bir yönünü belirlerken, sanat ve din diğer yönünü etkilemekteydi.

²⁵⁷ Bekin, **a.g.e.**, s. 55.

²⁵⁸ İerusalimskaya, **a.g.m.**, s. 245.

²⁵⁹ Heyd, **a.g.e.**, s. 12.

²⁶⁰ Uhlig, **a.g.e.**, s. 102.

3- İpek Yolu Üzerindeki Gümrük Uygulamaları

Roma'da M.Ö. 569 tarihinden M.S. 476 tarihine kadar, ithal edilen ürünlerden gümrük vergisi aldığı gibi, devlet içerisinde bir gümrükten diğer bir gümrük bölgesine geçen ürünlerden de gümrük vergisi alınmaktaydı. Bir gümrükten diğer bir gümrüğe geçen ürünlerden ülke içerisinde alınan vergiye "iç gümrük vergisi" deniyordu. Bu uygulama, Roma, Bizans ve Mısır yönetiminde mevcuttu Roma, gümrük vergisini "iltizam" usulü ile toplanıyordu. Bu düzende, devlete önceden belirli bir ödeme yapan mültezimler, daha sonra eyaletlerde istedikleri kadar vergi toplama hakkına sahipti. Bunun yanında, kimi kentlerde devlet veya mahalli yönetim faydasına "oktruva" vergisi alındığı gibi, "geçit vergisi" diye ayrı bir vergi de bir takım yollar, köprü veya nehirlerden geçişlerde alınıyordu. Gümrük vergisine "Portona" ismi verilirken, diğer vergilere ise "Portoria" adı verilmiştir. Vergi, ürünün satış fiyatı üzerinden %2,5 ve %5 nispetinde para toplanıyordu. Bu durum Cesar döneminde 1/40 olarak belirlenmiştir. Özellikle gümrük vergilerinde büyük artış olan Rodos adası, M.S. 146'dan itibaren Ege denizinde önemli bir ticaret merkezi olmuştu. Büyük yolların etkisiyle Akdeniz ticaretine açılmış olan Asya ülkeleri ilişkileri kolay bir duruma getirmişti. Bu sayede ticaretin hacmi artmış, ulaşım hızlanmış ve Batı'nın bilmediği birçok ürün Doğu'dan buralara aktarılmıştı. Ticaretin artması ve genişlemesi kaçınılmaz olarak gümrük vergilerinin de artışına neden olmuştur²⁶¹. Roma'da yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle de vergilerde çeşitli değişikliklere gidildiği bilinmektedir. Roma ile İran arasında yaşanan rekabet nedeniyle ekonomik olarak sıkıntıya düşen Roma'da, Diocletian, mali bir reform uygulayarak eşit vergi tahsili gerçekleştirildi²⁶².

Bizans'ın gücünü artırdığı bir dönemde İran ile Bizans hükümetleri arasında, İran'dan gelecek malların Bizanslılara satılacağı bazı pazar yerlerini

²⁶¹ Atan, a.g.e., s. 8-10.

²⁶² Bekin, a.g.e., s. 43.

kararlaştırma konusunda bir anlaşma yapıldı²⁶³. Yapılan anlaşmaya sadece İran ve Bizans değil, aynı zamanda Nabatalılar ve diğer çevre kavimleri de bu karara uyacaklardı. Böylelikle Nisibis'ten başka hiç bir yerde ipek alışverişi yapılmayacaktı²⁶⁴. Süreç içinde daha başka ticaret merkezleri kararlaştırıldı. İranlı ve Suriyeli tüccarlarca gümrük kasabalarına getirilen ham ipeği, satın almak isteyenler bir defada yüksek oranda ithal vergisi vermek mecburiyetindeydi. Ödenilen diğer bir gümrük harcaması ise İpeğin Bizans'a, İskenderiye'ye ya da Antakya'ya taşınması sırasında bu taşıma ücretlerini ödemeyi üzerine alırdı. Ticari ürünlerden alınan vergiler yalnız bunlardan ibaret değildi. Bu ürünlerin yol ve köprülerden geçişi esnasında, geçiş parası adı altında vergilerde alınmaktaydı. Bizans hazinesi için önemli bir konuma sahip olan ipek, ülke sınırlarından ham madde olarak girişinden, elbise haline gelene kadar dikkatli bir denetim altında tutulmuřtur²⁶⁵. Bizans yaşamında ve politikasında da önemli bir rol oynayan ipek, gümrük kanunlarında, barış antlaşmalarında, israfı sınırlama kanunlarında ve hatta dini konuşmalarda bile geçerli oldu.

Tarih boyunca çeşitli dönemlerde, mevcut birçok milletle devamlı ilişkilerde bulunan Türkler, kurulan ilişkiler çerçevesinde diğer milletleri etkilemiş ve onlardan etkilenmişlerdir. Var olan bilgilerden ülkeler arasında, ticaret aracılığıyla ilişkilerinde kurulduğu bilinmektedir. Bu ticari ilişkilerle birlikte, tarih boyunca olduğu gibi, tarih öncesi dönemlerde de Çin'de, İran'da, Anadolu'da, Roma'da, Bizans'ta, Mısır'da ve Arabistan'da gümrüklerin varlığına dair bilgiler mevcuttur. Eski dönemlerde gümrüklere ait örnekler "Doğu Ticareti"nde görölmektedir. Devletler açısından düşünöldüğünde, varlıklarını devam ettirmeleri için mali kaynaklar arasında vergi önemli bir yer tutuyordu. Verginin tahsil şekli toplumdan topluma değişiyordu. İlk dönemlerde göçebe bir yaşam süren Türklerin ortaya çıkış tarihlerinden itibaren, bazı yabancı tarihçiler de katıldığı

²⁶³ Heyd, **a.g.e.**, s. 7.

²⁶⁴ Boulnois, **a.g.e.**, s. 119.

²⁶⁵ Bekin, **a.g.e.**, s. 44.

gibi teşkilatlı bir vergi sisteminin var olduğu bilinmektedir. Şüphesiz bu teşkilatlı vergi sistemi içinde gümrük vergileri de vardır²⁶⁶. Eski dönemlerde gümrük kelimesi "tamga" şeklinde ifade edilmekte ve gümrük-gümrük vergisi anlamında kullanılmaktaydı. Tamga'nın diğer bir anlamı ise Türklerde "damga-mühür" şeklinde eskiden beri kullanılmaktaydı²⁶⁷. Türk kaynaklarında Tamga terimi ilk olarak Tonyukuk Anıtında; "Tanrı korusun, bu Türk Milleti arasında silâhlı düşmanı koşturtmadım, damgalı atı koşturtmadım, İltiriş Kağan..." cümlesinde geçmiştir²⁶⁸.

Hun devleti açısından vergi sistemi incelenecek olursa, muayyen bir vergi sisteminin var olduğu bilinmektedir. Bu düzen çerçevesinde devlet gelirlerini, Hunlara bağlı ülkelerden alınan altın, madenî para veya madde olarak alınan yıllık vergiler, hediyeler ve ayrıca halktan toplanan vergiler oluşturmaktaydı²⁶⁹. Hunların, Çin'den aldıkları yıllık vergiler (haraç) gelir kaynaklarından diğer bir kısmını meydana getiriyordu. Bu amaçla vergi olarak genellikle ipekli kumaş, şarap, pirinç ve çeşitli gıda maddeleri gönderilmiştir²⁷⁰. Vergilerin toplanması işlemlerinde devletin özel vergi memurları ilgilenirdi. Gümrük vergilerini veya vergileri tahsil eden memurlara "tamgacı" deniyordu. Tamgacı unvanı Orhun Abidelerinde de vardır. Kül Tegin Abidesinde bu unvan, "On ok oğlum Türgiş kağanda Makaraç tamgacı Oğuz Bilge tamgacı..." cümlesinde yer almaktadır²⁷¹. Hunların özellikle İpek Yolu yolları üzerinde uzun bir süre hâkimiyet kurması, vergi gelirlerinde artışı da beraberinde getirmiştir. Bu vergilerin büyük kısmını kervan ticaretinde elde edilen gümrük vergileri oluşturduğu gibi ayrıca, ticaret yolları üzerinde oturan topluluklardan alınan yıllık vergilerde teşekkül etmektedir²⁷². Gümrükler de iki çeşit vergi alınıyordu; bunlardan biri, gümrük vergisi ve

²⁶⁶ Atan, *a.g.e.*, s. 3-6.

²⁶⁷ Atan, *a.g.e.*, s. 32.

²⁶⁸ Orkun, *a.g.e.*, s. 60.

²⁶⁹ Atan, *a.g.e.*, s. 20.

²⁷⁰ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 420-422.

²⁷¹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, İstanbul, 2003, s. 52.

²⁷² Atan, *a.g.e.*, s. 22.

diğeri gümrüklerde alınan ek vergilerdir. İç gümrük vergisi içerisinde ticari bir ürünün bazı yollar, köprü veya nehirlerden geçerken de ödeme yapıldığı bilinmektedir.

Hun çağında Çin'den Batı'ya giden İpek Yolu üzerinde kervan ticaretinde Sogdlu tüccarlardan, mallarının korunması ve güvenliğin sağlanması karşılığında "koruma vergisi" diye alınan vergilerin bir gümrük vergisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ticari kabiliyet ve askeri gücün işbirliği görülmektedir. Bu askeri koruma altında büyük miktarda ipekliği Sogdlular Batı'ya taşıyordu. Böylelikle Sogdlu tüccarlar, elde ettikleri çıkarların bir kısmını güvenliğinin sağlanmasının bedeli olarak onlara verirdi²⁷³. Kervan yollarını kontrol altında tutmak bu açıdan da büyük önem taşıyordu.

Hun gümrüklerinde kaçakçılık konusunda tespit edilen bazı bilgiler de, M.Ö. II yüzyıl'da "Ma-i" kentinde oturan bazı Çinliler ile Hunlar gizlice ticaret yaptıklarını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca şehirde büyük miktarda kaçak ürün olduğuna dair bilgiler verilmekte. Tabii burada ele geçirilen kaçak ürünlerin Hun ve Çin arasında yaşanan savaşların nedenini oluşturduğunu belirtmek gerekir²⁷⁴. Bu kaçakçılığın gerçekleştirilmesine neden olarak Çin'in bazı ürünlerini ülke dışına çıkarılmasını yasaklamasının etken olduğu ifade edilmektedir. Han döneminin ilk yıllarında, savaş aleti yapımında kullanılan demirin yanında, birlikte askeri anlamda önemli bir işlevi olan kavisli yayında ülke sınırları dışına çıkarılması yasaktı. Bu anlamda Çin'de askeri anlamda alınan önlemlerle ülke dışına stratejik ürünlerin çıkışı engellenmeye çalışılmış ve diğer ülkelerin güçlenmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır²⁷⁵. Benzer bir durumda Asur ticaret kolonileri çağında yaşanmıştır. Anadolu'nun yazılı tarihe girmesini sağlayan, Asur Ticaret Kolonileri Devri adı ile anılan, yaklaşık 200 yıllık sürede, Asurlu tüccarlar ile Anadolu iktidarlar arasında ticaretin düzenli yapılması, hukuk ve güvenliğin sağlanması, sarayın bazı

²⁷³Masao Mori, "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", *Bellekten*, XLVII, 185, 1983, s. 344.

²⁷⁴ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I. Cilt, s. 552.

²⁷⁵ Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S.220)", *Bellekten*, C.LI, Sayı: 200, Ağustos 1987, s. 623.

ticari malzemeleri ilk satın alma hakkına sahip olduğu ve karumların kanuni haklarının saklı tutulup korunmalarını temin hususunda anlaşmalar yapıldığı bilinmektedir. Bu anlaşma şartlarından birisi de, yerli sarayların bazı özel mallar üzerinde ticari tekele sahip olduğu ve tüccarların bu tür malların ticaretini yapamayacağı hakkında olmandır. Bu mallardan biri olan "*amutum*", madenin altından 5 kat değerinde, gümüşün 90 katı değerinde bir maden olduğu bilinmekte gümüşün kat kat fazlası bir fiyata satıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde altından çok kıymetli olduğu bilinen ve yerli krallarca ticareti yasak mallar arasında bulunan, ayrıca yurt dışına çıkışı yasak olan "*amutum*" madenin, zamanın Asurlu idarecileri tarafından, önemine istinaden ve daha da önemlisi, yapılmış ticari anlaşma şartlarını da bir tarafa bırakarak, ticaretinin yapılması yolunda Asurlu tüccarların teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Bu madeni ilk satın alma hakkına yerli sarayın sahip olduğu vurgulanmıştır²⁷⁶.

Hunlarda olduğu gibi Göktürk döneminde de, İpek Yolunun ve bu yol üzerinde aracılık faaliyetlerine devam eden Sogdlar, ürünlerinin korunmasına karşılık, Göktürlere, gümrük vergisi sayılan "koruma vergisi" veya "geçit vergisi" ödemişlerdi²⁷⁷. Bu nedenle, ülke içinde alınan koruma vergisi aynı zamanda bir "iç gümrük vergisi" niteliğindedir. Bu vergiler ithalat veya ihracat sırasında sınırlarda alındığı gibi aynı zamanda ülke içinde de alınıyordu.

²⁷⁶ Salih Çeçen, "Kaniş Karum'unun Diğer Karum ve Wabartumlar'a "Kû,an" (amutum) İle İlgili Önemli Talimatları", **Bellekten**, 1997 Cilt: LXI, Sayı: 231, s. 219-221.

²⁷⁷ Atan, **a.g.e.**, s. 35.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOZKIR KAVİMLERİNİN SOSYAL, ASKERİ, İKTİSADİ VE DİNİ HAYATINDA İPEK YOLU

A- BOZKIR KAVİMLERİNİN SOSYAL FAALİYETLERİNDE İPEK YOLU

1- İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal Hayat ve Ekonomi

Türklerin tarihteki en önemli başarılarından biri, içinde bulunduğu toplumu oluşturan ortama ve iklime uygun bir hayat tarzını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Bu, "atlı-göçebe" veya "konar-göçer" hayat tarzıdır. Şunu belirtmek gerekir ki; konar-göçer Türk toplulukları, diğer ilkel göçebelerden farklı olarak üretici konumunda olup, ekonomileri hayvancılığa dayanıyordu. Atlı-göçebe hayatta ekonomi, iki temel unsura dayanmaktadır. Bunlardan biri "at", diğeri "koyun"dur. Özellikle at, bu faaliyette başlıca rol oynuyordu. Kısaca ifade etmek gerekirse, göçebe hayat, at üzerinde kurulmuş ve geliştirilmiştir. Kansu eyaletinde ve güneyde Wei nehrine kadar uzanan bölgelerde yaşayan Hunlar, at yetiştirmekle beraber, onların kışlık yiyeceklerini temin için ziraatla uğraşmaktaydı²⁷⁸. Taşımada, savaşlarda ve avlanmada kullanılan at ayrıca, ticarete para yerine takas aracı olarak kullanılırdı. Çinliler ile ipek, çay, tahıl karşılığında at takası yapıldığı bilinmektedir. Bütün bu işlevleri düşünülduğünde yerleşiklerinde bu atlara sahip olmak istemesi gayet doğaldır²⁷⁹. Konar-Göçer yaşamda domuz dışında, at ve diğer hayvanların kesildiği bilinmektedir. Hatta domuzun kesilmesi bir tarafa, bu topraklarda beslenmediği ifade edilmektedir²⁸⁰.

²⁷⁸ Eberhard, **a.g.m.**, s. 72 ; Ahmet Taşagıl, "Gök-Türkler'de İdari ve Sosyal Yapı", **Bilim ve Ütopya**, 104, (2.2003), s. 21 ; Vasili Viladimiroviç Bartold, **Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-**, Yayına Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004, s. 36.

²⁷⁹ Gérard Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar - Moğolistan'dan Tuna'ya MÖ. V. yy.-XVI. yy.**, Çev. Engin Sunar, İstanbul, 2001, s. 25 ; İnci Erdoğan, "Çin kaynaklarına göre Göktürkler", **Bilim ve Ütopya**, 104, (2.2003), s. 17.

²⁸⁰ Herodotos, **a.g.e.**, IV. 63.

Atlı-göçebe bir yaşam süren Türklerin yaşam şartlarıyla doğru orantılı olarak belirlenmiş şehirleri bulunmamakta, böylelikle Türk ailesinin hayatı da konar-göçer yaşama uygun olarak şekillenmekteydi. Bu yüzden aileler yaşamlarını, yerini değiştirmeyen sabit konutlar yerine, bir araya getirilmiş çadırlarda sürdürmekteydi. Beylerin çadırları ak renkteydi. Bu durum Türklerin sosyal ve ekonomik durumunu göstermesi açısından önemlidir. Çadırın zeminine keçeler, halılar, kilimler ve hayvan postları serilmekteydi. Bu yaşam şartlarında çadırlar da kağnılar, develer ve katırlar üzerinde bir yerden başka bir yere devamlı taşınırdı²⁸¹. Kolayca toplanabilen ve taşına bilen çadırlar, konar-göçer yaşamda her an yer değişikliğine hazır olacak biçimde bulunmaktaydı²⁸². Hippokrat eserinde İskitler hakkında vermiş olduğu bilgiler önemli bir yer teşkil eder. Demişti ki; “İskitler göçebe bir millettir Onlar dört tekerlekli, bazen altı tekerlekli arabalarda otururlar. Bu arabalar üzerinde keçe çadırlarla yapılmıştır. Bu evler bir yahut iki odadan ibaret olur. Bu araba üzerindeki evlere yağmur, kar, rüzgâr giremez. Bu arabaların en ilginç Kuban'daki Ulski höyüğünün yakınlarında olmak üzere, bazı İskit mezarlarında bu kilden yapılmış modern karavan prototipleri bulunmuştur²⁸³. Arabaları dört yahut altı boynuzsuz öküz çeker. Bu öküzleri boynuzdan mahrum eden soğuk iklimdir. Bir yerden diğer bir yere göç ettikleri zaman kadınlar araba içinde, erkekler ise ata binecek giderler. İskitler göç ettikleri zaman kendileriyle beraber, at ve inek sürülerini de beraber sürerler”²⁸⁴. İskitlerden sonraki Türk topluluklarının yaşayışı da bu çerçevede incelendiğinde, İskitlerle büyük bir benzerlik ve ortaklık taşıdığı görülmektedir²⁸⁵.

²⁸¹ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 18 ; Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 76-77.

²⁸² Marcel Brion, **Hunların Hayatı**, Çev. M. Reşat Uzun, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 253.

²⁸³ Rice, **a.g.e.**, s. 60.

²⁸⁴ Sadri Maksudi Arsal, **İskitler-Sakalar**, Türk Tarihinin Anahatları Serisi, No. 5. Ankara, 1933, s. 6-7.

²⁸⁵ İlhami Durmuş, **İskitler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 117 ; Boris Nikolayeviç Grakoy, **İskitler**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 55.

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş Türk devletlerinde, sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturuyordu. Türk toplumu, yerleşik hayata geçinceye kadar boy düzeni içinde yaşamıştır. Kelime anlamıyla tam bir bütünü ifade eden Boy, "oğuş" (*aile*) ve "urug" (soy)'un bir araya gelmesiyle oluşmaktaydı. Boyların başında "bey" unvanı ile anılan başkan bulunurdu. Boy başkanının işlevi, boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve hukuku sağlamak, icap ettiğinde boyunun çıkarlarını savunmaktı. Boy başkanı seçimi ise, aile ve "urug" reisleri tarafından yapılmaktaydı²⁸⁶. Buradan anlaşılmaktadır ki, atlı-göçebe bir hayat süren, cemiyetler arasında sıkı bir yapı ve aile disiplini bulunmaktaydı²⁸⁷. Bir siyasi birliğe dâhil olmuş boylara "ok" denirdi. Boyların da birliğine yani, akraba boyların bir teşkilat etrafında toplanması ve bir pota içerisinde erimesiyle "bodun" meydana gelmekteydi. Devleti meydana getiren ana öge Bodun idi. Bodun'un başında arazisinin genişliğine göre "Kağan, Han, İl-teber, Yabgu, Şad, Erkin" gibi unvanlar taşıyan idareciler bulunurdu²⁸⁸. Bodunlar, bu bakımdan siyasi bir topluluk niteliğindedir. Türk hükümdarları politikasında göreceğimiz, budunları aynı devlet çatısı altında toplama düşüncesi hakim olmuştur. Söz gelişi, Göktürkler döneminde 12 adet bodun devlet çatısı altında toplanmıştır²⁸⁹.

Eski Türk Devletlerinin başında tanınmış bir aileye veya boyya mensup bir hükümdar bulunuyordu. Devlet başkanı Kağan unvanı taşımaktaydı. Hükümdarlık sembolleri olarak; unvan, taht, tuğ, bayrak, davul, kemer, kılıç, yay, kama vb. kullanılmaktaydı²⁹⁰. Kağanı, konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, bazı kültürlerde olduğu gibi milletin vazifesi ona bakmak değil, bilakis kağanın vazifesi millete bakıp,

²⁸⁶ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 18.

²⁸⁷ Bahaeddin Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 46.

²⁸⁸ Taşagıl, **a.g.m.**, s. 20.

²⁸⁹ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 19.

²⁹⁰ Taşagıl, **a.g.m.**, s. 22.

gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır²⁹¹.

Kadınların da toplumda önemli yerleri vardı. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Göktürkler de kadına verilen önemi gösteren Bilge Kağan'ın annesi hakkında övgü dolu sözleri Kitabelerde mevcut olan çok kıymetli bir vesikadır. Türkler'de kadına verilen değeri bilen Çin hükümdarları kendi kızlarını ya da ülkeden başka kadınları, konar-göçebe bozkır kavimlerine gelin olarak göndermişler ve siyasi olarak üstünlük elde etmeye çalışmışlardır²⁹².

İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlı olduğu ve yabancı töre ve davranışlara ise kapalı bir yapıda olduğunu Herodot eserinde ifade etmiştir²⁹³. Orhun kitabelerinden Bilge Kağan milletine ifade ettiği Çin kültürünün cazibesine kapanılmaması ve Çin'e yerleşen, Çince unvanları onaylayanların yanlış olduğunu anlatması, İskitlerde olduğu gibi Göktürklerin de, gelenek ve göreneklerine ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir.

Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisinde, yaşamak için gerekeni sağlamak tamamen yeterli olmamaktaydı. Bundan dolayı, ekonomilerinin eksikliğini ya ticaret yoluyla, savaşlar ya da atlı-göçebe hayatın önemli faaliyetlerinden biri olan akıncılık yoluyla temin edilmeye çalışılıyordu. Akıncılığa, doyumluk elde etmek amacıyla başlanmıştı. Süreç içerisinde savaş ve akın yapmak süreklilik kazanmış, böylelikle devlet politikası haline gelmiştir²⁹⁴. Türklerin, at sayesinde akıncılık faaliyetlerinin en önemli hedefi Kuzey Çin olmuştu. Çin, tarım ürünleri ve çeşitli ürünler açısından dünyanın en zengin ülkelerinden biriydi. Üstelik Kuzey Çin, Türklerin sürüleri için geniş otlaklar ile bol su imkânı sunuyordu. Türklere karşı konumu genellikle savunmacı olan Çin gibi devletler genellikle ticaret yöntemini bir denetim

²⁹¹ Orkun, **a.g.e.**, s. 14.

²⁹² Musine Galima, **Turan'ın Alp Kızları**, Şato Türkiyat, İstanbul, 2001, s. 21

²⁹³ Herodotos, **a.g.e.**, IV. 76.

²⁹⁴ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 21.

aracı olarak kullandılar. Aslında güçlü olan, bu alışverişin şeklini belirliyordu²⁹⁵. Türklerin yaşanan mücadelelerden galip çıkması onlara altın, gümüş, ipek, mücevher, değerli eşya, köle olarak kazanç sağladı. Fakat konar-göçer yaşamın sonucu belli bir bölgeye yerleşmediklerinden, bu sağlanan kazanç yaşam şeklinde herhangi bir değişiklik meydana getirmemiştir²⁹⁶.

Türkler, ekonomik anlamda yapılan süreklilik avlarından ve akınlardan arta kalan zamanlarda, deri, kemik, tahta ve madenden günlük yaşamda kullandıkları, eşyaların üretimi ile ilgilenirdi. Göçebe kavimlerin kurganlarında küpe, gerdanlık, bilezik, boncuk, tarak, ayna gibi çeşitli süs ve takı ürünlerine de rastlanmıştır. Bu ürünlerin bir kısmı Türk yapımı olup, diğer yabancı ürünlerin ise büyük ihtimalle akınlarda ya da ticaret neticesinde alınmış eşyalardır²⁹⁷. Ayrıca el ustalıkları ve sanat anlayışları neticesinde, Hun devrinde Türklerin dünya uygarlığına armağanı olan halıcılığın ilk başyapıt örneği “Pazırık Halısı” üretilmiştir. Pazırık halısının zemininde süvariler geyik ve hayvan figürleri, sanatkâra yakışır şekilde dokunmuştur²⁹⁸. Atlı-göçebe yaşam içerisinde halı dokuma en önemli öge ve gerekli ihtiyaç haline gelmiş, adeta göçebelik ve halı dokuma birbirine iyice uymuştur²⁹⁹. Keçe yapımının da göçebe kavimlerin kültüründe önemli bir yeri vardı. Keçe ile mühim eserler yapılmıştır. Hunlar döneminde, kişiler varlığına göre düz veya desenli bir kumaştan kesilmiş motiflerin bir başka kumaşa iplikle veya altınla kaplanıp çeşitli işlerde kullanıldığı bilinmektedir³⁰⁰. Özellikle belirtmek gerekir ki Türklerin yün örtüler, yün kumaşlar, çeşitli türlerde cinsten keçeler ihraç ettikleri bilinmektedir. M.Ö. I. yüzyıldan kalma, Noin-ula kurganında 20 çeşit ipekli dokumanın yanı sıra, üzerine Hun portresi işlenmiş yün kumaş ile applike süslü keçeler bulunmuştur. Asya Hun hükümdar

²⁹⁵ Golden, **a.g.e.**, s. 7.

²⁹⁶ Roux, **a.g.e.**, s. 47.

²⁹⁷ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 32-33.

²⁹⁸ Brion, **a.g.e.**, s. 256.

²⁹⁹ Nejat Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 138.

³⁰⁰ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, I. cilt, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971, s. 6.

ailesine ait bu kurganda çıkan ipeklilerin Çin'den ithal edildiği anlaşılmaktadır³⁰¹.

Bozkır Kavimlerinin bilinen başlıca meslekleri durumunda demircilik ve madencilik bulunmaktaydı ve diğer bir bakış açısıyla da demircilik, göçebe halkların töresi şeklinde ele alınabilir. Demir, bilindiği gibi silah yapımının başlıca madenidir. Ailesini ve malını korumak isteyen herkes iyi silah kullanmak zorunda olduğu için, silah kullanımına erken yaşlarda başlanmaktaydı³⁰². Buralarda *kılıç, kalkan, kargı, mızrak, temren, kemer tokaları, kayış uçları, kav mahfazası, ok, kın, zırhlar, tolgalar* üretilirdi. Kılıçlarının sapları altın levhalarla kaplanır ve kıymetli taşlarla süslenirdi.³⁰³ Savaşta at, demircilik alanında sağlanan yeniliklerle sırtında örtüsü ve başında bir zırh ile korunuyordu³⁰⁴. Demircilik sadece silah imalatında değil, tahta kalıplardan faydalanılarak, dokuma malzemelerinin sıkıştırılması sayesinde metal levhalar elde edilmesinde de kullanılmaktaydı. Kimi bir sanat eseri kıymetinde, altın ve gümüşle süslenmiş, *madeni tabaklar, maşrapalar, heykeller*, yapılırdı. Şu konu önemlidir ki, demirciler ve dökümcüler, sadece göçebelerin kullanımına yönelik tasvirlerle sahip mangallar her yerde talep gören ürünler idi. Kışın dondurucu soğuklarından, tahta sedirlerin altına konularak elde edilen sıcaklıkla korunabiliyordu.

İskitler tarafından çok kullanılmış ve geliştirilmiş olan “Göçebe Hayvan Üslubu” ile Bozkır sanatkârları, ölümüne birbirleriyle mücadeleye girmiş hayvanları tasvir etmektedir. Yırtıcı hayvanların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın konularını oluşturmuştur. Mücadele halinde olan hareketli figürler bu üslubun en önemli hususiyetini meydana getirmiştir³⁰⁵. İskitler ve Hunlar da geyiğe verilen önem çerçevesinde, Bozkır coğrafyasında türlü malzemelerden yapılmış, yapış biçimi olarak sayısız geyik figürleri

³⁰¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken, İstanbul, 2000, s. 319.

³⁰² Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 20 ; Talanova, *a.g.e.*, s. 33.

³⁰³ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 321.

³⁰⁴ René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, Çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul, 1999, s. 128.

³⁰⁵ Durmuş, *İskitler*, s. 131-133 ; Grousset, *a.g.e.*, s. 32.

“Hayvan Üslubu”na dair örnekler olarak bulunmuştur³⁰⁶. Ayrıca belirtmek gerekir ki göçebe kavimler bu sanatı icra ederken kendilerine özgü bir biçim oluşturdukları, hiçbir şeyi olduğu gibi taklit etmedikleri anlaşılmaktadır³⁰⁷. İskit kurganlarından çıkarılan eserler neticesinde, daha sonraki Türk sanat eserleriyle bağlantı kurabilmemize verdiği imkân çerçevesinde, İskit sanatının, Hunlar tarafından devam ettirildiğini ifade edebiliriz³⁰⁸.

Öncelikle konar-göçer yaşam şekli çerçevesinde ilişkilerini sürdüren Türkler, süreç içerisinde demircilik, el sanatları, dokuma vb alanlarda büyük gelişim sağlamışlardır. Ticaret yolu güzergâhları üzerinde bulunan Türk topluluklarının ürünlerin geliş-gidişinde aracılık yaptıkları gibi artık bu coğrafyada üretilen mamullerin satışını da gerçekleştirmişlerdir. Altay bölgesindeki kurganlardan ortaya çıkan eserler neticesinde, burada yaşayan Türklerin, Çin’le ve Yakındoğu’yla kurdukları yakın ilişkiler sayesinde, bu bölgenin büyük bir kültür merkezi konumuna geldiği anlaşılmaktadır³⁰⁹.

2- Bozkır Kavimlerinde Doğu’dan Batıya Yapılan Göçlerin İpek Yolu Ticaretinin Gelişimine Katkısı

Tarih öncesi dönemlerden başlamak üzere, siyasi, askeri ve ekonomik gerekçelerden dolayı, doğudan batıya dönem dönem göçler yaşanmıştır. Özellikle belirtmek gerekir ki, M.Ö. dönemlerde yaşanan göçleri yazılı kaynakların yetersiz kaldığı dönemlerde açıklamak güçleşmektedir.

Başlangıçtan beri Asya’nın kuzeyinde yaşanan hareketliliğin birçok nedeni olmakla birlikte, göçebe yaşam tarzına uygun olarak gerçekleştirilen yer değiştirme hareketlerinin gerekliliği olarak düşünebiliriz. Hayvan sürüleri için yeni otlaklar aramak, göçebelerin mevcudiyetinin ve öz yapısının temelindeki canlılığın ve hareketliliğin bir

³⁰⁶ Brion, **a.g.e.**, s. 259.

³⁰⁷ Roux, **a.g.e.**, s. 52.

³⁰⁸ Durmuş, **İskitler**, s. 135.

³⁰⁹ Roux, **a.g.e.**, s. 94.

göstergesiydi. Ayrıca, dışarıdan gelebilecek herhangi bir saldırı sonucunda da buldukları topraklardan ayrılmaları mümkündür.

Bozkır coğrafyasının kuzeyinde yer alan göçebeler için, hareket özgürlüğü sağlayan, sayısız geçitlere sahip pek çok yol bulunmaktaydı. Orhun kıyıları ve Balkaş gölü arası bu hareketliliğin gerçekleştiği yerler arasındaydı. Ayrıca Moğolistan üzerinden geçerek Rus bozkırlarına ulaşılan, İli ve Isık-Göl havzasının kuzey-doğusundaki geçidi belirtmek gerekir³¹⁰. Bozkır kavimlerin tarih süresince Çin bölgesine karşı sıkça akınlarda bulundularsa da, asıl hareketin batıya yönelik olduğu görülmekteydi³¹¹. Türk göçleri, genellikle doğu-batı ekseninde gerçekleşmiştir. Karadeniz'in kuzeyindeki Orta Avrupa ve Balkanlara ulaşan kuzey yolu, batıya geçişlerinde en sık kullandıkları yol olmuştur. Kuzey yolu, Altay dağlarından Ural dağlarına uzanıyor ve oradan da Güney Rusya'nın içlerine yayılıyordu. İşte bu coğrafya, göçebe yaşam süren Türk topluluklarının, batı-doğu ve doğu-batı istikametindeki çalışmalarına ortam hazırlamıştır³¹². Bu bölge iklimsel özelliklerinden dolayı Türklerin mevcut yaşantılarına uygun olması ve Çin, İran, Bizans gibi yerleşik devletlerin engellerine maruz kalmaması nedeniyle, Türk göçleri kolaylıkla gerçekleşmiştir³¹³. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Kuzey yolunun tercih edilmesini sağlayan neden her şeyden önce, Ural dağlarından Orta Avrupa'ya kadar olan Karadeniz'in kuzeyindeki sahalar, Orta Asya'daki bozkırların doğal uzantısı konumundaydı. Bu sayede gerçekleştirilen doğu-batı hareketliliği ile iki bölge arasında kültürel etkileşim kurulmaya çalışılmıştır³¹⁴.

Moğolistan ve Türkistan'da, takribî olarak M.Ö. 8. yüzyılda yaşanan uzun süreli yağışsızlık, bozkır coğrafyasında yaşayan nüfusu olumsuz açıda etkiledi. Bu etkilenme neticesinde, doğu bozkırlarında yaşamlarını idame ettiren Hiung-nu

³¹⁰ Grousset, **a.g.e.**, s. 12.

³¹¹ Chaliand, **a.g.e.**, s. 21.

³¹² Uhlig, **a.g.e.**, s. 12.

³¹³ Koca, **a.g.e.**, s. 40.

³¹⁴ Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 15.

(Hun) kabilelerinin sınırına kaymalarına neden olmuştur. Ayrıca Çinlilerle ve Chouların, Hiung-nular ile çatışması sonucunda Hiung-nular Çin sınırının batısına kadar çekilmişler ve orada bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Böylelikle kabilelerin, yeni otlaklar elde edebilmek düşüncesiyle batıya yönelimi, bozkırda yoğun bir göç hareketinin başlamasına ortam hazırlamıştır. İskitler, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara, Batıya doğru kavimlerin dalgalanmaları sonucunda ulaşmıştır. Çeşitli kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, M.Ö. 8. Yüzyılda İskitlerin Kimmer ülkesine geldikleri bilinmektedir³¹⁵. Bu durum Herodotos'da şöyle ifade edilir; "Bir anlatı daha var. Ben de bunu tutuyorum, o da şu. Göçebe Skythler, Asya'daydılar; Massaget'lerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmer'lerin yanına göç ettiler. (Skyth'lerin oturdukları yerler eskiden Kimmer'lerinmiş, öyle derler)"³¹⁶.

İskitlerin Batı'ya doğru göç etmeye başlamaları ile M.Ö. 770 yılında, Çu-Hanedanı yıkılışı ve eski Çin'in kuzeyindeki kavimlerin taarruza başlaması arasında bağ bulunmaktadır. Çin'deki siyasi hadiselerle, İskitlerin Batı'ya hareketi arasındaki ilişki Batı kaynaklarıyla da doğrulanmaktadır. Bu kavimlerden İssedonların (Yüeçi ve Vusun) İskitleri, Kansu'nun batısındaki yurtlarından çıkarmalarıyla batıya doğru hareket başlamıştır. Ticari anlamda düşündüğümüzde, İskitlerin bu göç esnasında Orta Asya, Kuzeybatı İran ve Güney Rusya'da konaklaması ve buralara yerleşmesi, Çin ile diğer bölgeler arasındaki ürün alım-satımı arasındaki bağı sağlamasındaki rolü bakımından çok önemlidir³¹⁷. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları hakimiyeti altına alan İskitler, Pers kaynaklarında Saka tiay para daray (Denizin ötesine geçmiş Sakalar) olarak ifade edilmektedir. Bozkırların doğusunda yaşamına devam eden Saka topluluğun, diğer Karadeniz'in Kuzeyindeki İskitlerle beraber doğu-batı yönünde geniş bozkır alanlarına hakim olması, beraberinde ticaret denetimini de getirmiştir. Bu doğu-batı uzantılı göç yolları, ticaretin

³¹⁵ Durmuş, **İskitler**, s. 79-80.

³¹⁶ Herodotos, **a.g.e.**, IV. 11.

³¹⁷ Haussig, **a.g.e.**, s. 45-46.

gelişmesinin sağlanması ile İpek Yolu ticari güzergahı olarak kullanılmaya başlayacaktır³¹⁸. İskitlerin Batıya göçlerinin yanı sıra, süreç içerisinde Orta Asya'ya İskitlerin bir bölümünün tekrar geriye dönmesiyle, durumun İpek Yolu çerçevesindeki görünümün değiştiği ifade edilebilir. Tabii bu durumda İpek Yolu'nun batı bölümünü oluşturan, Batı ile Orta Asya arasındaki ticari bağın gerçekleştirildiği, Güney Rusya topraklarını da dikkate almak gerekir. İskitlerin bir bölümün geriye dönüşünün nedeni ise, I. Daryus'un İskitler üzerine yaptığı askeri seferdir³¹⁹. Daryus, İskitleri Volga nehrine kadar takip etmiş ve geçişi önlemek adına yerler yaptırmasına rağmen, var olan engelleri aşan İskitlerin bir kısmı Güney Rusya'ya dönmüşlerdi. Diğer kalanlar ise Orta Asya'ya doğru devam etmiştir³²⁰.

Hunların ortaya çıktığı dönemden itibaren Güneyde Çin'e, Çin'in kuzeybatısı ve Tanrı Dağları bölgesinde yaşayan kavimlerle mücadele halinde olduğu bilinmektedir. Orta Asya ve Kazak bozkır coğrafyasında etkin bir rol oynayan Hunlar, Çin'in kuzeybatısında bulunan Toharlara karşı M.Ö. 174 yılında hücum gerçekleştirdi. Girişilen mücadele sonucu, Toharlar (Yüeciler) batıya, Tanrı Dağları bölgesine çekilmiştir. M.Ö. 129'da Buhara ve Semerkand çevresinde ve Zerefşan Irmağı vadisinde yaşayan Sogdia'yı ve onların güneyinde Kuzey Afganistan ve Amu Derya civarında yaşayan Baktria'yı ele geçirmiştir. O dönemlerde ticaret güzergâhları içerisinde kalan bu bölgeler, buralara sahip olan devletlere ekonomik anlamda büyük getiriler sağlamaktaydı³²¹.

Kaynaklar, Doğu ile Batı arasında, özellikle M.Ö. II. asırdan itibaren çok geniş bir ticari faaliyetin varlığını ortaya koymaktadır. Ekonomide ve insanların ihtiyacını karşılamada, çeşitli malların daha düzenli değişimine geçiş çabuk gerçekleşmişti. Ayrıca Büyük İskender'in Baktirya'dan

³¹⁸ İlhami Durmuş, "Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 1. (1997), s. 91.

³¹⁹ Haussig, **a.g.e.**, s. 124.

³²⁰ Ayrıntılı bilgi için Bkz.; Herodotos, **a.g.e.**, IV. 83-144.

³²¹ Karoly Czeplédy, **Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri**, Çev. Mutlu Gün, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 15-16.

Sogdiana'ya doğru hareket yolu bu vilayetler arasındaki ticari yolların yer değiştirmedeği görülmektedir. Bunun nedeni Avrasya'nın antik devletler (Çin, Kuşan Çarlığı, Partlar ve Roma) "dörtlüsünün" ortaya çıkması ve aralarındaki ilişkilerin istikrara kavuşması, bölgesel ticari yolların, Çin'den Roma'ya kadar ulaşan ekonomik yollar ağına dönüşmesine neden olmuştur. Ana rotalardan ek olanları batı Avrupa, Kuzey Afrika, Mısır, Etiyopya, Arabistan, Pers, Karadeniz ve Hazar kıyıları, Afganistan, Hindistan, Orta Asya, Indo-Çin ve son olarak Çin'in kendisini kapsayan bir ağa doğru yayılmıştır. Bu rotalar boyunca bulduğumuz göstergelerin hepsi güçlü bir ticaret akışının oluşturulduğunu öne sürmektedir. Seres toprakları boyunca ipek, parfüm, mücevher, kürk ve köle akışı sağlanmaktaydı. Ve ağır siyasi olayların daha sonra ticarete engel olmasına rağmen bile, bunun hepsine toptan bir nokta koyamamışlardır³²².

Hunların Batı'ya Hücumları sırasında İç Asya (C. Karoly).

Hunların batı yönündeki göçleri, iki aşamada gerçekleştirdiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Moğolistan'daki Hunlar (Hunların batı kolu), önce M.S. 91'de Kangkü'ye giderek M.S. 350 yılına kadar burada yaşamış, sonraki süreçte Avrupa'ya göçe devam etmişlerdir³²³. Hunlar aracılığıyla Batıya ikinci göç ise M.S. 375 tarihinde yaşanan kavimler göçü ile

³²² Boulnois, a.g.e., 111.

³²³ Czeglédy, a.g.e., s. 80.

gerçekleştirilmiştir. M.S. 350 yılında oluşan genel tarihi ve coğrafi değişiklikler, Orta Asya'daki Kavimler göçünün gerçekleşmesinde önemli rol oynamıştır. Çinliler bu anlamda M.S. 350 civarında Batı Türkistan'da gerçekleşen olaylar ile ilgili, ticari ve diplomatik münasebetler sonucu meydana gelen birçok önemli konu hakkında bilgi vermektedir³²⁴. Orta Asya'daki siyasi hakimiyetlerini kaybeden Hun boyları, Gobi Çölü civarında ve kazak bozkırlarında toplanmışlardı. Hun kütleleri, batı yönünde topluca harekete geçmesinden önce bu göçlerin en önemli iki evresi, Tielölerin (Tinglingler, Türler, Kaoküler) ve Uar-Hunların güneye göç etmesi idi. Bu durumun etkisi ve teşkilatlarını da tamamlamalarıyla Hun topluluklarının göçü batıya doğru hızlıca yayılmaya başladı. İşte yaşanan bu olaylar "Kavimler Göçü" ismiyle anılan bir harekete neden olmuştur (375). Büyük Hun gücünün bu ilerleyişi, Karadeniz'in kuzeyindeki Ostrogot ve Vizigot üstünlüğünün sona ermesine neden oldu. Bu çöküş beraberinde diğer Got kavimleri üzerinde yarattığı korku ve panik neticesinde, birbirini iten birçok kavmin yer değiştirmesine yol açtığı gibi, bu durum Roma topraklarına kadar sıçramıştır³²⁵. Hunların başlatmış olduğu bu kavimler göçü, Türk ve Avrupa tarihi açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Önceden Karadeniz'in Kuzeyinden Batıdan Doğuya yapılan göçler, Hunların göçü ile Doğudan Batıya olmak üzere yön değiştirdi. Roma İmparatorluğu açısından değerlendirildiğinde, İmparatorluğun ikiye ayrılmasını ve Batı Roma'nın yıkılma sürecini hızlandırdığını ifade edebiliriz. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Got kavimlerinin göç esnasında Avrupa'nın içlerine kadar girdikleri, burada yeni birliktelikler kurarak, etnik anlamda değişimin yaşanmasına neden oldukları bilinmektedir³²⁶.

M.S. III. yüzyıl içerisinde Çin'in içinde bulunduğu merkezi iktidarın zayıflamasından dolayı, Çin'den batıya giden İpek Yolu güzergâhlarından, Kansu ve Tarım Havzasının bazı bölümlerinde kontrol Hunlar ve yabancı

³²⁴ Czeglédy, a.g.e., s. 56.

³²⁵ Koca, a.g.e., s. 40 ; Czeglédy, a.g.e., s. 92.

³²⁶ Koca, a.g.e., s. 41-42.

kaynaklı hanedanların elinde idi. Çin'den batıya giden topraklar üzerinde yer alan bu yerlere, Çin ticaret gelirlerinin önemli bir katkısı olmuştur. Bu önemli bölgeleri almak amacıyla zaman içerisinde birçok teşebbüs gerçekleştirilmiştir. Juanjuanların, Kuzeybatı Çin sınır bölgesinden, Kansu ve Tarım Havzası şehir devletlerini ele geçirme faaliyetleri belli bir süre de olsa engellenmiştir³²⁷. M.S. 460'larda Juanjuanların (Avarların, Uar-Hunların), Tanrı Dağlarından batıya düzenledikleri yeni saldırıları neticesinde, Savirlerin batıya yönelmesine neden olmuştur. Savirlerin batısında, Kazak bozkırlarında yer alan Ogurların daha batıya, Karadeniz dolaylarındaki bozkırlara yerleşmesiyle sonuçlanmıştır³²⁸. Kazak Bozkırları Türkler açısından önem arz etmekteydi. Altaylar ve Güney Rusya arasında bir köprü vazifesi görüyordu: Orta Asya'dan Tanrı dağları, Aral gölü ve Hazar denizinin kuzeyinden Güney Rusya'ya inen Güney yolu aracılığıyla birçok kavim göçmüş ve devletlerin akınları gerçekleştirilmiştir³²⁹.

Batı yönündeki üçüncü göç ise; M.S. 550 yıllarında, Gobi Çölü'nün kuzeyinde, Altay Dağları civarında yaşayan ve Avarlara tabi olan Göktürklerin, Juanjuanların egemenliğini ortadan kaldırmasından sonra yaşanmıştır. Orta Asya üzerindeki hâkimiyetin Göktürklerin eline geçmesi ile bazı Avar boyları batıya göç etmişler ve Volga ötesine geçmişlerdir. Göktürkler de 567 tarihin de batıya hareket etmiş, Volga, Don ve Kafkasya arasında bulunan bozkır kavimlerini egemenliği altına almıştır³³⁰.

Orta yol üzerinden yapılan göçlere baktığımızda ise; Türkler açısından aşılması zor İran Sasani Devletinin, doğudan Göktürklerin, batıdan da Bizans'ın çabaları neticesinde zayıflaması, Araplar tarafından düzenlenen Kadisiye Savaşı (636) ve Nihavend Savaşı (642) sonucunda İran büsbütün dağılmıştı. Böylelikle Türk topluluklarına "Orta yol" açılmış oldu. Türklük için

³²⁷ Czeplédy, a.g.e., s. 57.

³²⁸ Czeplédy, a.g.e., s. 21.

³²⁹ Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 14.

³³⁰ Czeplédy, a.g.e., s. 23-24.

en hayırlı yol olarak ifade edilen “Orta yol” sayesinde Anadolu’nun fethi gerçekleştirilmiştir³³¹.

Son dönemlere kadar Bilimsel edebiyatta, göçebe halkların ticaret yollarının oluşumuna katkı sağlamadıkları ifade edilmekteydi. Bu durum genelde kent kültürüne sahip halklara bağlanmıştır. Bu göç yolları, yavaş yavaş değişerek ve gelişerek, ticaret güzergahlarının oluşumunda büyük katkı sağlamıştır. Böylelikle İskitlerden başlamak üzere, göçebe halkların eski zamanlardan beri Orta Asya ticaretine katıldığını ve ticaret yollarının oluşumunu ve faaliyetini etkilediklerini söylememize imkan verir³³². Şurası da muhakkak ki Doğu'dan gelen malların Batı'ya geçmesi için mühim aracılık rollerinin olduğunu söylemek kolaylıkla mümkün olabilmektedir. Görüldüğü gibi bu yol tamamen Türk topluluklarının oturduğu araziden geçmekte ve bu yolun önemi Türkler için çok büyük bir değere sahip olmaktadır³³³.

3- Bozkır Coğrafyasında Runik Yazının Meydana Çıkışına ve Edebi Dilin Gelişimine İpek Yolunun Katkısı

Yazı en basit tanımıyla, dildeki sözcüklerin, duyguların, düşüncelerin belli işaretlerle; kağıda, taşta, toprağa... dökülmüş biçimine yazı denir. Yazı öncesi toplumlarda insanın konuşma dilinden başka birçok iletişim tekniğinden de yararlandığı bilinmektedir. İşaret ve resimler, haberleşme simgesi olarak kullanılan belli nesnelere, düğümler anlaşma için başvurulan seçeneklerden bazılarıdır. Cemiyetlerin geçmişte yaşadıkları fakat aktaramadıkları birçok bilgi, yazının bulunması ile aktarılır hale getirilmiş ve bilgi toplumu haline geçişte büyük bir aşama kaydedilmiştir. Ayrıca düşünce ve sanat ürünlerinin doğuşunda ve yayılmasında yazı önemli bir etken olmuştur. Topluluklar yazı sistemlerini, buldukları coğrafyaya ve zamana göre farklı dönemlerde kullanmaya başlamışlardır. Bu anlamda, toplumların

³³¹ Yaşar Bedirhan, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004. s. 35.

³³² Buryakov, **a.g.m.**, s. 236-237.

³³³ İzgi, “Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)”, s. 96.

tarihi çağlara girişi de yazı sisteminin başlayıp başlamamasıyla ilgili olarak değişkenlik göstermiştir³³⁴. Yazı, M.Ö. 3100 yıllarında Sumerliler tarafından icat edilmiş ve bilim aleminde çivi yazısı olarak isimlendirilmişti. Bu yazı Mezopotamya sınırlarını aşarak, Anadolu, İran ve Yunanistan'a kadar yayılmış ve etkisini miladî yıllara kadar sürdürmüştür.

Eski dönemlerde ekonomik faaliyetlere baktığımızda karşımıza, tarım, hayvancılık, zanaatkarlık (Demir, tekstil vs.) ve ticaret olmak üzere başlıca dört çalışma alanı çıkmaktadır. Ticaret dışında kalan ekonomik faaliyetlerin, yazı bilmeden üretilebilmesi söz konusudur. Ancak yazı, ticaretin birçok alanında; ürünlerin listelenmesinde, yapılan anlaşmalara kadar gerekiyordu. Yapılan çalışmalarda bulunan en eski yazıtların içeriğinin, ticaret anlaşmaları ile ilgili olması, bu durumu destekler niteliktedir. Bilindiği gibi, ticaretin en eski ve yoğun olarak yapıldığı yol, İpek Yolu idi. Özellikle Türklerin Orta Asya'da kurmuş oldukları üstünlük, İpek Yolunun bu bölümünün kontrolünü, Türkler gerçekleştirmiştir. Doğal olarak ticareti, Türkçe konuşan topluluklar yapmıştır³³⁵. Türkler bilindiği gibi atlı-göçebe kültürün öncüleri olarak çok geniş bir coğrafyaya yayılmışlar ve buralarda kültürel anlamda birçok kalıntı bırakmışlardır. Bu kalıntılar arasında, tarihinde aydınlatılmasına büyük katkı sağlayacak yazıda bulunmaktadır³³⁶.

Bozkır kavimlerinin yazı ile tanışması ve onu kullanması, öteki toplumlardan farklılık arz etmektedir. Atlı-göçebeler, büyük ölçüde bozkır coğrafyasında türeyen Runik yazı türünü kullanmışlardır. Ticari ilişkilerin çoğalması yazının kullanımına temel teşkil etmiştir. Runik yazıların bulunuşu ve gelişimi sayesinde, Kuzey İpek Yolu önem kazanmıştır³³⁷. Onların yazıyı kullanımlarında ticari faaliyetlerin yanında hayat tarzlarıyla ilgili unsurlar da etkili olmuştur. Günlük yaşamda kullanılan ilgili tasvirler de yazıya geçişte önemli etmenler olarak dikkati çekmiştir. Türk topluluklarının çoğunda ortak

³³⁴ Durmuş, “Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi”, s. 88.

³³⁵ Kürüm, **a.g.m.**, s. 777.

³³⁶ İlhami Durmuş, “Eski Türklerde Yazı”, **Milli Folklor**, sayı: 3/22, (1994), s. 37.

³³⁷ Durmuş, “Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi”, s. 89-91.

bir adet vardır. Buna göre, bellerine veya atların eyerine astıkları kap, çanak, sürahi... gibi gün içerisinde kullandıkları eşyalar üzerinde yazı bulunmaktadır³³⁸. Burada amaç karışıklığı önlemek olsa gerek. Buna bir benzer örnek, bozkır kavimlerinin hayvanlarını diğerlerinden ayırt edebilmek için kullandıkları damgalar da görülmektedir. Bu da yazıya geçişte bir basamak teşkil etmiştir. Atlı-Göçebeler tarafından Runik yazı sisteminin ortaya çıkarılmasında; dini inançlar çerçevesinde bazı harflerin sembol olarak kullanılması, duygu ve düşüncelerin ifade etmek amaçlı kullanılan işaret ve resimlerinde büyük katkısı olmuştur. Genel olarak düşündüğümüzde ise sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ve dışarıyla sağlanan koşulların hepsi Runik yazının ortaya çıkıp gelişmesine katkı sağlamıştır³³⁹.

Ticari faaliyetler içerisinde, Çin ürünleri İssedonlar aracılığıyla Sogdyanalı aracılara aktarılmaktaydı. İssedon ve ilk İskitler ticari çalışmalar neticesinde, ipek yolunun belli bir bölümünü ellerinde tutmaktaydı. Buralara getirilen ürünlere alım-satım esnasında çeşitli resimlerle (yazısız) işaret konduğu bilinmektedir. Rum yazısı adıyla anılan bu işaretlerin, o dönemde Orta Asya ve Çin sınırına kadar yayıldığı ve kullanıldığı ifade edilmiştir³⁴⁰. Yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar sonucunda, bozkır coğrafyasının doğu kesiminde çok sayıda Runik yazılı belge ortaya çıkarılmıştır. Buradan çıkarılanların büyük çoğunluğunu taş üzerine yazılmış olan belgeler oluşturmaktadır³⁴¹. Kuzey Moğolistan'da, Runik yazının en büyük örnekleri bulunmaktadır. Bu örnekler çoğunlukla Orhon, Tolı ve Selenga nehirleri etrafında yoğunlaşmıştır.

Yapılan arkeolojik araştırmalar göstermektedir ki, Hazar Denizi ve Karadeniz'in Kuzeyinde Runik yazıyı ilk kullananlar İskitlerdir. Böylelikle İskitlerden sonra gelen, Hunlar, Avarlar, Göktürkler... Runik yazıyı

³³⁸ Nejat Diyarbekirli, "Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı: 9 (5 den ayrı basım), İstanbul, 1974, s. 440.

³³⁹ Durmuş, "Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi", s. 98.

³⁴⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 110.

³⁴¹ Durmuş, "Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi", s. 92.

kullanmışlardır. M.S. I. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyine gelen Gotların da, İskitler aracılığıyla Runik yazı sistemini öğrendiği bilinmektedir³⁴².

İskitlerin Runik yazıyı kullanmalarından önce, çivi yazısının kullanıldığı kültür sahasında epey bir zaman kalmaları beraberinde, bu yazı türünü öğrenmelerine ve kendi kültür coğrafyalarında kullanmalarına neden oldu³⁴³. Bu duruma farklı görüşlerde ifade edilmektedir. Eski Türk runik yazısının işaretlerinden ortaya çıkarılmasından önce, Orta Asya'da daha önceden de taşlara kazılarak kullanılmış işaretler den bahsedilmekte olup, bunu kullananların ise Serler (Yüceği, Vusun) oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca Türklerin, egemenlik altına aldıkları toplulukların biten kültürleri içerisinde bulunan yazılardan yararlanarak, Runik yazı sistemine geçildiğinden bahsedilir³⁴⁴. Sus'ta bulunan, bu yazı türü ile yazılmış belgeler ile İskitlerin çivi yazısı kullandığı açıklığa kavuşturulmuştur. Süreç içerisinde, kendi değerlerinin de yazıya dahil edilmesi neticesinde, Runik yazı sistemi Türk toplulukları arasında ortak bir yazı niteliği kazanmıştır. Geniş bir alanda kullanılmış olan Runik yazı sisteminin ilk örneğinin Kazakistan'da Alma-Ata yakınında Esik kurganında bulunan runik yazı türünün M.Ö. V. Yüzyıla tarihlendirilmesi, Türk toplulukları tarafından bu yazının kullanıldığını sağlam temellere oturtması bakımından önem taşımaktadır³⁴⁵. M.Ö. 129'da Afganistan'ın kuzeydoğusunda bulunan Ay Hanım'da yapılan incelemelerde, gümüş külçeler (çubuk halinde) üzerinde Runik yazılar bulunan eserler çıkarılmıştır. Ayrıca bu yazı türüne Issık-Göl Kurganından çıkarılan gümüş külçeleri üzerinde ve aynı şekilde Orta Asya'daki bir dizi grafitte de rastlanmıştır. Henüz okunmamış bu Runik yazıların, Göktürklerin Orhun Abideleri'ndeki Runik yazılarla akrabalığı tespit edilmiş ve büyük olasılıkla ticari faaliyetler çerçevesinde bu yazı kullanılıyordu³⁴⁶.

³⁴² Kürüm, **a.g.m.**, s. 776.

³⁴³ Durmuş, **İskitler**, s. 106-107.

³⁴⁴ Haussig, **a.g.e.**, s. 197.

³⁴⁵ İlhami Durmuş, "Eski Türklerde Yazı", s. 38-39.

³⁴⁶ Haussig, **a.g.e.**, s. 81-82.

Runik yazının diğer topluluklar tarafından kullanılması ise şu şekilde gerçekleşmiştir; bilindiği gibi epey bir zaman İpek Yolunun Hazar Denizinin güney güzergâhı siyasi, ticari, dini v.b nedenlerden dolayı kullanılmıştır. Runik yazı da bu güzergâh üzerinde kullanılan önemli yazılar arasındaydı. Yaşanan ticari faaliyetler neticesinde kavimler, sadece ürün almakla kalmamış, bununla birlikte yazı ve alfabeyi de alarak kendilerine uyarlamış ve kullanmışlardır³⁴⁷.

Dil sadece iletişim vasıtası değil, aynı zamanda kültür alışverişinin aracıdır. Edebi dilin gelişmesinde özellikle ticari çalışmaların büyük katkısı olmuştur. Ticarete sadece ürün değişimi yaşanmıyor, ayrıca kelimelerin de karşılıklı değişimi ile kültür aktarımında bulunulduğunu ifade edebiliriz. Türklerin ve Çinlilerin tarihin çeşitli dönemlerinde yapmış oldukları ticari faaliyetler neticesinde pek çok kelime aktarımı yaşanmıştır. Türkler, Çince'ye pek çok kelime vermiştir³⁴⁸.

Göktürkler döneminde, İpek yolu üzerindeki şehirlerde ticaret yapan Sogdlu tüccarlar ile kurulan ilişkiler kültürel paylaşımı da sağlamıştır. Önce, iktisadi alanda; Bizans'ın, Toharistan yoluyla İran'ın Çin ile yaptıkları ticaretin tekeli Sogdların elindeydi. Ticaret yollarının kontrolü ise Göktürk devletinin elindeydi. Büyük ihtimalle kervanların güvenliğini sağlamada etkin bir konumdaydı³⁴⁹. Bu süreç kültürel alanda etkileşimi de beraberinde getirmişti. Bu etki yazıda da görülmektedir. Türklerin kullandıkları yazılarının yanında Sogd yazısını da kullandıkları oluyordu³⁵⁰. Runik yazının yaygın kullanıldığına dair örnekler mevcuttur. İstemi Yabgu'nun, 568 yılında Bizans imparatoru Justin'e gönderdiği Türk elçisi Sogdlu Maniah'ın, Kağan'ın

³⁴⁷ Kürüm, **a.g.m.**, s. 777.

³⁴⁸ Alimcan İneyet, "Türklerin Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri", **Türkler**, IV. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 47.

³⁴⁹ Sencer Divitçioğlu, **Kök Türkler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 281.

³⁵⁰ Aytkül Savlebayeva, "Kazakistan'da Yazılı Kültür ve Bilimin Ortaya Çıkma Tarihi", **Türkiye'deki Kazak Gençlerin Sosyo-Kültürel Dergisi**, sayı: 19, Mart 2006, s. 2.

mesajını iletmesi için taşıdığı mektubun İskit yazısıyla yazıldığı bilinmektedir³⁵¹.

Türk topluluklarında bilinen en tanınmış Runik yazılar şüphesiz Orhun ve Yenisey yazıtlarıdır. VIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Baykal Gölü'nün güneyinde, Orhun Irmağı'nın eski yatağının yanı başında, "bengü taşlar" dikilmiştir³⁵². Bu yazılardan ilk defa XII. yüzyılda tarihçi Cuveyni, Tarih-i Cihanküşa'sında bahsetmiştir³⁵³. Bu taşlar Danimarkalı V. Thomsen tarafından 25 Kasım 1883 çözülmüştür³⁵⁴. Runik yazıyı kullanan Türk topluluklarının başlangıçtan VI. Yüzyıla gelene kadar, resim ve tamga evrelerini aşarak, yazınsal ve sistemli olarak Orhun ve Yenisey'deki üstün seviyesine ulaşmıştır. Göktürk yazıtlarında semboller hecelerle eşleştirilmiş ve ayrıca simgeler resim ve damgalara uygun seçilmiştir³⁵⁵. Runik yazıda yeni işaretler arasında mesela; oq ve uq seslerini yazmak için kullandıkları (l) işareti Türkçede "Ok"u belirtmektedir. Diğer taraftan alfabenin ses ile ifadesine ve özellikle sesli uyumu kuralına uygun hale getirmişlerdir³⁵⁶.

³⁵¹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 326 ; Savlebayeva, **a.g.m.**, s. 3.

³⁵² Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 21.

³⁵³ İlhami Durmuş, "Eski Türklerde Yazı", s. 37.

³⁵⁴ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 325.

³⁵⁵ Kürüm, **a.g.m.**, s. 778.

³⁵⁶ Bartold, **Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-**, s. 16

Orhun ve Yenisey yazıtlarının da Kuzey İpek Yolu güzergâhında olduğunu belirtmekte vardır. Bu dönemde, Türk yazısının gelişimi ile İpek Yolu güzergâhlarında ticari faaliyetlerin artışı arasında paralellik bulunmaktadır. Türklerin, bu ticari yollar üzerinde önde gelen tüccarlar konumuna yükselmeleri, Bizans kaynaklarında da ifade edilmektedir³⁵⁷. Sonuç olarak Orhun ve Yenisey yazıtları için, Göktürklerin Orta Asya'ya özgü bu yazıyı alıp, geliştirerek kullandıklarını söylemek mümkündür.

Hazarlarda Runik yazıyı kullanan topluluklardandı. Hazarların ticari faaliyetleri, Orta Asya ile ticaretle mal akışını gerçekleştirmek için Kuzey İpek Yolu'nun batı kısmında yürütülmekteydi. Runik yazıların kullanım alanı sadece ticaretle sınırlı kalmamıştır. Hazarların Orta Asya ve diğer bölgelerle ticaretle başarılı oldukları, Runik yazının toprak kaplar ve kitabelerde kullanılmış olmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca çeşitli ticari malların fiyatı, türü ve kalitesinin Runik yazısıyla yazılması, yazının kullanım alanının genişlemesine ve yaygınlaşmasına neden olduğunu söyleyebiliriz³⁵⁸.

Kısaca özetlemek gerekirse; Runik yazının kökeni Orta Asya'dır. İpek yolu boyunca sıralanan kavimler, doğularındaki kavimlerde, Runik yazıyı görmüş, Kendi dillerine uyarlamışlar. Kendi yazı sistemlerini oluşturmuşlar. Türk dilinin edebi gelişimi daha V. yüzyılda başlamış durumdaydı. Bu gelişim süreç içerisinde, üstün bir edebi dilin meydana gelmesiyle sonuçlanmıştır. İpek yolu, aynı zamanda Runik yazının yayılma yoludur. Yazının yayılmasında büyük ölçüde toplumların ticari ilişkileri etkili olmuştur.

4- Asya'dan Avrupa'ya Haberlerinin Aktarımında Türk ve Sogd Etkisi

İpek Yolu ekonomik ve ticari ürünlerin taşınmasında ve dünya ticaretinin gelişmesinde oynadığı rol kadar, ilk devirlerden itibaren orta

³⁵⁷ Haussig, a.g.e., s. 113.

³⁵⁸ Haussig, a.g.e., s. 116.

çağlar boyunca dikkat çeken, çarpıcı haberlerin büyük ölçüde bu güzergâh üzerinden diğer topluluklara aktarılmasında önemli bir işlevi de yerine getirmekteydi.

III. yüzyılın başında, Çin'in Kansu eyaletinin batısına Siyenpilerin büyük kısmı yerleşmiştir. Kansu'da kervan ticareti için önemli şehirler arasında Turfan, Khotan da bulunmaktaydı. Kansu'da varlıklarını yitirmeden devam ettiren göçebe kavimlerin, Orta Asya ve Tarım Havzasında da bu durumlarını muhafaza ettiklerini belirtmekte faydı vardır. Bu dönemde dikkat çeken gelişmelerden birisi, kervanlar vasıtasıyla Kansu'dan Orta Asya'ya götürülen postaların, Dunhuang yakınlarındaki kontrol noktalarında sansüre tabi tutulduğudur. Bu şekilde ülke dışına çıkacak olan Sogd mektuplarına da el konulduğu olmuştur. Bunun nedeni ise, Çin'de yaşanan olayların Orta Asya ve diğer bölgelerde duyulmasının önüne geçmekti. Çin kaynaklarının da doğruladığı gibi Batıya, Çin ile ilgili bilgileri götüren Sogdluların bunu gerçekleştirmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu bilgilerin taşınmasında ticari faaliyetlerin önemi büyüktür. Fakat ara sıra Kuzey İpek Yolu'nda Batıyla veya Çin ile ticaretin kesilmesine rağmen, mühim siyasi haberlerin seyrek olsa da mevcut engelleri aşarak diğer bölgelere ulaştığı söylenebilir³⁵⁹.

Orta Asya ile ilgili bilgilerin, Kuzey İpek Yolunun doğu bölümünden çıktığının anlaşılması, Bizanslı tarihçi Simakotta'nın verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Çin hakkında bilgiler Bizans'a ve Bizans hakkında bilgilerde Çin'e Sogdlar aracılığı ile iletilmekteydi. Bu duruma bir örnek verecek olursak; Bizans tarihçisi Theophlaktos M.S. 589'da Sui'lerin gelecekteki imparatoru Ch'ang-se-kiang'ın güneydeki Ch'en Devletine karşı kazandığı başarı Sogdlu tüccarlardan öğrenilerek kaydedilmiştir. Bunların yanında İpek böcekçiliği ile ilgili ayrıca bilgi verilmiştir. Çin hakkında Sogdlu tüccarlar aracılığıyla elde edilen bilgiler, Bizanslı tarihçiler tarafından kayıt altına alınmıştır. Çin'de bir iktidar değişikliği sırasında Sogdlu tüccarlar gördüklerini

³⁵⁹ Haussig, a.g.e., s. 163-164.

özenle kaydetmişlerdi. Bizans ve Çin kaynakları karşılaştırıldığında, hadiselerin aynı şematik sırayla anlatıldığı görülmektedir. Her iki kaynağın ayrıntılarıyla anlatıldığı bölümlerde geçen coğrafi adlar arasında ayırım yoktur. Çünkü her iki kaynağın da dayandığı bilgi kaynağı, Sogdlu tüccarlardır³⁶⁰.

Türkler ticarete taşıma aracı olarak, öküz arabaları, kağnılar, eşek, at ve develer kullanılmaktaydı. Bir yere gelen veya bir yerden gönderilen mektup ve emanetlerin tümü ise atlılarca taşınmaktaydı³⁶¹. Türk postası Orta Asya'dan Çin hududuna kadar gidiyor, Çin'den almış olduğu Posta ile ilgili bilgileri tekrar yakın aralıklarla kurduğu istasyonlar vasıtasıyla Orta Doğu'ya kadar ulaştırabiliyordu. Bu sayede Orta Doğu'da doğudan batıya uluslararası bir bağlantı kurulmuş oluyordu. Bu çağlarda dünyanın hiç bir yerinde ve hiç bir güzergâhında Türklerin oluşturduğu bu posta teşkilatı gibi bir teşkilat bulunmuyordu. Güvenilir bilgilerin yüzlerce yıl doğudan batıya, batıdan doğuya aktarılması muhakkak, Türklerin bu büyük ticaret yolu üzerinde oluşturmuş oldukları sistemle gerçekleşmiştir. Ayrıca bu hizmetten yararlanan insan sayısının da bir hayli fazla olduğu düşünülmektedir. Bu hizmet sağlanırken sayıca çok, özel atların ve habercilerin bulundurulması hizmet verilen insan sayısının fazla olduğunu doğrulamaktadır³⁶².

İlk çağlardan başlayarak yüzlerce yıl dünyanın birçok bölgesinden tüccarlar, çok çeşitli din ve kültürleri yaymak isteyen din misyonerleri ve maceraperestler, Çin ve Orta Asya'yı görmek, bu ülkeler hakkında bilgi sahibi olmak amacıyla buralara gelmişlerdi. Uzun uğraşlar sonucu bu bölgelere ulaşanlar gördüklerini, duyduklarını olduğu gibi anlatarak hatıralarını buldukları toplumlara ve insanlara aktarmışlardır. Bu tür seyahatnamelerin birçoğu günümüze kadar gelmiştir. Böylelikle, Orta Asya ve uzak doğuda yaşayan insanların, özelliklerinden tutun da

³⁶⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 168-171.

³⁶¹ Hedin, **a.g.e.**, s. 229.

³⁶² Talanova, **a.g.e.**, s. 15.

yaşayış biçimleri, kültürleri, gelenek ve görenekleri, hatta kurdukları devletler hakkında önemli bilgiler bir bölgeden başka bir bölgeye aktarılmıştır.

5- İpek Yolu Güzergâhlarında Yer Alan Önemli Ticaret Merkezleri

Çin'den Orta Asya ve Orta Doğuya, Akdeniz'e kadar uzanan ve ilk çağlardan itibaren İpek Yolu dünya tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Eski ve Ortaçağlarda askeri ve idari amaçlarla yapılan ve doğal olarak haberleşme için de kullanılan bu güzergâhlardan tüccarlar da istifade etmiştir. Çinliler, Han döneminden itibaren İpek Yolu üzerinde birtakım askeri kaleler ve hisarlar kurmuşlar, bunların hem yolların emniyetini sağlamak, hem tüccarların getirdiği ve hediye olarak nitelendirilen mallarının kontrolü ile alakalı olarak kurulmuş yapılar olduğu bilinmektedir. Buralar büyük ölçüde mali işlemlerin gerçekleştiği yerlerdi³⁶³. Bu ticaret merkezlerine ulaşmak için tüccarlar bozuk ve tehlikelerle dolu dolambaçlı yolları kullanmak yerine, nispeten daha güvenli ve sağlam karayollarını tercih etmişlerdi. Ayrıca belirtmek gerekir ki, kervanların ipek yolunu bir baştan bir başa yol olarak günlerce konaklamadan gitmesi mümkün değildi. Bu ihtiyacın giderilmesi, ipek yolu güzergâhındaki yerleşim merkezleri tarafından karşılanmaktaydı. Türk tarihinin akışı içerisinde özellikle Hun ve Göktürk çağında gerek doğuda Çin sınırında gerekse batıdaki sınırlarda Sirderya boylarında, önceleri تنها sahalarda Pazar yerleri kurulmuştur. Daha sonraki zamanlarda bu bölgelere insanların yerleştirilmesi, bir süre sonra bu alanlar şehir hüviyeti kazanmıştır. Orta Asya'daki İpek Yolu güzergâhlarında bulunan büyük ve küçük kentler, sadece büyük ticaret yolları üzerindeki geçiş noktalarını oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda kıymetli mallar, metal ürünler, ipekten yüne kadar çeşitli kumaşlar, halı ve kilim, seramik mamulleri üretiminde uzmanlaşmış merkezler durumundaydı. Bu yerleşim yerleri birer ticaret merkezi olduğu gibi, aynı zamanda kültürel merkezler olma özelliğini

³⁶³ Uhlig, a.g.e., s. 63.

taşıymaktaydı. Ancak bu ticaret yolları kadar bu yol üzerinde ortaya çıkan yerleşim merkezleri de bu devrin mücadelelerinin konusunu oluşturmuştur.

İpek Yolu, Tarım Havzası'nın kuzeyinden ve güneyinden olmak üzere iki yarım daire şeklinde birleşir. Uluslararası batı ticaretinde geçiş merkezi işlevi gören Tarım havzası, halkların, yaşam biçimlerinin, dil ve kültürlerin dünyanın hiç bir yerinde olmadığı kadar yoğun biçimde karıştığı bir insanlık potasıydı. Batı yolu, Tarım havzası, artık ticaret için büyük bir önem taşıyan çölün dar geçitlerinden batıya ulaşmaya çalışması buradaki vahalarda önemli kentlerin oluşmasına yardımcı olmuştur³⁶⁴. Dunhuang, Turfan, Kansu, Fergana, Kuça, Hotan, Lou-lan, Kaşgar, Lop-nor bu yol üzerindeki bazı önemli ticaret merkezleridir.

Dunhuang; Kansu Eyaletindeki Hexi Geçidi'nin batı ucunda bulunan Dunhuang kenti İpek Yolu'ndaki en önemli yerlerden biriydi. Dunhuang'ın kuruluşu Çin imparatorluğunun kuzey komşuları Hiung-nularla sürekli çatışma için de olduğu yıllara rastlar. Eski coğrafya kitabı "Yu Gong"da bu bölge ilk olarak da gösterilen Sanwei Dağı'yla kayda geçmiştir. Burası eski İpek Yolu'nda bir kervan durağıydı, bu yüzden de Çin, Batı Asya ve Avrupa arasındaki ticaret ve kültür akışında önemli bir rol oynuyordu³⁶⁵. Kuruluş tarihini anlatan yazılı kaynakların belirttiğine göre, başlangıçta sadece bir askeri birlik olarak kurulan Dunhuang, kısa zaman sonra İpek Yolu'nun üç büyük güzergâhının burada birleşme noktası oluyor ve bu sayede ipeğin anavatanı olan Çin'e ulaşmaktaydı. Sağlamış olduğu fayda ile ticaretin yapıldığı erken dönemlerde, oranın en zengin şehirlerinden biri haline gelmesine neden olmuştur³⁶⁶. Dunhuang bu anlamda, Çin'in batı ticaretinin can damarıydı. Sanat açısından Mogao Mağaraları veya Bin Buda Mağaraları o dönemlere ait önemli

³⁶⁴ Uhlig, **a.g.e.**, s. 227.

³⁶⁵ Yu, **a.g.e.**, s. 7-8.

³⁶⁶ Uhlig, **a.g.e.**, s. 221.

kalıntılardır. Ayrıca bu bölgede Dunhuang sanatından başka, pek çok etkili halk efsaneleri, halk söylenceleri de ortaya çıkmıştır³⁶⁷.

Turfan vadisi ve Turfan şehri; İlk kez M.Ö. 108 yılında geçen Turfan'ın ismi, Çin yıllıklarında Kü-si olarak anılmaktadır. M.Ö. 92 yılında ölen Çinli tarihçi Pan Ku Turfan için şunları ifade etmiştir: "Turfan'ın kentleri batı ülkelerine açılan kapılardır." Çinliler elli yıllık bir mücadele sonunda M.Ö. 60 yılında, o zamana kadar bağımsız bir krallık olarak yönetilen Turfan vadisini hâkimiyetleri altına almışlardır. O zamandan sonra Hiung-nular zaman zaman aradaki bağlantıları kesselerde, Çin Turfan ile hep yakından ilgilendi.

Dunhuang için askeri ve ticari birer ileri karakol konumunda olan Turfan vadisi, Çinliler için önem taşımaktaydı. Dunhuang'ın güneydeki ileri karakolu ise Loulan'dı. Dunhuang'dan çıktıktan sonra kuzeybatı yönünü takip ederek Gobi'nin güneybatı kesimini geçenlerin vardıkları ilk geniş, verimli topraklardır. Deniz seviyesinin 154 metre altındaki Turfan vadisi büyük bir önem taşır. Hem ekonomik açıdan oynadığı rol hemde kültür ve din yayılmasındaki işlevleri nedeniyle Orta Asya'nın önemli yolları arasında sayılmaktadır³⁶⁸. Turfan'ın önemi sadece Doğu Asya'da Budizm, Hıristiyanlık ve Maniheizm'in merkezi olmasından değil, ayrıca İpek Yolu üzerinde en önemli menzillerden biri haline gelmesinden kaynaklanmıştır³⁶⁹. Yüzyıllar boyunca Turfan vadisinin Yarkhoto dünyevi, Hoço ise dinsel merkezi olmuştu.

Turfan hemen hemen hiç [yağmur](#) almayan kurak bir yerdir. Buna karşın, kuzeydeki Tanrı Dağları'nda eriyen kar suları, uzun yıllar yeraltı tünelleri yoluyla Turfan'a ulaşmış ve havzayı zirai yönden çok verimli bir hale getirmiştir. Birçok sebze ve meyvenin yetiştirildiği Turfan'da özellikle üzüm üretimi açısından çok verimli olduğu anlaşılmalı beraber, üzüm üretimine 2

³⁶⁷ Yu, a.g.e., s. 9.

³⁶⁸ Uhlig, a.g.e., s. 259-264.

³⁶⁹ Haussig, a.g.e., s. 230.

bin yıl önce başladığı ifade edilmektedir³⁷⁰. Burada Turfan ve Kuça en önemli merkezler arasında ilk sırayı alırlar. Tanrı Dağları'nın güneyinde bulunan Turfan şehri ismini, bulunduğu Turfan vadisinden almaktadır. Turfan, İpek Yolu'nun geçtiği noktalardan biri olup, yabancı kervanların konup geçtiği ve çeşitli milletlerden gelen tüccar kolonilerinin oturduğu bir şehir idi. Bu bölgenin Göktürkler döneminde neredeyse tamamen Türkleştiği söylenebilir³⁷¹. Turfan şehri en azından I. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar bölgenin ticarete ürün aktarma merkezi olmuştur.

Kansu; Kansu, Çin'in en kuzey batısında bulunan, Çin'den Türkistan'a kadar uzanan, kuzeyi Gobi çölü, güneyi Tibet dağları ile çevrelenmiş bir bölge olup, ziraata elverişli bir alandır. Bilindiği üzere Kansu bölgesi, Çin'in Orta Asya ile siyasi, ekonomik ve kültürel bağlarının kurulduğu, İpek Yolu'ndaki en önemli geçitlerden biri olan ve "Kansu Koridoru" diye anılan ünlü dağ geçitleri bulunan şehir, Çin ile batı ülkeleri arasındaki geçit yerini oluşturmaktaydı³⁷². Kansu eyaletinin kuzeyi step "Ordos bölgesi" dir. Burası için Çinliler ve Türkler devamlı savaşmışlardı. Kansu eyaletinin güneyi Sarı ırmağın kolu Wei nehri bölgesidir. Bu bölgeler, Orta Asya ipek böceği ve üretiminde çok önemli roller üstlenmişlerdi³⁷³. Bu bölge tarihin her devrinde ticaret yollarının üzerinden geçtiği önemli bir bölge olmuştur. Bu bölge için ekonomik sebeplerin de katkısıyla Çin, Tibet ve Orta Asya'daki hakim iktidarlar arasında sürekli üstünlük mücadelesi yaşanmıştır. İşte bu çekişmelerden biri Han Sülalesinin yıkılışıyla, beraber bu bölgede yeni yeni iktidarların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ticaret devletlerinin en önemlisi Liang iktidarı idi. Liang'ların hâkimiyetlerini sürdürdükleri uzun süreli dönemde, ipek yolundaki ürün alışverişinde olduğu gibi Budizm'in yayılmasında da bir güvenlik ve huzur ortamı yaratmıştı. Turfan, Kirvan ve Hotan gibi şehirler kervan ticareti için Kansu'daki en önemli şehirleri idi³⁷⁴.

³⁷⁰ <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter11/chapter110404.htm>

³⁷¹ Atan, **a.g.e.**, s. 26.

³⁷² Aşçı, **a.g.e.**, 102.

³⁷³ İmer, **a.g.m.**, s. 4.

³⁷⁴ Haussig, **a.g.e.**, s. 163.

Kansu'da hakimiyetleri 439 yılına kadar devam eden Liang iktidarı, Tabgaç'ların Kansu'ya tamamen hakim olmasıyla elinden çıkmıştır³⁷⁵. Bu coğrafyada yaşayan, Kansu ve ona benzer şehirlerde geçit ticaretinin sağlamış olduğu zenginlik, diğer iktidarlar tarafından "ticaret devleti" anlayışıyla ele geçirilmek istenmiştir³⁷⁶.

Fergana; Fergana hakkında, günümüzdeki Doğu Türkistan veya Çin Türkistan'ının medeni bölgeleri ve Orta Asya bozkırlarının göçebeleri hakkındaki ilk bilgileri Çinlilerden öğrenmekteyiz. Çinliler Fergana ve Doğu Türkistan'da tarım kültürüne ve şehir hayatına rastlamışlardır. Çinliler Fergana'dan üzüm ve kaba yonca kültürünü benimsemişlerdir³⁷⁷. İpek Yolu üzerinde bulunan Fergana vadisi, Orta Asya'nın eskiden beri bilinen önemli yerleşim merkezlerindedir. Doğal olarak Orta Asya'nın en köklü şehirlerinden bazıları da bu bölgede yer almıştır. Fergana şehirlerinin Doğu Türkistan ile olan ticari bağlantıları ve uluslararası ticarî ilişkileri de (Oş'un yer aldığı) bu Eski İpek Yolu üzerinde yapıldı. Bu yol Akdeniz ile Uzak Doğu'yu birleştirirdi³⁷⁸. Zamin şehrinde İpek Yolu Güney (Fergana) kolu ve Kuzey (Şaş-Türk) kolu olmak üzere ikiye ayrılırdı. Fergana ticaret yolu vadinin güneyindeki ve kuzeyindeki dağ etekleri üzerinden geçerdii ve Oş'a gelince iki kola ayrılırdı. Oş şehrinin yazılı tarihi bin yıl öncesine kadar gitmektedir. Oş şehri önce Saka, Vusun, Hun hâkimiyetinde kalmış ve sonraları Göktürk, Karahanlı kağanlıklarının sınırları içinde yer almıştır³⁷⁹.

Tarihçi B.A. Litvinskiy yapmış olduğu çalışmalarda Orta Asya ve Fergana halkları üzerine birçok bilgi bulunmaktadır. Litvinskiy'nin vermiş olduğu bilgiler ışığında Fergana'da Sarmatların etkisinin fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Türklerin Fergana çevresinde, miladın başlarından

³⁷⁵ Gökalp, **a.g.e.**, s. 28-29.

³⁷⁶ Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 152.

³⁷⁷ Vasili Viladimiroviç Bartold, "İstoriya Turkestana", **Soçineniya**, C. II (1. Kısım), İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1963, s. 112.

³⁷⁸ Aynakulova, **a.g.m.**, s. 914.

³⁷⁹ Aynakulova, **a.g.m.**, s. 911.

itibaren yaşamakta olduğu ifade edilmiştir³⁸⁰. Fergana'nın, göçebelere komşu olmasından dolayı, at üretimi inkişaf etmiş olup, atların özel cinsi bulunmaktaydı³⁸¹. Çin kaynakları Fergana'nın asil atlarından çok bahsederler. Fergana yakınlarında taşlar üzerine çizilmiş olan at resimleri, Çin tarihlerinin bu kayıtlarını teyid etmektedir. Taşlar üzerine at resimleri yapma geleneği Çin'de, Han devrinde de görülmeye başlamıştır. Esasen bu devirde Çin, Fergana'dan çok miktarda at ithal etmekteydi³⁸². At ithalatının olmadığı dönemlerde, Çin'in bu atlardan elde etmek için Fergana'ya seferler düzenledikleri bilinmektedir. Hunlar zamanında Fergana, Orta Asya tarihinde önemli bir rol oynamıştı. Fergana'nın bu önemi, daha ziyade Asya ticaret yollarının içinden geçmesinden ve verimli bir araziye sahip olmasından kaynaklanmaktaydı. Batıdan Çin'e ve Orta Asya'ya yayılan kültür ve sanatta, Fergana'nın da izleri görülmektedir. Bu nedenlerden ötürü Fergana'daki yerli kültür üzerinde, Orta Asya Türk kültürü araştırılırken, özellikle üzerinde durmak gerekmektedir³⁸³.

Kuça; Kuça'nın ismine ilk kez M.Ö. II. yüzyıla ait Çin yıllıklarında rastlanır. Çin'in Tarım havzasında politik gücünü ve pozisyonunu sağlamlaştırmak için M.Ö. II. yüzyılda başlayıp çok kısa süreli kesintilerle devam eden çalışmaları boyunca Kuça, sürekli olarak Çin imparatorluk kayıtlarında yer almıştır. Kuça, Han döneminde sürekli olarak Çinlilerle Hiung-nular arasında bir tartışma konusu olmuştur. Tanrı dağlarının eteklerindeki bu bölgeye göçebe halkların ilk kez ne zaman geldiği ve yerleşimlerin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Güneyde Hotan ve doğuda Hoço gibi, Kuça da batı Tarım havzasının kuzeyinde yer almaktaydı. Bu bölge yüzyıllar boyunca, en büyük üretim ve ticaret kenti olarak yaşadı. O dönemlerde, Çin'in step halklarıyla yapılan ticarete, ipeğe karşılık at takasında en önemli aktarım merkezi haline gelmişti. Kuça, ticari faaliyetlerin yürütüldüğü bir yer olmakla birlikte, yüksek bir kültür

³⁸⁰ Galima, a.g.e., s. 18.

³⁸¹ Bartold, "İstoriya Turkestana", s. 112.

³⁸² Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 80.

³⁸³ Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 79.

merkezi konumundaydı. Kuça'nın en parlak döneminde Tarım havzasında otuz altı devlet vardı. Kuça eski dönemlerde bile halkların, ticaretin ve kültürlerin önemli bir buluşma noktası haline gelmiştir. Bu çerçevede bölgeye Sogdlar, Hintliler, Çinliler, Tibetliler geldiği gibi batı ülkelerinden gelen İranlılar, Suriyeliler, Yahudiler, Yunanlılar ve Romalılar gelmiştir. Bu açıdan düşündüğümüzde kentin ve etkilediği alanın geniş olması, Çinliler için Kuça'nın özellikle ilgi çekici olmasına neden olmuştur. Hiyüan-tsang'ın seyahati sırasında (630) bu medeniyetler kültürü, özellikle Kuça'da zirveye çıkmıştı³⁸⁴.

Kuça'nın, ipek yolunun diğer noktaları ve Tanrının zengin kervan şehirleri arasında bir zevk şehri olarak ünü her yerden duyulduğu ifade edilmekle birlikte, Çin'e kadar her tarafta müzisyenlerinden, dansözlerinden bahsedilir³⁸⁵. Kuça gibi kentler için bu gelişme hızla artan bir zenginlik ve bu zenginliğin sürekliliği ve korunmasındaki tehlikeleri de beraberinde getirdi. Bu nedenle tüccarlar için güvenli yerlere ihtiyaç vardı ve takip eden zaman içinde, birden bire ortaya çıkan Budacı tapınaklar bu gereksinmeye cevap verdi. Budist manastırlarını tüccarlar, hem banka ve hem de ticari depo olarak kullanıyorlardı. Dışardan gelen Hintli, Sogdlu, İranlı tacirler bu manastırlarda kalıyorlar, bu sayede canları, malları ve paraların güvenliği sağlanmış oluyordu.

Hotan şehri; Hotan hakkında tarihi kaynaklar Han sülalesi döneminde başlamıştır. Hotan, Wu-ti zamanında Çin'e bağlı otuz altı memleketten biri oldu. Hotan şehri eski devirlerde üstün sanat eserlerinin üretildiği ve Budizm'in en önemli merkezleri arasında yer almaktaydı³⁸⁶. Kuça'da olduğu gibi Hotan'da geniş topraklara ve çok zengin yeraltı kaynaklarına sahipti. Özellikle Çin'de eskiden beri çok talep edilen yeşim taşı çıkartılıyordu. Eski dönemlerde yeşim ticaretinin batıya doğru -Mezopotamya'ya kadar- yön

³⁸⁴ Uhlig, **a.g.e.**, s. 286-289.

³⁸⁵ Grousset, **a.g.e.**, s. 108.

³⁸⁶ Muhaddere Nabi Özerdim, “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri”, **D.T.C.F.D.**, VIII. Cilt. (1-2. sayıdan ayrı basım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950, s. 233.

tuttuğu ve bu taşıma büyük olasılıkla, M.Ö. 3000 yıllarına kadar Afganistan'da çıkartılan Lapislazuli ticaretinde kullanılan yollar olması gerekir. Bekli de bu yollar sonraları ipek yolları olarak olgunlaşmıştır. Yukarı İndüs vadisinde görülen Saka kavimleri M.Ö. I. binyılda Hotan bölgesine kadar ilerlemiş ve politik güçle beraber yeşim taşı ticaretini de sahip olmuşlardır. Bu süreçten sonra yeşim taşı ticareti Tarım Havzasının güneyi için artış gösterecek ve zenginlikte beraberinde gelecekti. Hotan, Çin'in sürekli artan yeşim taşı talebi karşısında, fiyatı belirleme gücünü elinde bulunduruyor ve gerektiğinde bunu kendi lehine kullanabiliyordu. Ayrıca Hotan yeşim taşı ticaretinin yanında uzak bölgelere dağıtımın da Hotan'ın kontrolü altında olduğunu ifade etmek gerekir³⁸⁷. Muhtelif Çin kaynaklarından, Hotan hakkında verilen bilgileri kısaca özetleyecek olursak; Hotan halkının ipekçilik, çiftçilik ve kenevircilikle uğraştıkları belirtilmiş ve çiftçilik uğraşları neticesinde buğday, darı ve pirincin çok yetiştiği ifade edilmiştir. Yeşim taşının çok çıktığından ve bu taşın mühürler olduğu vurgulanmıştır. Kadınların şalvar ve kürk giydikleri ve erkek gibi ata bindiklerinden bahsedilmektedir. Ayrıca Hotan hakkında, Batıya giden ilk hacı Fa Hsien'in vermiş olduğu bilgilerde; memleketin refah ve halkın zenginliğinden bahsedilmiş, yabancı rahipleri misafir etmek için özel evlerinden bahsedilmiştir. Hotan halkının eğlencelerinin dini müzik olduğu ve kullanılan müzik aletleri davul, boynuz ve altın sembolleri olduğu hakkında bilgi vermiştir³⁸⁸.

Lo-lan; 1273 yılında Marko Polo tarafından gerçekleştirilen batıdan doğuya yolculuğu esnasında Lop-nor'a kadar gelmişti. Fakat Marko Polo ünlü ticaret şehrinde Lo-lan şehrinde haberi olmamıştı. Sonraki dönemlerde tarihi Lo-lan şehrinde yapılan kazılarda çıkarılan buluntular sayesinde, sosyal ve ekonomik anlamda birçok bilgi edinilmiştir³⁸⁹. Lo-lan, bir garnizon şehri ve büyük ticaret yolu üzerinde önemli bir kavşak noktasıydı. Tarım çukurunda bir vaha olan Lo-lan kervan ticaretinde önemli bir durak noktasıydı. Oraya

³⁸⁷ Uhlig, **a.g.e.**, s. 252-253.

³⁸⁸ Özerdim, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", s. 235.

³⁸⁹ Hedin, **a.g.e.**, s. 226.

varmak için Dunhuang'dan gelen kervanlar, zorlu çöl yolculuğundan sonra bu bölgeye ulaşırlardı. O zamanlar ekonominin ağırlık merkezi burasıydı³⁹⁰. Han sülalesinin son dönemlerinde Çin devletinde yaşanan dağılma ve çökme yönündeki eğilim, her şeye rağmen ipek ticaretinin aksamadan devam etmiştir. Bu çerçevede 260 ve 270 yıllarında, Lo-lan şehrinde de ticaret bütün canlılığıyla sürmekteydi.

Sonuç olarak İpek Yolunun vaha kentleri, yaşamlarını ve zenginliklerini düzenli giden kervanlara borçluydu. Bu merkezler yolculuk esnasında tüccarlara dinlenme, gıda depolayabileceği, eşya alım-satımında bulunabileceği imkânlar sağlamışlardı³⁹¹.

6- Sogdlar ve İpek Yolu Üzerindeki Aracılık Faaliyetleri

Sogdlar, Sogdiana denilen Maveraünnehir bölgesinde (Amuderya ile Sirderya nehirleri arası) yaşamaktaydı. Bu bölgede bilindiği gibi, Semerkant, Buhara, Kişş, Taşkent gibi çok sayıda vaha devletleri bulunmaktaydı. İlk çağlardan beri Türkler tarafından bir yurt hüviyeti kazandırılmış Maveraünnehir için şu rahatlıkla söylenebilir ki; bu bölgenin, fiziksel, ekonomik, beşerî, siyasal, kültürel gerçeklikleri Orta Asya Türklüğünün ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Sogdlar, yararlandıkları su miktarı sınırlı olduğu için bu bölgede belirgin şekilde tarım yapma olanağı bulamamıştır. Vaha tarımcıları genellikle, tarımdan taşan nüfusun çıkış yolunu zanaat ve ticaret faaliyetlerinde aramak zorunda kalmışlardır. Madencilik, sulama tertibatlı ileri tarım, halı sanayi ve kıymetli eşya yapmak ile uğraşmışlardı. Fakat şu bir gerçek ki, bölgede yaşayan Sogd halkı ticaretle uğraşiyor ve birçok pazarda aracılık faaliyetleri yürütüyordu³⁹². “Eski T'ang Tarihi” gibi Çin kaynaklarında Sogdları özetleyen

³⁹⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 74.

³⁹¹ Foltz, **a.g.e.**, s. 23.

³⁹² Haussig, **a.g.e.**, s. 190.

önemli bilgiler verilmektedir. Bu sayede Sogdların ticari ve geleneksel yaklaşımları hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Bu uygulamalar arasında, çocukların büyüdüğünde dillerinin tatlı olması için çocukların ağızlarına doğduğunda şeker koymaları, yine paranın yapışkan gibi avuçlarında kalabilmesi için yeni doğanların eline bal sürülmesi ve son olarak 20 yaşına gelen erkeklerin ticaret amacıyla yakın ülkelere yollanması göstermektedir ki; Sogdlar doğuştan yetişkinliğe kadar ki evrede ticaretin öğrenilmesine yönelik çalışmalar yürütmüşlerdir³⁹³. Sogdlar, usta tüccarlardı ve bu ustalıkları nedeniyle alışverişlerde ve aracılık işlerinde tekelleşmişlerdir. Özellikle Türkler ve Çinliler arasındaki ticari ilişkileri yürüten aracı bir kavim olarak Sogdlar, konumuz açısından önem teşkil eder.

Antik çağıımıza denk düşen döneme kadar, İpek Yolu ticaretinde Doğuyu temsil eden Çin ile batıyı temsil eden Roma arasındaki ticaretin ortaya çıkışının ve ilerlemesinin kaynağı olarak sadece Romalı ve Çinli tüccarların olduğuna inanılırdı³⁹⁴. Türkistan sınırından itibaren bu değerli ürünleri Batı'ya doğru başka uluslar taşıyorlardı. Bunlar arasında, ipek ticaretine uzmanlaşmış olan Sogdiana halkı da vardı. Kervanlarla Çin'den gelen İpek ve bu aşmadan sonra Sogdlar aracılığıyla İran'ın kuzeyindeki pazar yerlerine, gerekse Hazar denizinin güneyindeki yerlere götürüyorlardı³⁹⁵. Çin, Bizans ve Arap kaynakları yardımıyla, İpek Yolu'nun başlıca girişimcileri olan ve bölgenin zenginliğini sağlayan bu halkın mukadderatı izlenebilmektedir. Sogdlu tacirlerin Ukrayna'dan İran'a, Yukarı Moğolistan'dan Çin'e kadar yayılması göstermektedir ki Sogdiana bu dönemde kuşkusuz gelişmiş ticaret ağına sahipti³⁹⁶. Sogdların Çin'e giden ticaret yollarını, V. B. Henning ve G. Hallin gibi yazarlar doğrudan kanıtlar olmamakla birlikte tarihi yer adlarından hareketle, M.Ö. IV-III. yüzyıllardan itibaren, kullanmaya başladıklarını ifade etmişlerdir³⁹⁷.

³⁹³ Uhlig, **a.g.e.**, s. 356 ; Mori, **a.g.m.**, s. 340.

³⁹⁴ Vaissiere, **a.g.m.**, s. 70.

³⁹⁵ İmer, **a.g.m.**, s. 11 ; Stavisky, **a.g.m.**, s. 228.

³⁹⁶ Vaissiere, **a.g.m.**, s. 72.

³⁹⁷ Buryakov, **a.g.m.**, s. 237.

Sogdluların ticari faaliyetlerinin canlılığının bu yörenin coğrafi konumundan kaynaklandığını ifade etmek gerekmektedir. Bu durum, Chang Ch'ien'in Orta Asya seyahati vesilesiyle açılan İpek Yolu, Çin ile Batı Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan Doğu-Batı kervan ticareti yolunun stratejik bir yerinde bulunmakla kalmayıp, güneyde Hindistan'a ulaşan, kuzeyde Kuzey Asya'nın steplerine bağlanan, güney ve kuzeyi birbirine bağlayan ulaşım açısından da stratejik bir yere sahip olmasıyla açıklanabilir. Sogdlu tüccarlar ipek yolu aracılığı ile komşu ülkelere gittikleri gibi daha uzak bölgelere de ulaştıkları ve orada koloniler kurarak yerleştikleri oluyordu ³⁹⁸.

Sogdlu tüccarların Akdeniz'de olduğu gibi Çin'in başkentinde de buldukları bilinmektedir. Sogdlar'ın ticaret ağı daha M.S. IV. yüzyılın başında Çin başkentlerinden Semerkant'a kadar uzanıyordu. Onların ayrıntılı ticari faaliyetlerinden günümüze çeşitli kayıtlar ve mektuplar kalmıştır. Bunlardan biri kaşif Aurel Stein'in bulunduğu Çin gözetleme kulesindeki belgedir. Bu belge Sogd tacirlerinin 313 yılında batıya yollanmış bir posta paketidir. Bu mektuplardan en önemlisi, Semerkant'a yollanmış Sogd tacirlerinin Çin'in içlerinde ve Kansu'daki faaliyetlerinin adeta bir raporu gibidir. Semerkant'tan Çin'in büyük kentlerine uzanan, tacirlerden oluşan gerçek anlamda bir ticaret ağının varlığı buradan anlaşılmaktadır³⁹⁹. Kulelerin birinde bulunmuş olan eski Sogd mektupları, M.S. IV. yüzyılın başlarında burada Sogdların öncü rol oynadıkları büyük Orta Asya kolonilerinin mevcut olduğunu göstermektedir. Bu mektuplar arasında birçok yerde yürüttükleri kazançlı mesleklerinin karşısında tehdit içerikli olanlarda mevcuttu⁴⁰⁰. Yine Sogdlar hakkında bilgi veren Çin yazılarına göz attığımızda 670 yılına doğru, bir mahkeme tutanağında, Çin'in başkentinde ikamet eden ama Tanrı dağlarının kuzeyine kadar, beraberinde İpek, kap kacak, eyer, ok ve yay

³⁹⁸ Atan, **a.g.e.**, s. 35.

³⁹⁹ Vaissiere, **a.g.m.**, s. 72.

⁴⁰⁰ Uhlig, **a.g.e.**, s. 357, ; Buryakov, **a.g.m.**, s. 237.

yüklü kervanı iki deve, dört inek ve bir katırı getirdiği anlaşılan bir Sogdlu'dan bahsedilmektedir⁴⁰¹.

Sogdlu tüccarların ticari alanda ipek, parfüm, kumaş, at, kıymetli taşlar ve cam satıcıları oldukları bilinmekteydi⁴⁰². Turfan kervanlarından birine ilişkin 630'lu yıllara ait gümrük kayıtlarından, kervanlarla Turfan'a getirilen ve şehir yetkililerince vergilendirilen lüks mallara ilişkin 35 adet işlem izlenebilmektedir. Bu ürünlerin büyük kısmı (29 adedi) Sogdlar tarafından, diğer kısım ise Turfan'da ticaret yapan halklar tarafından karşılanmıştır. Satılan ürünler arasında tıbbi ilaçlar, pirinç, ipek, parfüm, amonyak tuzu, altın, gümüş vb. vardır⁴⁰³.

Tüccar bir kavim olan Sogdlar, ipek ticareti ile fazlasıyla ilgilenmişlerdir⁴⁰⁴. Sogdlu tacirlerin Çin'de uzun süreli varlıkları, onlara VI. yüzyıldan VIII. yüzyılın ortalarına kadar bütünüyle ayrı bir yer ve statü kazandırdı. Bir yandan, seçkinlere egzotik mal sağlayıcılığı klasik rolünü üstlenmişlerdi. Çin'de ipek paraydı, Sogdlar bu bol ve ucuz malı iyi fiyata alıyor ve yeniden ihraç ediyorlardı. Kuzey Çin ile ticaret yaparak Çin ipeğini İranlılara sağlayanlar yalnız Sogdianlardı. İran ihtiyaç fazlası ürünleri aracısız Bizans'a gönderirdi. Gelen ipeklilerle ihtiyaçlarını karşılayan Bizans ayrıca ham ipeği bazı şehirlerde işleyerek kumaş haline getirmekteydi⁴⁰⁵. Fakat VI. yüzyılın son çeyreğın ipek ticaretinde, İran Orta Asya'daki Sogd ipek dokumacılık merkezlerinde üretilen ürünleri kendi sınırları içerisinde sattırmamakta hatta, bu ürünlerin batıya ihracını da engellemekteydi. Türkler, Sogdların ticari alanlardaki girişimlerini destekleyerek İran'a elçi göndermeleri için Sogdlara izin vermişti⁴⁰⁶. Fakat bu konuda İran ile anlaşma sağlanamamış, bunun yerine Türk, Sogd, Bizans'ın gerekli girişimleri neticesinde Bizans ile anlaşma sağlanmış ve böylelikle Bizans'ın başkentinde bilhassa ticari

⁴⁰¹ Vaissiere, **a.g.m.**, s. 74.

⁴⁰² Bekin, **a.g.e.**, s. 61.

⁴⁰³ Vaissiere, **a.g.m.**, s. 72.

⁴⁰⁴ Mori, **a.g.m.**, s. 341.

⁴⁰⁵ İzgi, "Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)", s. 93.

⁴⁰⁶ Bekin, **a.g.e.**, s. 55.

alanların doğmasına ortam hazırlanmış oldu. Bizans'a gitmek için Sogdlu tüccarların Güney İpek Yolunun İran'dan geçen güzergâhını kullandıkları bilinmektedir⁴⁰⁷. Böylelikle karşılıklı birçok defa heyetlerin gidip geldiği, Karkas Sıradağlarındaki geçitler yanında bulunan mezarlardan çıkarılan çeşitli buluntular sayesinde anlaşılmaktadır⁴⁰⁸. Bizans devri kronik tarihçilerin "Seres"^{409*} adı verdikleri bu milletlerin en tanınmışları Sogdlardır.

Sogdların askeri açıdan zayıf olduğu, Orta Asya'nın vaha halkı ve Kuzey Asya'nın atlı göçebe halklarının saldırısına uğradıklarında direnmeden boyun eğmelerinden anlaşılmaktadır. Mevcut bilgilere göre, Orta Asya'ya yerleşen halklardan olan Sogdlar, göçebe komşuları Sakalara veya İskitlere bağlıydılar⁴¹⁰. M.Ö. VI-V. yüzyıllarda Partlara, M.Ö. IV-III. yüzyıllarda İskender ve haleflerine, M.Ö. II. yüzyılda Kanguylara, M. S. I-II. yüzyılda Kuşanlara bağlı olmuşlardır. M.S. ilk yüzyıllarda Hunlarda Sogd kervanlarından faydalanmıştır. Sogdlar yalnızca Çin'in batısındaki vaha bölgeleriyle kalmayıp, Kuzey Moğolistan yaylaları yoluyla da Çin'e ulaşırken, Moğolistan yaylalarında Hunlar ile yakın ilişkiler kurdukları bilinmektedir⁴¹¹. Sogd ticari faaliyetlerden hoşnut olmayan, Juan-yanlar ve Eftalitler bu durumu tersine çevirmek adına mücadele vermişlerdi. Süreç içerisinde Sogdluların Eftalitlere bağlandığı, Göktürkler'in Eftalitleri yenmesinden sonra ise Sogd ülkesinin Batı Göktürklerine bağlı olmuştur⁴¹².

Göktürk kağanlarının batı dünyası hakkındaki bilgileri de daha çok Sogdluların verdikleri bilgilere dayanıyordu. Göktürk çağında Orta Asya'nın her tarafına yayılma imkânı bulan Sogdlular yer yer koloniler kurmuşlardı⁴¹³.

⁴⁰⁷ Haussig, **a.g.e.**, s. 192.

⁴⁰⁸ Stavisky, **a.g.m.**, s. 229.

⁴⁰⁹ Boulnois, **a.g.e.**, s.40.

* SERES deyimi bilindiği gibi batı dillerinde Çin halkı anlamında, "Seres" ve Çin ülkesi" karşılığı olarak da "Serica" deyimleri yazılıyor ve söyleniyordu. Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, II. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 447.

⁴¹⁰ Foltz, **a.g.e.**, s.27.

⁴¹¹ Mori, **a.g.m.**, s. 347.

⁴¹² Heyd, **a.g.e.**, s. 5 ; Ligeti, **a.g.e.**, s. 71.

⁴¹³ Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s.

Sogd tüccar ve misyonerlerinin esas faaliyet sahası Çin içerisine giden ticaret yolu çerçevesinde Lob-nor'a kadar Sogd kolonileri kurulmuştu. Sogd tüccarların, kolonileri ise Türk bozkırlarında kendi ürünleri için kazançlı ihraç yerleri bulmaları neticesinde ortaya çıkıyordu. 630'lu yıllarda Orta Asya'dan geçen Çinli Budist hacısı Hsûan-tsang'ın aktardığına göre Sogd ticaret şehirleri Batı Türk memleketlerinden Çu Nehri alanına kadar vardı⁴¹⁴. Sogd ülkesinde hâkimiyet kuran Göktürkler, bu ticari faaliyetleri sürekli desteklemiştir. Böylece, ticaret alanlarının genişletilmesini ve ticari faaliyetlerinin geliştirilmesini düşünmüşlerdir. Böylelikle Sogdluların sadece "vaha yolu" boyunca ilerlemeyip, ülkeleri Sogdiana'dan kuzey-doğuya uzanarak göçebe gücün doğrudan doğruya yönetimi altındaki "step yolu"nu (Tanrı Dağlarının kuzeyinden doğu-batı yönünde uzanan yol) izleyerek, göçebelerin koruyuculuğunda, ticaret ağlarını Doğu'ya doğru genişlettikleri kolayca anlaşılmaktadır. Bu destek sebebiyle, Sogdlu tüccarlar Türk hükümdarlarının sadık tebaası konumunu almışlar, Türkler de Sogdlar'ı korumuşlardır. Göçebe güç açısından, İpek Yolu'nda faaliyet gösteren Sogdlu tüccarların vaha halkından elde ettiği ticari çıkarların bir kısmını Göktürkler, mallarının korunması karşılığında, bir nevi gümrük vergisi olan 'koruma vergisi' ya da 'geçit vergisi' şeklinde vergi almaktaydılar. Böylece, göçebe güç ile Sogdlu tüccarlar ve vaha halkının ticaret kervanları arasında bir arada yaşama ilişkisi oluşmuştur. Kısaca atlı göçebe halkın askeri gücü ile Sogdluların ticari yetenekleri birbirini tamamlamış ve bu ilişki ile karşılıklı çıkar sağlamışlardır⁴¹⁵.

Orta Asya şehirlerine yayılmış ve oralarda yerleşmiş olan Sogdların kültürleri Türk kültürünün anlaşılmasında şüphesiz ki bize birinci derecede yardımcı olacaktır⁴¹⁶. Bu etkileşim giyim kültürü üzerinde de etkili olmuştur. Yapılan incelemelerde VIII. yüzyılda Türk giysilerinin Orta Asya kadınlarının

188.

⁴¹⁴ Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, s. 19 ; Mori, *a.g.m.*, s. 345.⁴¹⁵ Mori, *a.g.m.*, s. 344.⁴¹⁶ Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 182.

milli giysisi durumuna geldiği görülmektedir. Çin eski yazıları, Sogd ve Toharistan kaynaklarında geçen kadın giysilerinin incelenmesi de bu durumu doğrulamaktadır⁴¹⁷. Orta Asya tarihi araştırmalarında Pencikent'te bulunan Sogd paraları da önemli bir yer tutar⁴¹⁸. Göktürk ve Dokuzoğuz çağında Orta Asya ticareti yalnız Sogdların elinde değildi. Maveraünnehir'in kuzeyinde bulunan ticaret yollarındaki kasabalarda yaşayan veya yeni kasabalar kurarak yerleşen İranlılar ve diğer bazı kolonilerde bulunan Sogdlar Türkleşmişlerdi. Bazı yazarlar Teophanes'in gibi ipek ticaretinde uzmanlaşmış Sogdluları "Türkler" diye nitelendirmiştir⁴¹⁹.

Sogdlar aynı zamanda sanatkar insanlardı. Tahta oymaları; asma yaprakları ve üzüm salkımları ile süslenmiştir. Altın ve gümüş tabakları, yünlüleri, yün halıları ve güzel beyaz pamukluları ünlüdür. Bu tür örnekler Orta Asya'da rastlanmıştır. Dokuma tekniğinin Çin'den alınmış olması muhtemeldir. Ayrıca Sogdlar iyi kalite camın yapımı hakkında bilgi sahibiydiler⁴²⁰. Bunların yanında Sogd kolonilerine ait sanatkârların, Göktürklerin hüküm sürdüğü sahalarda görülen İran kültür ve sanat tesirlerinin yayılmasında büyük rolü olmuştu. Sogdlar sadece ticari aracılık yapmamışlar, doğudan batıya bilgilerin paylaşımında da etkin olmuşlardır. Bu noktada tarihçi Teophlaktos Simakotta'nın M.S. 630'da yılına ait kayıtlarında Çin ile ilgili malumatların batıya, bu ticari güzergâhlar kullanılarak Sogdlu tüccarlar aracılığıyla İstanbul'a ulaştırıldığı ortaya çıkmaktadır⁴²¹. Sogdların pek çoğu okuryazar olup, ticaret sayesinde kurulan geniş ilişkilerin Sogdlara bir katkısı da yabancı dil bilmeleriydi. Sogdlar bu sayede çevirmenlik veya tercümanlık yapabiliyorlardı. İpek Yolu üzerindeki dini metinlerin yerel lehçelere aktarılmasında, farklı dillere çevrilmesinde de Sogdlu tüccarların katkısı vardı⁴²².

⁴¹⁷ Buryakov, **a.g.m.**, s. 241.

⁴¹⁸ Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 184.

⁴¹⁹ Haussig, **a.g.e.**, s. 86 ; Koca, **a.g.e.**, s. 184.

⁴²⁰ Bekin, **a.g.e.**, s. 57.

⁴²¹ Haussig, **a.g.e.**, s. 176.

⁴²² Foltz, **a.g.e.**, s. 28.

Sonuç olarak Sogdlar, IV-IX. Yüzyıllar arası büyük bir yükseliş göstermişlerdir. Buna neden olarak bu dönemler arası Sogdlu tüccarların milletlerarası ticarete faal katılımları ve Sogd cemiyetinin güçlü kültürel etkisinin yardımcı olduğu ifade etmek gerekir⁴²³. Göçebeler, yine Çin kaynaklarında görüldüğü gibi, askeri gücü ve iyi niyetleriyle ünlüydüler. Buna göre, başta Hunlar ve Göktürkler olmak üzere, atlı göçebelerin, ticaret işini Sogdlara bırakmasının nedenini özellikle burada aramamız gerekmektedir⁴²⁴.

7- Bozkır Kavimlerinde At Unsuru ve Atın Ekonomik İşlevi

“At” kelimesi, eski Türk metinlerinde ve Kaşgarlı’da Yunt olarak ifade edilmektedir. Bu Yunt sözcüğü ile daha çok sürüler halinde bulunan hayvan toplulukları anlatılmak istenmiştir. At, dış güzelliği ve insan doğasına uyum sağlayabilme hususiyetiyle önemli bir yere sahiptir. Coğrafya olarak atın yaşayabileceği alanların, özellikle otun ve suyun çok olduğu yerler içerisinde bulunması gerekliliği söz konusudur. Bu şartlar göz önüne alındığında at için en uygun ortamın bozkır (step) olduğu ortaya çıkmaktadır⁴²⁵.

Bozkırın coğrafi şartlarının ve ikliminin at unsuru için uygunluğu ile insan yaşamı üzerindeki etkisi açısından değerlendirildiğinde, göçebe kültürün en üst aşaması olan “atlı kültür”ün gelişmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu atlı yaşam sosyal, siyasi, iktisadi ve kültürel anlamda bozkır coğrafyasını ve diğer bölgeleri etkilemiştir⁴²⁶. Bu coğrafya üzerinde ortaya çıkan “atlı bozkır kavimleri”nin tarihte önemli işlevleri olmuştur. Atlı kültürün merkezi olan Ural ve Altay bozkır sahasından bu medeniyetin farklı çevrelere yayılması ile göçebe yaşamda yeni bir basamak olarak at besleme kültürü ortaya

⁴²³ Stavisky, **a.g.m.**, s. 227.

⁴²⁴ Mori, **a.g.m.**, s. 346.

⁴²⁵ Mustafa Kalkan, “Bozkır Kültüründe At ve Prjevalsykiy Atı’nın Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm”, **Erdem**, sayı: 27, Ankara, 1997, s. 1129.

⁴²⁶ İlhami Durmuş, “Eski Türklerde Askeri Kültür”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Temmuz 2005, Sayı: 385 s. 15.

çıkmıştır. Bu süreç atın evcilleştirilmesi ile bozkır yaşantısının tümüne etki etmiştir⁴²⁷. İç Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında atlı göçebe kültür, yüzyıllar boyunca geleneklerini korumayı başarabilmiştir⁴²⁸.

Türkler, güzel ve güçlü at yetiştiren toplulukların başında geliyordu⁴²⁹. Atlı kültürün bilinen ilk temsilciliğini İskitler yapmışlardır. M.Ö. VIII-VI. asırlarda Alpler-Kafkaslar arasındaki coğrafyada belirgin olarak atlı kültürün kalıntıları mevcuttur⁴³⁰. İskitler döneminde atın ehilleştirilme aşaması tamamlanmış olup, devamında ki süreçte Hunlarda Mete döneminde at kullanımının yaygın olarak kullanılmaktaydı. Bu dönemde bir üst aşama olarak atın bir savaş hayvanı olarak tatbik edilen eğitim ile yetiştirilmeye başlanmıştır⁴³¹. M.Ö. dönemlerde Karadeniz'in kuzeyine yerleşen Atlı göçebe kavimler, bu coğrafyada yer alan ipek yolu bağlantısının devamlılığı açısından önemli görevler üstlenmiştir. Aral gölü Hazar denizine kadar olan coğrafyayı denetimi altında tutan bozkır kavimleri, Çin ile oldukça uzun bir süre gerek siyasi gerek iktisadi ilişkilerini devam ettirmiştir. Bu ipek yolları aracılığıyla Karadeniz'in Kuzeyine gelen Çin ipeklileri ve bazı Hint malları hem bu coğrafyanın kontrolünü elinde bulunduran atlı göçebe kavimlerin ihtiyacı karşılıyor hem de onların aracılığıyla farklı topluluklara ulaşıyordu. Atlı göçebe kavimler için Kuzey İpek Yolu'nun yanında, Çin'den Türkistan'a giden ticaret yolu da ticaretle ilgili en önemli bölümü oluşturmaktaydı. Bu ticari alanlarda faal rol üstlenerek zenginleşen atlı göçebe liderler bilinmektedir⁴³².

Yazılı kaynaklarda da İskit ülkesinde çok sayıda atın bulunduğu ve at yetiştiriciliğine dikkat çekilmektedir⁴³³. Orta Asya bozkırlarında, eski zamanlardan beri "takı" ve "tarpan" adıyla anılan iki cins at yetişmekteydi.

⁴²⁷ İlhami Durmuş, "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At", **G.Ü.F.E.F.S.B.D.**, 2, (1997), s. 13.

⁴²⁸ Brion, **a.g.e.**, s. 250.

⁴²⁹ Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 11.

⁴³⁰ Kalkan, **a.g.m.**, s. 1130.

⁴³¹ Kalkan, **a.g.m.**, s. 1131 ; Ligeti, **a.g.e.**, s. 57.

⁴³² İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", s. 87.

⁴³³ Herodotos, **a.g.e.**, IV. 22.

Yetiştirilen Türk atlarının kendine has bazı özellikleri arasında, orta boylu, uzun ince bacaklı ve ufak yapılı olması bulunmaktadır⁴³⁴. Türklerde, at unsuru hem ekonomik hem de binek ve savaş aracı olarak kıymetlendirilmiştir. Atlı askeri birliklerin oluşturulmasında öncü olan Türklerin, ordularının büyük kısmı da bu tür birliklerden oluşmuştur. O dönem şartları içerisinde at gayet hızlı bir ulaşım aracıydı⁴³⁵. At, Türk kültüründe sosyal yapının oluşumunu etkilemiş, hareket kabiliyeti ile uzak bölgelerle kısa sürede temas şansını sağlamıştır. Bu hareket özgürlüğü ok ve mızrak öğeleriyle birleşince üstün başarılar sağlamışlardır. Zaten disiplinli olan Türklerin sosyal yaşamı askeri sisteme geçerken çok zorlanmamıştır. Böylelikle Türklerin geniş coğrafyalara ulaşmaları, birçok topluluğa üstünlük sağlayabilmesi ve büyük Türk devletlerinin kurulmasında at büyük etken olmuştur⁴³⁶.

Atın Avrupa ve Çin'de kullanımı yine Türkler sayesinde gerçekleştirilmiştir⁴³⁷. Çinliler, Türklerin efsanevi "göl aygırlarından türeme cins at" yetiştirdiklerine inanmış ve Ferganada Çinlilerin dikkatini çeken ve onlar için cazip olan en önemli şey, ince ve zarif atların varlığı idi. O atların "Kan terleyen atlar (The Sweat Blood Horses)" ve soylarının göğe ait olduklarını duymuşlardı⁴³⁸. Bu atlar için efsanevi haberler de verilmekteydi. Panter benekli kısrakların Fergana'nın yüksek dağlarında gökten indiklerine inanılan "ilahi atlar"la çiftleştiklerine ve bunun sonucu olarak "kan terleyen taylar" doğurduklarına ve bunlara ise "göğün atları (celestial horses)" isminin verildiğine inanılıyordu. M.Ö. 138 yılında Çin ülkelerinden yanına yüz kişi alarak ilk defa batıya Hunların ülkesine geldiği yıllarda Chang Ch'ien, bu atların varlığından haberdar olma imkânı bulabilmişti. Bu atlar o kadar seri ve atak idi ki üzerindeki savaşçıya, yani askere demir zırh giydirildiği halde Çinlilerin kullanmış oldukları atlardan

⁴³⁴ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 23.

⁴³⁵ Roux, **a.g.e.**, s. 49.

⁴³⁶ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 21 ; Kalkan, **a.g.m.**, s. 1130.

⁴³⁷ Rice, **a.g.e.**, s. 70.

⁴³⁸ Boulnois, **a.g.e.**, s. 26.

daha elverişli idi⁴³⁹. Çinliler ülkelerinde yetiştirdikleri midillilerle bu atları karşılaştırdıklarında şaşırılmışlar ve bunları yüksek atlar şeklinde ifade etmişlerdir⁴⁴⁰. Çin'de yaygın olarak atın kullanılması ise İlk Han Sülalesi döneminde görülür.

Göktürk elçilerinin kendi coğrafyalarının ürünü olan atları Çin'e sundukları ve karşılık olarak da hem beylerin ihtiyaç duyduğu hem de para pozisyonunda olan ipeği talep etmişlerdir⁴⁴¹. Çin ve Göktürk ilişkileri ticari anlamda ipek ve at takası şeklinde geçmekteydi. At üretiminde dışarıdan gelecek talebi karşılamak adına kullanılan farklı yöntemler sayesinde değişik nitelikte at türleri üretilmiştir. Bunun temel nedeni Çin'in atın kullanım alanına göre binek, yük taşıma ve koşum amaçlı talep etmesi sonucu bu farklı türlerin yetiştirilmesi amaçlanmıştır⁴⁴². Bu değiş tokuş Göktürk ve Çin siyasi ilişkilerinin iki yüz yıllık zaman diliminde devamlı yaşanmıştır. İşbara Kağan Çin İmparatoruna şöyle yazıyordu: "Benim ülkemin bütün koyun ve atları imparatora aittir ve onun ülkesindeki bütün ipekler de bana...". bu karşılıklı değişimin ne kadar benimsendiğini göstermesi açısından önem taşır. Türkler ve Çinliler arasında ipek ve at değişiminin Hunlar döneminden beri yapıldığı Çin sınır kapılarında kurulan pazarlardan anlaşılmaktadır⁴⁴³.

Türk topluluklarında at yetiştirmenin vazgeçilmez bir ihtiyaç olduğu ve aralarında atın daima özel bir durum olduğu rahatlıkla gözlemlenmektedir. Avrasya'da bulunan tüm göçebe koşum takımları zamanın en iyi malzemelerinden kusursuz işçilikle yapılmış ve şimdiye kadar eşi benzeri görülmemiş şekilde süslenmiştir⁴⁴⁴. Bir Hun savaşçının, ulaşımında ve savaş esnasında yapmış olduğu paylaşımdan ötürü, atının eyer ve koşum takımlarını ahşap veya kemikten yapılmış hayvan figürleri ile süslemesi, bize

⁴³⁹ Boulnois, **a.g.e.**, s. 27.

⁴⁴⁰ Ligeti, **a.g.e.**, s. 62.

⁴⁴¹ Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 276-277.

⁴⁴² Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 238.

⁴⁴³ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I. Cilt, s. 543.

⁴⁴⁴ Rice, **a.g.e.**, s. 74.

Türklerin ata vermiş olduğu değeri göstermesi bakımından önem taşır⁴⁴⁵. Bozkır kavimlerinde at ile kurulan derin bağ dini anlayış çerçevesinde düşünüldüğünde de kendini göstermişti. Kurganlarda ortaya çıkarılan at iskeletleri, koşum takımları ve süsleri de bu bağı açıklamaya yardımcı olmaktadır⁴⁴⁶. Tarihçiler Hunların birçok ihtiyacını at üzerinde yaptığını dair bilgiler vermiştir. Mesela at sırtında yemek yedikleri, alışveriş yaptıkları ve hatta uydukları aktarılmıştır⁴⁴⁷. Aslında bu durumu şöyle ifade etmekte mümkündür; Türkler devleti at üzerinde kurmakta, at üzerinde yönetmekteydiler.

At, Türklerin sosyal hayatında olduğu kadar, ekonomik hayatında da önemli bir yerdedir. Tarihi devirlerin başlangıcından bu yana Türk kavimlerinin iktisadi hayatının tamamıyla ata bağlı oldukları öyle devirler olmuştur ki, bu devirlerde at yetiştirme geçim kaynağının temelini oluşturmuştur. Türkler için atlar barış dönemlerinde yiyecek, giyecek, yakacak (dışkı) ve ulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Türklerin başlıca içkileri arasında yer alan kımızın oluşumunda kısırağın sütü ekonomik değer olarak ortaya çıkmıştır. Atın sütü ve derisi değerli olduğu gibi eti de önemliydi. Türkler açısından en önemli et, at eti idi. Genelde et ihtiyaçları koyun, keçi ve av hayvanlarından sağlayan bozkır kavimleri, atlarını dinî tören ve zorunlu kalınan durumlar dışında pek fazla kesmemekteydiler⁴⁴⁸.

Türkler, atı bir ticaret ürünü olarak da kullanmaktaydılar. Komşu ülkelerden gelen talepler doğrultusunda, özellikle Çin'e bol miktarda at satıldığı bilinmektedir. Bunun karşılığında kendi ihtiyaçları doğrultusunda özellikle ipek ve gıda maddeleri temin edilmiştir. Türkler atla birlikte diğer memleketlerden ayrı ata mahsus her türlü koşum, eyerler, yularlar, üzengiler, imal etmişler, bu zarif takımlar yine aynı yoldan Çin, İran ve Arap ülkelerine ihraç edilmiştir. Özellikle Göktürkler döneminde başta Çin'in ürettiği ipek

⁴⁴⁵ Diyarbakirli, **a.g.e.**, s. 26.

⁴⁴⁶ Brion, **a.g.e.**, s. 252 ; Foltz, **a.g.e.**, s. 40.

⁴⁴⁷ Brion, **a.g.e.**, s. 251 ; Durmuş, "Eski Türklerde Askeri Kültür", s. 16.

⁴⁴⁸ Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 239 ; Rice, **a.g.e.**, s. 63.

olmak üzere ipek yolu aracılığıyla gelen lüks ürünlerin temini için yetiştirilen atlar Türklerin büyük oranlarda verebileceği ürünler arasındaydı.⁴⁴⁹ Savaşlarda da, askeri birliklerin atlı okçuların kullandığı bir binek hayvanı olmuştur. Türkler atları savaşta ya da barışta binek olarak kullanmışlar ve onları bir nevi hızlı taşıma aracı olarak görmüşlerdir⁴⁵⁰. Ayrıca atların binek olarak kullanımının yanısıra ticari amaçlı yük taşımacılığında kullanıldığı gibi posta taşımacılığında da kullanıldığı bilinmektedir⁴⁵¹.

Bozkır kültürünün gelişiminde evcilleştirilen ve binek hayvanı olarak kullanılan at, demirin yaygın kullanılmaya başlanması ile sadece ekonomik fayda sağlamakla kalmamış siyasi hayatında da önemli gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. At Türk sosyal hayatının bir parçası olmuş, asırlarca toplumsal yapıyı etkileyerek, asıl gücünü askeri oluşum şeklinde göstermiştir⁴⁵². Tarihin en erken dönemlerinden itibaren Türkler tarafından yetiştirilen at, bozkır kültürüne yön vermiş müstesna bir canlıdır. Sonuç olarak “at” bozkır insanının, sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ve dini hayatında önemli bir yer tutmuştur.

8- İpek Yolu Aracılığı ile Sağlanan Türk - Çin Etkileşimi

Arkeolojik kazılar ve Çin kaynaklarına dayanılarak Türkler hakkında yazılanlar göz önüne alındığında Türk medeniyeti yaklaşık M.Ö. 2500 yıllarına kadar ulaşan bir geçmişe sahiptir. Bu tarihsel süreçte Türkler, çeşitli milletlerle siyasal, kültürel ve ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Türklerin, ihtiyaçlarını karşılamak bakımından, yaşadıkları bölgenin güneyinde bulunan, yerleşik ve ziraatçı bir toplum olarak Çin daima zengin bir kaynak olmuştur. Bu noktada Türklerin Çin ile kurduğu ilişki uzun yüzyıllara dayanmaktadır. Ortak sınırı paylaşan Orta Asya ülkeleri ile Çin sülaleleri arasında uzun yıllar, coğrafyanın bir sonucu olarak ticari ilişkiler önemli bir yer tutmuştur. Çin'den

⁴⁴⁹ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 22 ; Dıvıççioğlu, **a.g.e.**, s. 239.

⁴⁵⁰ Rice, **a.g.e.**, s. 70.

⁴⁵¹ Hedin, **a.g.e.**, s. 229

⁴⁵² İlhami Durmuş, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, s. 18.

alınan ipek Türkler açısından zenginlik, lüks, iktidar anlamı taşıırken, Çin tarafında ise Türklerden alınan atlar ve paralı askerler, güç simgesi ve iktidarı ellerinde tutma yöntemi idi. Bu ticari münasebetler daha çok ticaret kervanları ile elçilik heyetlerinin karşılıklı gidip gelmesi şeklinde devam etmiştir. Şüphesiz iki medeniyet arasında yaşanan bu münasebetler kültürler üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. Bu izleri din, edebiyat, sanat, ziraat gibi maddi ve manevi kültürünün her alanında görülebilmek mümkündür⁴⁵³.

Birçok Çinli araştırmacı, Çin'de ve özellikle Çin'in kuzeybatısında bulunan çeşitli kültürleri, Orta Asya'daki kültürlerle bağlantı kurmaz. Bu durum W. Eberhard'ın eserlerinde farklı şekilde anlatılmıştır. Çin kültürünün M.Ö. III. yüzyılda şekillenmeye başladığı dönemde, bu oluşum aşamasında yerel ve sınır halklarının da etkisinin olduğunu eserlerinde ifade etmiştir. Ayrıca Çin'in kuzeybatı bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalarda kültürel anlamda doğu-batı özellikleri gösteren kalıntılar vardır. Çin'in doğuşu ve en eski tarihi hakkındaki Sinolojik araştırmaların en eski Türk kültürünün aydınlattığını ve bize artık başka kaynaklardan öğrenemeyeceğimiz devirlerdeki şeyler hakkında bilgi verdiğini görüyoruz. Türk kültürünün, oluşum aşamasındaki Çin kültürü üzerinde çok etkili olduğunu belirtmek zorundayız⁴⁵⁴.

Eski zamanlarda bozkır kavimleri, şamanî inançlarının bir sonucu olarak doğadaki hayvan ve bitkiler gibi cansız varlıklarla bir yaşam birliği içerisinde buldukları, düşünmüşlerdir. Bu durumun bir sonucu olarak "Hayvan Üslûbu"nun ortaya çıkış aşamasında hayvanlarla özdeşleşip onlarla kendi aralarında bir benzerlik kurarak hayvanlarda atalarını görmüş, atalarının kimi hayvandan indiğine inanmışlardır. Ayrıca ekonomik yaşamlarının hayvancılığa dayandığını dikkate aldığımızda, yaşam ve algılarına, her günü beraber geçirdikleri, bozkırdaki varoluşun bölünmez bir parçası olan hayvanlar egemendir. Bu şekilde "Hayvan Üslûbu" denilen

⁴⁵³ İnayet, **a.g.m.**, s. 45.

⁴⁵⁴ Eberhard, **a.g.m.**, s. 76-77 ; Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti İle İlişkiler", **Genel Türk Tarihi 1**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (2002), s. 425 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 19.

resimsel anlatım biçiminin ortaya çıktığı ifade olunabilir⁴⁵⁵. Hayvanların çeşitli durumlarındaki görünüş ve biçimleri, giderek, duvar örtüsü, kumaş, silah, at eğeri, at koşumları ve at haşaları gibi kullanım eşyası ile tabak, kupa, vazo, mücevher kutusu ve bezek eşyası gibi altın ve gümüş eşyaya da uygulanmıştır⁴⁵⁶. Ortak bir kültür ve sanata sahip olan Orta Asya Türk kavimleri, çeşitli hayvan mücadelelerini bronz eserlerde betimlemişlerdi. Bu sayede Orta Asya'nın çok eski kültürlerine ait hayvan mücadelelerine ait sahneler, eski karakterlerini kaybetmeyerek devam etmiştir. Bu ünlü Orta Asya “hayvan üslubu” sanatının İskit kültürünün etkisiyle örneklerine doğuda Çin'in kuzeyine ve batıda Güney Rusya bozkırlarında rastlanmıştır. Orta Asya içlerinden Çin'e kadar uzanması neticesinde bu bölgelerde de kullanılmıştır⁴⁵⁷. Avrupa kaynaklarında hayvan üslubu genellikle “İskit Üslubu” şeklinde ifade edilmiştir. Bu sanatın tahmini M.Ö. 600'lerden beri Çin kültürüne tesiri söz konusudur. Hayvan üslubunun Ata binme sanatının Çin'e ulaşmasıyla beraber, at koşum takımları ve arabaların madeni bölgelerinde uygulandığı görülmektedir⁴⁵⁸.

Türklerin dönemin diğer devletleriyle olan ilişkilerinin bir göstergesi de onların giyim eşyalarında kullandıkları kumaşlardır. Bu ilişkiyi göstermesi açısından, Noyun-Ula'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu M.Ö. I. yüzyıl başlangıcına ait olan kalıntılarında elde edilen, hükümdarlara ait olan birçok eşyanın ipek, İran kumaşları ve yün dokumalardan oluştuğu görülmüştür⁴⁵⁹. Bu giyim eşyaları ticaret yolu ile gelen ithal malları içinde görülmekle birlikte, insanların günlük hayatına ve zevklerine Çin'den gelen motiflerin at koşumları ve keçeler üzerinde işlemek suretiyle alındığı da bilinmektedir. Altaylarda olmayan, Çin kültür sahasına

⁴⁵⁵ E. Fuat Tekçe, Pazırık, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 90.

⁴⁵⁶ Tekçe, **a.g.e.**, s. 91.

⁴⁵⁷ Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 35; Tekçe, **a.g.e.**, s. 73-74.

⁴⁵⁸ Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 69.

⁴⁵⁹ Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 54.

ait Cennet kuşu vb. ruhani anlamlar taşıyan resimlerde bu etkileşim çerçevesinde buralara kadar ulaşmış ve işlenmiştir⁴⁶⁰.

Türkler ile Çinliler'in dönem dönem barış halinde oldukları, bazen de çeşitli sebeplerle anlaşmazlığa düşerek savaş durumunda oldukları bilinmektedir. Türklerin askeri alandaki üstünlüğü yaşanan mücadeleler sonrasında Çinliler tarafından fark edilmişti. Kendilerini savaş tekniğinde usta olan bu Türklere karşı ordu sistemlerinde, kıyafetlerinde ve savaş taktiklerinde değişiklik yapmak suretiyle yenilemişlerdi. Buna yeni bir ordu reformu demek daha yerinde olur. M.Ö IV. yüzyılda Çin'de askeri ıslahatlar ile ordu kıyafeti olarak uygulanmaya konmuştur. Çinlilerinin ağır savaş arabalarını hareketli süvari birlikleri hâline döndürdükleri bilinmektedir. İlk olarak, İmparator Vu-ling (M.Ö. 325-298 yıllarında) ıslahat hareketlerine girişti. Ordusuna, Hunların atlı bozkır kültürüne ait kıyafetleri olan, uzun ve bol elbiseler yerine, dar ve vücuda sıkı sıkıya oturan ceket ve pantolon, keçeden veya bezden yapılan eski pabucunu yerine uzun süvari çizmesi giymiştir⁴⁶¹. Türkler bu anlamda at biniciliği ve askeri kıyafet tercihleri sayesinde düşüncelerin, kültürün ve uygarlığın doğudan batıya ve batıdan da doğuya akışının hızlanmasına katkı sağlamışlardır⁴⁶².

İskitler, ipek yolunda Grek ve İran ile kurmuş olduğu münasebetler çerçevesinde, ahşap mimari tarzını yeni bir yapı malzemesi olarak geliştirmişlerdi. Bu ahşap mimarlığı İpek Yolu vasıtasıyla Güney Rusya'dan, Orta Asya ve Tarım Havzası üzerinden Çin'e ulaşmıştır. Ahşap mimarinin en dikkat çekici örneği dördüncü yüzyıldan kalma, Sivastopol yakınlarındaki Neapolis'teki bir İskit kraliçesine ait olan mezardaki ahşap sandukada görülmektedir. Ch'i-hanedanı döneminden kalan bir tabutun taştan ayaklığı

⁴⁶⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 9 ; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 43-46.

⁴⁶¹ Diyarbakirli, *a.g.e.*, s. 11 ; Chaliand, *a.g.e.*, s. 53 ; Ligeti, *a.g.e.*, s. 46 ; Rice, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁶² Tekçe, *a.g.e.*, s. 75.

üzerindeki resimler, ahşap mimari tarzının Çin’de de kullanıldığını göstermesi bakımından önem taşır⁴⁶³.

Türklerin zengin sözlü edebiyat geleneğine sahip oldukları bilinmektedir. Bunlardan bazıları Çin kaynaklarına geçerek bu günlere kadar ulaşabilmiştir. Çince "Chi Le Ge" (Türk Şarkısı) ismiyle bilinen "Tura Şarkısı" bunlardan biridir. Çin edebiyatında çok meşhur olan bu şiir, Japon Türkolog Masao Mori'ye göre, M.S. 546 yılında söylenmiştir⁴⁶⁴.

Doğuyla batının, kuzeyle güneyin düşünce biçimlerinin kaynaştığı ve özgün değişimler ve dönüşümler kazandığı Orta Asya Kültür ortamı binlerce yıllık geçmişi içinde birçok özgün sembol yanında, dışarıdan gelerek yeni boyutlar kazanmış sembol dönüşümleri için de önemli bir merkez olmuştur. Bu coğrafyadan geniş alanlara yayılan bazı maddi ve manevi unsurları, ortak ifade biçimlerine dönüşmüştür⁴⁶⁵. Sonuç olarak, Türkler uzun tarihî süreç içerisinde maddî ve manevi kültür bakımından üstün başarı göstermiş ve bu başarılarını diğer milletlerle paylaşmışlardır. Türklerin Çin kültürü üzerindeki etkileri bunu net bir biçimde göstermektedir.

B- BOZKIR KAVİMLERİNİN ASKERİ FAALİYETLERİNDE İPEK YOLU

1- İskitlerde Askeri Yapı ve Bu Yapının İskit Ekonomisine Katkısı

Türkler Orta Asya'nın yerli ve en eski kavmidir. Bozkır coğrafyasında yaşayan Türk toplulukları doğu ve batıdaki yerleşik düzende yaşanan topluluklardan daha hareketli olmuşlardır. Çeşitli dönemlerde Türkler Orta Asya'dan Çin'e, Hindistan'a, Mezopotamya'ya, Ön Asya'ya, Avrupa'ya göç

⁴⁶³ Haussig, **a.g.e.**, s. 152-153.

⁴⁶⁴ İnayet, **a.g.m.**, s. 47.

⁴⁶⁵ Engin Beksaç, "Atlı, Ağaç ve Kadın", **Sanat ve Plastik Sanatlar Eğitim Dergisi**, sayı: 3, Ocak 2004, s. 1.

etmişlerdir⁴⁶⁶. Bu açıdan Avrupa’da varlıklarını koruyan ilk Türk topluluğu İskitlerdir. İskitlerin Doğudan batıya kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda M.Ö. 8. yüzyılda Kimmerler’in ülkesine geldikleri kabul edilmektedir⁴⁶⁷. Herodot, Sakalar olarak adlandırılan İskitleri başlarına yüksek, yukarıya doğru sivrilerek yükselen başlıklar giyen, pantolonları bulunan ve ülkenin şartlarına göre, muharebe silahı olarak yay, hançer ve balta taşıyan insanlar olarak tasvir etmektedir⁴⁶⁸. M.Ö. II. yüzyılda Greko-Baktriya hükümdarlığının kuzey bölgesi, sonra da güney bölgesi, Orta Asya göçebeleri tarafından fethedilmiştir. Yunan kaynaklarında genel olarak İskitler adıyla anılan bu göçebeler sonraları Hindistan’ın bazı bölgelerini de ele geçirmişlerdir. Aynı tarihlerde, M.Ö. II. yy.da Orta Asya ve Çin arasında da münasebetler tesis edilmiştir⁴⁶⁹. İskitlerin varlığı uzun bir koridor olan Avrupa da Tuna nehrinden Asya da Çini Türkistan’ının doğusuna kadar hissediliyordu. Bu geniş sahada İskitleri çeşitli siyasi topluluklar temsil etmekteydi⁴⁷⁰.

İskitlerde askerlik ve ordu buldukları hayat şartları içerisinde hep ön planda yer almıştır. Yeni topraklara sahip olmak için farklı topluluklarla yapılan mücadeleler, askeri yapının gelişmesine neden olmuştur. İskitlerin yayıldığı coğrafyayı dikkate aldığımızda, askeri açıdan ne kadar güçlü oldukları ortaya çıkmaktadır. İskitler yayıldıkları coğrafi alanın genişliği idari yapıya da etki etmiştir⁴⁷¹.

Bu askeri yapı içerisinde at unsuru tartışmasız göçebe kavimlere büyük oranda katkı sağlamaktaydı. Bozkır atı dayanıklı, güvenilir, çok iyi eğitilmiş ve büyük bir güce sahiptir. Atlı-göçebe kavimler deyim yerindeyse tüm yaşamını

⁴⁶⁶ Arsal, **a.g.e.**, s. 3.

⁴⁶⁷ Durmuş, **İskitler**, s. 80 ; Lev Nikolayeviç Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002,s. 44.

⁴⁶⁸ Herodotos, **a.g.e.**, IV. 46.

⁴⁶⁹ Bartold, “İstoriya Turkestana”, s. 111.

⁴⁷⁰ Arsal, **a.g.e.**, s. 8.

⁴⁷¹ Durmuş, **İskitler**, s. 95.

at üzerinde geçirir. İskit askerî teşkilatının ana kolunu, atlılardan meydana gelen süvari sınıfı oluşturmuştur. Süvari birlikleri olan devletlere karşı, İskit atlılarının kullanmış olduğu eyer onlara karşı büyük bir üstünlük sağlanmasına neden olmuştur⁴⁷². İskitlerde süvari birliklerin yanında atlı olmayan birliklerde mevcuttu. Eski Türk yazıtlarında da askeri birliklerin üçte birinin piyade olduğu yazar. Diz çökerek ok atan okçu örnekleri Sibiry ve Moğolistan'daki kaya kabartmalarında ve İskit kâselerinde tasvirler şeklinde görülmektedir. Kul Oba'da, iki İskit okçusu sırt sırta vermiş, yaylarını gererek ok atmaya hazır bir halde tasvir edilmiştir⁴⁷³.

Atlı ve piyade olarak her ikisinde de son derece usta olan İskitler, ok-yay, mızrak, balta ve kısa kılıç savaş esnasında kullandıkları malzemeler arasında bulunmaktaydı. Ok veya yay İskit savaşçısının temel silahıydı. At üzerinde ok atmaya özel bir özen gösterirler⁴⁷⁴. Herodot'un ifade ettiği gibi her İskit atlı bir okçudur. Dönemin koşullarında iyi silahlara sahiptiler. Silahların günün koşullarına uydurup sürekli eksiksiz bir hale getirmişlerdi⁴⁷⁵. Ayrıca belirtmek gerekir ki eğik uçlu hançerin ortaya çıkışı ve okları uzak menzillere fırlatabilme tekniğinin geliştirilmesi atlı-göçebelerin eseridir⁴⁷⁶. Bu silahların yanında zırhlı gömlekler kullanılmakta, atlarda demir ya da keçe kaplı zırhlarla korunmaktaydı⁴⁷⁷.

Genel anlamda uzaktan savaş, pusular, çevirme manevraları, sahte çekilişler ve ani geri dönüşler yapılarak at üzerinde geriye ok fırlatmak gibi dağınık gruplar halindeki düzenlemeleri tercih etmişlerdi. Düşmanları kaçmak zorunda kaldıklarında, onlara tamamen ortadan kaldırmak adına hücumlar sıklaştırdı⁴⁷⁸. Göçebeler açısından hareket kolaylığını ve hızını azaltan savaş ganimetleriyle yolculuklar tehlike oluşturabiliyordu. Zor durumda kaldıklarında

⁴⁷² Durmuş, **İskitler**, s. 98 ; Arsal, **a.g.e.**, s. 13 ; Roux, **a.g.e.**, s. 38.

⁴⁷³ Grakoy, **a.g.e.**, s. 90.

⁴⁷⁴ Grakoy, **a.g.e.**, s. 180, ; Durmuş, **İskitler**, s. 101.

⁴⁷⁵ Roux, **a.g.e.**, s. 38.

⁴⁷⁶ Roux, **a.g.e.**, s. 39.

⁴⁷⁷ Chaliand, **a.g.e.**, s. 73.

⁴⁷⁸ Chaliand, **a.g.e.**, s. 74.

ise oradan uzaklaşmayı tercih etmişler, düşmanı geniş bozkırlarda peşlerine düşenleri çok yıpratıcı bir kovalamacanın içine sürüklemişlerdir⁴⁷⁹. Bozkır harp taktiklerini İskitler kusursuz şekilde tatbik etmekteydiler. Bunun en güzel örneği Darius'un İskitler üzerine yaptığı seferde görülmektedir. İlk etapta Darius'un istila hareketleri karşısında bazı krallar bu durum karşısında seyirci kalırken, Gelon, Budin ve Sarmat kralları İskitler'e yardım etmeyi uygun görmüşler. Burada şu söylenebilir ki, yardım eden krallıklar kuzeydoğuya giden İskit kervan yolu aracılığıyla, giden gelen mallardan ve bu ticaretten kazanç sağlamaktaydılar. Büyük bir olasılıkla mevcut ekonomik düzenin bozulmaması adına bu desteği verdiklerinden söz edebilir⁴⁸⁰. İskitler burada Darius kuvvetlerini İskit toprakları içerisine çekerek yormayı amaçlanmıştı. İki grup halinde geriye çekilen İskit ordusu, çekilme esnasında kullanılacak kaynakları kurutmuştu⁴⁸¹. İskitlerin askeri yetenekleri ve düzenli savaş taktikleri karşısında, İskit coğrafyasında beklemediği bir durumla karşılaşan Darius açlık ve susuzluğun getirmiş olduğu çaresizlik içerisinde çekilmek zorunda kalmıştır⁴⁸². İskit adının siyasi güç olarak ortaya çıkması, Darius'un İskit seferinde gerçekleşmiştir⁴⁸³.

Milattan önceki ilk bin yılda, İskitlerin bir kolunu Rusya'nın güneyine getiren göç sürecinde göçebelerin yaşam tarzı çok fazla değişmemişti. Yaşamlarının temeli olarak kurdukları karma ekonomi, çoğunlukla istikrara dayanıyordu. Kuban ve güney Rusya'da yerleşik insanların çoğu kır hayatı yaşamayı sürdürüyorlardı; erkekler genelde sürüleriyle ilgileniyor, avcılık, balıkçılık ve Pontus Rumlarla ticaret ile uğraşıyorlardı⁴⁸⁴. Kuzey İpek Yolu güzergâhının oluşmasında gereken ortamı hazırlaması bakımından, Güney Rusya'daki İskitlerde yaşanan değişimlerinde katkısı olmuştur. Buralarda çekirdeğini Kral İskitlerin oluşturduğu kavimlerin yanında, onlara bağlı başka topluluklarda vardı. İskitlere bağlı topluluklar arasında Sarmatlar ve Budinler

⁴⁷⁹ Roux, **a.g.e.**, s. 40-41.

⁴⁸⁰ Grakoy, **a.g.e.**, s. 61.

⁴⁸¹ Herodotos, **a.g.e.**, IV. 120 ; Chaliand, **a.g.e.**, s. 33.

⁴⁸² Durmuş, **İskitler**, s. 99.

⁴⁸³ Haussig, **a.g.e.**, s. 126.

⁴⁸⁴ Rice, **a.g.e.**, s. 59.

de bulunuyordu. Bunlar arasında çiftçilikle uğraşanlar önemli bir yer tutmaktadır⁴⁸⁵. İskitler, Yunan toplumunun tahıl ihtiyacının karşılanmasında büyük katkı sağlamışlardı. Bu süreç İskit hâkimiyetinde bulunan Güney Rusya bölümünde yetişen buğdayın, İskitli tüccarlar tarafından Yunan kolonilerine aktarılması ve buradan Greklere satılması ile tahıl ticareti devam etmekteydi. Bu tahıl ihracatının İskitler açısından altın işlemeciliği, Yunanlılar açısından el sanatlarının gelişimine katkı sağladığı ifade edilebilir. Karadeniz'in kuzey sahilinde bulunan Yunan kolonileri arasında en önemlileri: Olbia, Cherson, Kerç'di. İskit-Grek ticaretinde önemli bir konumda bulunan Olbiya, başlangıçta M.Ö. 645 yılında Grek ileri karakolu olarak kurulan Olbia, İskit koruması ve ticareti sayesinde önemli bir bölge konumuna gelmiştir. İskitlere bir çeşit vergi ödemekte idi. İskitler tahıl ticaretinin yanında Yunan topluluklarına ayrıca tuz, bal, et, süt, deri ve kürk götürmüşlerdi. Grekler ise ticari üsler olarak kullanılan Dinyester, Bug, Dinyeper ve Don gibi nehir ağızlarından ya da İskitlere çeşitli dokumalar, şarap, zeytinyağı, sanat eserleri ve lüks malzeme sayılabilecek ürünleri aktarmışlardır⁴⁸⁶. Herodot'un açıkladığı gibi bazı İskitlerde Dinyeper ağzında denizcilikle ilgilenmekteydiler. Fakat İskitlerde M.S. II. yüzyılda dahi büyük bir savaş filosu olmamıştır. Deniz ötesine hububat ticareti ile alakadar oldukları dönemde, gemiler korsanlarla mücadele için kullanılmıştır⁴⁸⁷. Ekonomik yaşamda kervanların Türkler üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bir çeşit pazar olan kervanlar, genellikle Türk hükümdarının merkezi yani orduyu takip etmiştir. Bu kervanlar genellikle bir nevi seyyar pazar şeklinde olmuştur. Ordunun herhangi bir alanda konaklaması beraberinde pazarlarında kurulması ile sonuçlanmıştır.

Batı Avrasya'ya M.Ö. VI-IV. yüzyıllar arası sağlanan İskit barışı, ticarete kolaylık, refah ve rahatlık sağlaması açısından İskitlere ve diğer kavimlere büyük kolaylık sağlamıştı. Bu açıdan özellikle Yunan kolonileri

⁴⁸⁵ Haussig, **a.g.e.**, s. 126.

⁴⁸⁶ Ekrem Memiş, **İskitlerin Tarihi**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005, s. 108-109 ; Rice, **a.g.e.**, s. 82.

⁴⁸⁷ Grakoy, **a.g.e.**, s. 86.

ile yapılan ticari faaliyetler, İskitlerin zenginliğini ve refahını sağlama konusunda oldukça önemli bir yer tutuyordu⁴⁸⁸. M.Ö. IV-III. Yüzyılda buğday ihracatını Bosfor Krallığının İskit soylularına bırakması ilişkilerin güçlenmesine neden olmuştur. IV. yüzyılda Bosfor'da yaşanan iç savaşta İskit ordusu Kral Aritharnes tarafını tutmuşlardır. Böylelikle ilişkilerin askeri safhada da devam ettiğini söylememiz yanlış olmaz⁴⁸⁹. İpek Yolu açısından Bosfor Krallığı önemli bir konumdadır. Bu krallık Kerç yarımadasını kaplamaktaydı. Kerç Boğazı, Azak Denizinin çıkışının yanında, Kırım'ın güney sahillerinde bulunan Yunan şehirlerindeki pazarların güvenliğini ve kontrolünü sağlamak açısından kilit bir bölge özelliği taşımaktaydı⁴⁹⁰. III. yüzyıl sonlarında İskitler Yunan şehirlerini egemenliği altına almaya başlamıştır.

Göçebe yaşam sahası bozkır coğrafyası üzerinde yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal faaliyetler, atlı-okçu tipi yani süvari birliklerden oluşan askeri teşkilatlanmanın oluşmasında etkili olmuştur. İskitlerde askeri yaşantının siyasi yapıya uygun olarak şekillendiği görülmektedir. İskitlerin askeri açıdan üstünlüğünü göstermesi açısından, antik yazar Thukydides Avrupa devletlerinde ya da Asya devletlerinde İskitlere karşı koyabilecek bir kavmin olmadığını ifade etmesi, İskit gücü hakkında bize önemli bilgi sunmaktadır⁴⁹¹. İskitler, Yerli ve yabancı birçok araştırmacı tarafından da kabul edilen askeri gücü sayesinde çok geniş bir alan üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Egemenliği altına aldığı topraklarda yaşayan halklarla sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda birçok ilişki gerçekleştirmişti. Ekonomik anlamda İskit hâkimiyetinde bulunan yerlerde üretilen ürünler ticari yollarla diğer topluluklara aktarılmasında yine İskitlerin aracılık faaliyetlerini yürüttüğü bilinmektedir.

⁴⁸⁸ Memiş, **a.g.e.**, s. 107.

⁴⁸⁹ Grakoy, **a.g.e.**, s. 60.

⁴⁹⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 127.

⁴⁹¹ Durmuş, **İskitler**, s. 96.

2- Hunlarda Askeri Teşkilat ve Ticari Güzergâhlar Üzerinde Kurulan Hâkimiyet

Türkler eski dönemlerden itibaren geniş alanlara yayılmış olup, erken devirlerden itibaren diğer topluluklarla diplomatik ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Eski çağlardan beri Türkler belli bir siyasi anlayışı takip etmiştir. Öncelikle kendi iç uyumlarını sağlamak, daha sonra dış güçlere karşı kuvvetli olmak ve devamında bu güçlerin zayıflatılması için mücadele etmek düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Bunun neticesinde yapılan savaşlar ya da ticari faaliyetler beraberinde anlaşmaları getirmiştir. Yapılan anlaşmalar toplumların gelecekleri açısından büyük önem taşımıştır⁴⁹². Bu siyasi anlayışı benimseyen ve uygulayan Altaylı kavimlerden Hunlar, M.Ö. 220 yılında imparatorluğun teşkilatını oluşturan ve Türk boylarını tek çatı altında toplayan Teoman'dan sonra, oğlu Mete'nin hükümdarlığı döneminde, Orta Asya'nın önemli bir kısmı Hunların eline geçtiği gibi Çin'e de birçok akın gerçekleştirilmiştir⁴⁹³. Hunlar, İskit kültürünün bir devamı olarak ortaya çıkmıştır. M.S. 374 yılından daha önce Güney Rusya bölgesine geldikleri, İskitler ile kurdukları ilişki neticesinde İskit kültürünün Hunlar tarafından devam ettirildiğine dair örneklerde mevcuttur. Hun komutanlarından birinin İskitlerin kavim adını taşıması, başka bir Hun hakanının unvanında da İskit efsanelerinin tesiri görülmesi, yaşanan bu ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. İskit motiflerinin Hunlar tarafından baskı levhalarında, kemer tokalarında elbise kollarında kullanıldığı bilinmektedir⁴⁹⁴.

Hun Devleti doğu ve batı olarak başlıca iki kısma bölünmüştü. Buraların her birinde Hakan'ın akrabası bir bey bulunmakla birlikte, yine bu kısımların her biri, on iki bölüme ayrılmış ve çeşitli unvanlar taşıyan beyler tarafından yönetilmekteydi. Bu beyler idari işlerin yanında askeri işleri de yönetmekteydiler. Hunlar büyük bir askeri teşkilata sahipti ve toplumsal

⁴⁹² İlhami Durmuş, "Hun Birliği ve Mao-Tun", *Kırım Dergisi*, 5, (1993), s. 29.

⁴⁹³ Brion, *a.g.e.*, s. 291.

⁴⁹⁴ Haussig, *a.g.e.*, s. 179.

yapısı ordu-halk, halk-ordu şeklindeydi. Türkler askeri açıdan teşkilatlanırken orduyu çeşitli birimlere ayırmış ve onların başına onbaşı, yüzbaşı, binbaşı gibi isimler verdikleri komutanlar getirmişlerdir⁴⁹⁵. Tümen beyleri özellikle hanedan mensuplarından seçilirdi. Bu emir komuta zincirinde Hunlar, bütün işlerinde Hakan'ın emir ve işaretlerine kesinlikle uymak zorundaydı.

Hunlar kuvvetli bir teşkilâtçılık anlayışına sahipti. Bu özelliğinden ötürü, uzak ülkelerde hâkimiyet kurulsada dahi, devlet teşkilatlarını kolaylıkla oluşturabilme imkânına sahipti. Bu özellik Bozkır coğrafyasında yaşayan diğer Türk topluluklarında da görülmektedir. Hun ordusu, tümüyle milli bir yapıda şekillenmiştir. Hun süvari birliklerinin yanında, kapalı ve yakın dövüşte kullanılmak üzere ağır birliklerde mevcuttu. Bunun örneklerine Han devrine ait taş üzerine yapılan alçak kabartmalarda rastlanmaktadır⁴⁹⁶. Atlı-göçebe Türk topluluklarının yer aldığı İç Asya'da askeri hizmet vermek doğal bir ihtiyaçtır. Bu durum M.Ö. II. yüzyılda Hunlu bir vezirin Çin elçisine aktardığı, Hunlar için ordu hizmeti ve savaşın meslek olarak kabul edildiğine dair bilgiden de anlaşılmaktadır⁴⁹⁷.

Hunların askeri yapı içerisinde yaşantılarının büyük bir bölümünü, savaş ve savaş hazırlıkları kaplamaktaydı. Sonbaharda askerlerin belli bir bölgede toplanması, asker ve at sayılarının tespiti, askeri öğretimlerin gerçekleştirilmesi ve askeri işlerin görüşülmesi ile belli bir plan dâhilinde devam eden bir süreç takip edilirdi. Hunların yaşamında önemli bir yer teşkil eden avcılık ve hayvancılığın savaş tekniğinin gelişiminde de büyük katkısı olmuştur. Hunlar, çocukluktan itibaren ata binmeye ve ok atışları gerçekleştirerek askeri disiplin içerisinde yetiştirilirdi⁴⁹⁸. Savaş esnasında atlı olarak verilen mücadelede, Hun askeri zırhlı elbiseler kullanırdı⁴⁹⁹.

⁴⁹⁵ Galima, a.g.e., s. 20.

⁴⁹⁶ Brion, a.g.e., s. 296.

⁴⁹⁷ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I. Cilt, s. 510.

⁴⁹⁸ Durmuş, "Eski Türklerde Askeri Kültür", s. 8.

⁴⁹⁹ Arsal, a.g.e., s. 29-30.

Savaş aletleri olarak ok ve yaydan başka mızrak, kılıç ve bıçak kullanırlardı⁵⁰⁰.

Hunlar savaş esnasında düşman üzerine şiddetli ve ani hücumlar gerçekleştirebilmekteydi. Ok atmadaki üstünlükleri de savaşlardaki başarılarının önemli faktörlerdendi. Ayrıca düşmanı üzerlerine çekmek adına yapay çekilişlerde bulunurlar, ani dönüşlerle düşman üzerine saldırı gerçekleştirebiliyordu. Genel anlamda Hunların savaşlarda göstermiş olduğu, sınırsız cesaret ve hızlı hareket kabiliyeti başarılarının temel nedenlerindendi⁵⁰¹. Savaş taktiğinde bozkır içlerine çekilen Hun kuvvetleri, düşmanı uzaktan ok atışlarıyla yıpratmakta ve bu coğrafyada yaşamsal direnci kırılan düşmana son darbe indirilmekteydi. İskitlerde olduğu gibi bütün atlı-okçu kavimlerde savaş taktiğinin birbirine benzediği görülmektedir⁵⁰². İskitler üzerine Darius'un düzenlemiş olduğu sefer esnasında, İskitlerin bu savaş taktiğini kullandığını Herodot'un aktarmış olduğu bilgilerde görmekteyiz. Yaşanan mücadeleler sırasında uygulanan savaş taktiklerinden birisi olan "At sırtında geriye ok atma" konusu Türklerin sanatsal çalışmalarında ardı ardına işlenmiştir⁵⁰³.

Hun askeri teşkilatı, birçok devlet tarafından örnek alınabilecek özellikler taşımaktaydı. Çinliler M.Ö III. yüzyılda askeri anlamda üstün savaş silahları olan yay, mızrak ve yüksek savaş arabaları kullanmaktaydı. Fakat kuzeyden gelen Hun gücüne karşı bu silahlar ve teknikler yeterli gelmemiştir. Çin süreci içerisinde Hunların askeri unsurlarını alma yoluna gitmiştir. Hunlar bu hareketli yapıları sayesinde, Çin'i sadece askeri anlamda etkilemekle kalmamış, sanatsal ve kültürel açıdan da etkilemiştir⁵⁰⁴. Hunların üstün askeri yeteneklerinden, hem Pers hem de Roma orduları, ücretli asker olarak yararlanmışlardır. Batı Roma, bir hayli Hun birliğinden ücretli askeri

⁵⁰⁰ Brion, **a.g.e.**, s. 291.

⁵⁰¹ Arsal, **a.g.e.**, s. 31 ; Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 19.

⁵⁰² Grousset, **a.g.e.**, s. 41.

⁵⁰³ Diyarbakirli, **a.g.e.**, s. 14.

⁵⁰⁴ Diyarbakirli, **a.g.e.**, s. 11.

Pannonya'ya davet etmiştir. Bu ücretli askerlerin Roma ordusunda yer aldığını gösteren arkeolojik bulgulara rastlanmıştır. Roma askeri sistemine giren "yay" buradan İngiltere'ye kadar ulaşmıştır⁵⁰⁵.

Karadeniz'in Kuzey bölümündeki şehirler, ekonomik açısından tarım alanlarının azlığı ve ticaret güzergâhları üzerinde olmalarından dolayı genel olarak, İpek Yolu üzerinden gönderilen ürünlerin geçişinden ve yapılan ticaretten sağlıyorlardı⁵⁰⁶. Bu bölge ticaret açısından önemli bir yer teşkil etmiş ve diğer devletlerin sahip olmak istediği bir konumda bulunmaktaydı. Bölge Hunlardan nasibini almıştı. III. yüzyılın ilk yarısında Don Nehri ağzına ulaşan Germenlerden Heruler, belli bir süre Güneydoğu İskandinavya'daki Sühems'tan başlayan, Baltık Denizi ve Rusya üzerinden Don Nehri ağzındaki Kuzey İpek Yoluna ulaşan "kürk yolu"ndaki kürk ticaretini ellerinde bulundurmışlardır. Bunlardan önce bu yolun kontrolünü Alanlar sağlamışlardı. Güney Rusya'daki Hun Birliğinin bir kolu olan Onogurların hücumlarıyla Heruler burayı boşaltmak zorunda kalmış ve kürk sevkiyatı tekeli Onogurların eline geçmiş oldu⁵⁰⁷. Hun akınlarının İran'ı aşmalarının önüne geçmek amacıyla IV. yüzyılın ortalarında Persler Doğu Romalıların da yardımıyla setler yapmışlardır. Hunların Kuzey İpek Yolunun ticari üstünlüğünü elde etmek amacıyla birçok kez buraları kuşatma altına aldığı bilinmektedir. Ayrıca Kerç Boğazına giriş-çıkışı da, buralara gelen kervanların yollarını keserek kontrol altında tutmuşlardı⁵⁰⁸.

Hunlar, 330-350 tarihleri arasında Alanlar'ın sıkıştırılmasıyla, Kuban-Terek arasındaki bozkırları ele geçirerek, Derbent ve Daryol geçitlerinden, Doğu Anadolu bölgesine akınlar düzenlenmiş, sonra yeniden Kuzey Kafkaslar'a ve Aşağı İdil boyuna dönmüşlerdir⁵⁰⁹. Hunlar çok kısa bir sürede güney Rusya ve Transilvanya'da büyük başarı göstermişlerdir. İdari ve

⁵⁰⁵ Kurat, **a.g.e.**, s. 19 ; Haussig, **a.g.e.**, s. 177.

⁵⁰⁶ Haussig, **a.g.e.**, s. 173-174.

⁵⁰⁷ Haussig, **a.g.e.**, s. 175.

⁵⁰⁸ Haussig, **a.g.e.**, s. 177.

⁵⁰⁹ Kurat, **a.g.e.**, s. 17.

askeri teşkilatın güçlü olmasından dolayı ülke topraklarını, Büyük Okyanus'tan Hazar denizine, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Himalayalara kadar genişleten Hunlar, özellikle ticari güzergâhlar üzerinde kurduğu hâkimiyet ile ekonomik üstünlüğü ele geçirmiştir.

3- Göktürk Askeri Teşkilatı ve İpek Yolu Güzergâhı Üzerine Etkileri

Türk askeri teşkilatı ile ilgili en eski kayıtlara M.S. III. yüzyılda rastlanmıştır. Ordu sözcüğü Göktürk kitabelerinde “sü” terimiyle karşılık bulmuştur. Göktürkler döneminde ordunun başında Sü-başlıların bulunduğu bilinmektedir. Ordu onlu sisteme göre oluşturulmuştur. Göktürklerde askeri anlayış çerçevesinde, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi eli silah tutan herkes asker olarak kabul edilirdi. Çin kaynaklarında Göktürk ordusu zikredilirken, herkesin asker sayılmasından olsa gerek, birçok yerde asker sözü yerine kullanılmıştır⁵¹⁰. Türk ordu yapısı üzerine yapılan incelemeler göstermektedir ki; Türk ordusu atın hızını, demirin etkili gücü ile birleştirmesi, taktiksel anlamda gösterdikleri başarılar ve Türk Ordusunun ücretli olmaması, daimi ve temelde atlı birliklerden oluşması bakımından⁵¹¹, araç-gereç ve savaşı yönetme sanatında diğer milletlerin ordularından farklılık göstermekte ve kendine has özellikler göstermekteydi⁵¹².

Eski Türk ordusunda en büyük askeri birlik tümen denilen on bin kişilik kuvvettir⁵¹³. Göktürk askeri teşkilatında atlı kuvvetlerin yanı sıra yaya kuvvette mevcuttu. Fakat Tonyukuk yazıtında da ifade edildiği gibi “(Ordunun) *Eki ülügi atlığ erti bir ülügi yadağ erti*”⁵¹⁴ ordunun süvari sayısının, yaya sayısına oranla daha fazla olduğudur. Göktürk savaşçıları, Çinliler tarafından ata binmede ve ok atmadaki hünerleri ile kaynaklarda yerini

⁵¹⁰ Taşagıl, **a.g.m.**, s. 21.

⁵¹¹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 281-282.

⁵¹² Durmuş, “Eski Türklerde Askeri Kültür”, s. 5.

⁵¹³ Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 103 ; Durmuş, “Eski Türklerde Askeri Kültür”, s. 14.

⁵¹⁴ Tekin, **a.g.e.**, s. 82.

almıştır. Ayrıca uygun şartlarda saldırıya geçtikleri, tehlike esnasında hızlı bir şekilde geri çekildiklerinden bahsedilmiştir⁵¹⁵.

Türkler eski çağlarda tecrübeli madenciler olarak bilinmekteydi. Kendi maden ocaklarında ürettikleri madeni ürünlerin ticaretinin ülke ekonomisine büyük katkısı olmuştur. Maden işleri askeri yapı içinde önemli bir faktör olmuştur. Ordunun ihtiyaçları Altay bölgesinde yaşayan Türk madenciler tarafından karşılanmaktaydı. VI.-VIII. yüzyıllarda maden yataklarının kullanılmaya başlanması ile Sogd, Toharistan, Çaç, Fergana ve Ustruşan'da maden endüstrisi gelişmiştir⁵¹⁶. Madencilik alanında gösterilen başarı, Türk ordu sisteminde kullanılan savaş araç-gerecine de yansımıştır. VI.-VIII. yüzyıllarda İç-Asya bozkırlarında gereç ve silah olarak yay, ok, kılıç, mızrak, kalkan, kama, pala kılıç ve zırh kullanılmaktaydı⁵¹⁷. Savaşçıyı ve atını korumayı amaçlayarak üretilen zırhlar, bozkır geleneklerinin bir devamı olarak birçok coğrafi alana yayılmış ve İpek Yolu güzergâhlarında çokça talep görmüştür⁵¹⁸. Onların sanatkârlığı, uluslararası ticaretin gelişmesinde önemli rol oynamaktaydı.

Göktürkler tepeden tırnağa kadar silahlanmış mevcut savaşçıları ile harp esnasında belli taktikler uygulamıştır. Bunlar arasında en bilineni Turan taktiğiydi. Burada sağa ve sola ana kuvvetlerin gizlenmesi ve sahte çekilmelerle düşmanın üzerlerine gelmesi sağlanarak, çember içerisine alınan düşman ortadan kaldırılırdı⁵¹⁹. Özellikle harpler, Türkler için bir sanat halini almıştı.

Türk devletinin menfaatleri göz önünde bulundurularak, dış ilişkilere büyük önem verildiği anlaşılmaktadır. Eski Türk Runik yazısı ile yazılmış kitabelerde, dış ülkelere giden elçiler ve gittikleri yerler ara sıra

⁵¹⁵ Dıvıçioğlu, **a.g.e.**, s. 219.

⁵¹⁶ Buryakov, **a.g.m.**, s. 239.

⁵¹⁷ Gömeç, **a.g.e.**, s. 104.

⁵¹⁸ Buryakov, **a.g.m.**, s. 239.

⁵¹⁹ Gömeç, **a.g.e.**, s. 105 ; Durmuş, "Eski Türklerde Askeri Kültür", s. 24.

anılmıştır⁵²⁰. Göktürkler döneminde yaşanan siyasi başarılarda askeri üstünlüğün büyük önemi vardı. Bumin Kağan, Eftalitlere karşı kazandığı zaferden sonra, Orhun ve Selenga bulunan Tölişlerde hezimete uğratmıştır. Kuzey İpek Yolunun doğu kısmının, kervan yolunu kontrolünü altında bulunduran Juan-Juanlar (Avarlar) üzerine, Bumin Kağan kardeşi İstemi Han'ın yardımını da alarak düzenlemiş olduğu sefer neticesinde kazanılan başarı ile Kuzey İpek Yolu'nun doğu kısmından, Turfan ve Hami üzerinden Kansu'ya kadar güvenlik sağlanmıştır. Süreç içerisinde Türkler, Kuzey İpek Yolu'nun batı bölümünde bulunan Kerç Boğazın da üstünlüğü ele geçirmiş ve böylelikle doğu ve batı Kuzey İpek Yolu denetimi tamamen denetim altına alınmıştır⁵²¹. Türkler sadece yolları muhafaza etmekle kalmamış, aynı zamanda kervanlara at, deve ve gıda satışı gerçekleştirmişlerdir. Göktürk askeri sistemi içerisindeki dinamik yapının doğuda kazanmış olduğu başarılar, etkisini İpek Yolu ticaretin gelişmesinde göstermiştir. Göktürk İmparatorluğu'nun, İpek Yolu üzerinde vermiş olduğu mücadelenin temelinde, buranın Göktürk egemenlik sahası içerisinde yer almasından kaynaklanmaktaydı⁵²².

Göktürkler'in, Eftalitler'i yenmelerini takiben, uzun zamanlardan beri Doğu-Batı sahasında aracı ve tüccar kimliği ile gidip gelen Sogdlular, zamanla Göktürklerin uyruğu hâline gelmişlerdi. Aslında burada bir karşılıklılık söz konusudur. Sogdlular, Göktürklerin askeri gücünün varlığından dolayı ticari faaliyetlerde rahat hareket edebilmişler. Göktürkler de ellerindeki ipek fazlasını Sogdların aracılığı neticesinde satabilme imkânını yakalamıştır. Ayrıca Sogdların elde ettikleri ticari kazançlarının belli bir oranını Göktürlere vergi olarak vermişlerdir. Ayrıca Göktürkler, buldukları yer itibariyle İran ile Çin Arasında bir kültür köprüsü vazifesi görmüştür. Türklerin ticari faaliyetlerin geçiş güzergâhında bulunmasından dolayı, Çin'den gelen ürünlerin Batıya aktarılmasında ve İran ipeğinin Çin'e

⁵²⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s. 278-279.

⁵²¹ Haussig, a.g.e., s. 184-185.

⁵²² Haussig, a.g.e., s. 193.

taşınmasında da büyük rolü olmuştur. Türklerin İran ve Çin'in ortak sınırında olması, İran ipeklilerinin Çin'de üretim sınırlarının genişlemesinde ve bu ülkelerin ilişkilerin artmasında da etkili olmuştur. O dönemlerde Çin ve İran arasında karşılıklı hediyeleşmelerin başlaması, hem ticari hem de siyasi ortamın gelişmesine ortam hazırlamıştır⁵²³.

4- Bozkır Kavimlerinden İskitler ve Hunlarda Paralı Askerlik ve İpek Yolu Ticaretteki İşlevi

Atlı-göçebe kavimleri yiğit, korkusuz ve silah kullanma becerisi yüksek bir savaşçı görünümündeydiler. Türklerin askeri yetenekleri ve görevlerde göstermiş oldukları üstün başarıları, diğer devletler tarafından da kabul görmüş ve bu askeri gücü kendi teşkilatlarında bulundurmamak istemişlerdir. Türklere karşı konumu genellikle savunmada olan, Çin gibi devletler genellikle ticaret yöntemini bir denetim aracı olarak kullanmaktaydılar. Aslında güçlü olan, bu alışverişin şeklini belirliyordu⁵²⁴.

İskit paralı askerleri ve tüccarlarının, Çin ile Batı arasında bağlantı kurmaları sayesinde, İpek Yolu'nun gelişimine büyük katkı sağladıkları bilinmektedir. İskit paralı askerlerinin tacirlere yardımı sayesinde, kültürel, dini öğelerin ve ticari ürünlerin taşınması ve değişik bölgelere götürülmesinde İskitlerin başrolü oynadığına dikkat çekmek gerekir. Bu vasıflarıyla İskitler yalnız tacirlerin müşterisi olmamışlar, ticareti yapılan ürünlerin en başında bulunan Çin İpeğinin de aracılığını yapmışlardır. İpeğin Çin'den alınması ücretleri karşılığında olmuş ve batıdan gelen ürünlerden işlerine yarayanları ipekle takas etmişlerdir. İskitlerin M.Ö. VI. yüzyılda Keltlere dek uzanan bir ticari temele sahip oldukları görülmektedir⁵²⁵. İskit aracılık faaliyetlerin beklide en önemli sonucu, doğu ve batının birbirini tanımasına yardımcı olmasıdır.

⁵²³ Haussig, **a.g.e.**, s. 201-204.

⁵²⁴ Golden, **a.g.e.**, s. 7.

⁵²⁵ Haussig, **a.g.e.**, s. 58.

İskit paralı askerlerinin en mümtaz ve tanınmış olanları Atina şehir devletine çalışmaktaydı. İskit ve diğer Karadeniz kabilelerinin isimlerine M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısından sonra antik kitabelerde rastlanmıştır. Grakoy, “İskitler” adlı eserinde; Atina’da paralı asker olarak değişik iş kollarında çalışan kavimlerden, polis olarak vazifelendirilen üç yüz kadar İskitli Okçunun olduğunu ifade etmektedir⁵²⁶.

Atina devletinin demokratik kurumları güçlendirme yönünde yaptığı çalışmalar, Sparta destekli iç oligarşi yandaşlarından aldığı tepkiler neticesinde devlet içerisinde iç savaş tehlikesini ortaya çıkarmıştı. İşte yine burada güçlü, güvenilir ve iç politik gelişmelerden etkilenemeyen İskitli okçuları gibi bir gücün değerlendirilmiş olabileceği ifade edilebilir. Getirilen İskitli okçuların, Atina demokratik mekanizmalarının doğru bir şekilde çalışması için kullanıldığı ve bu durumun demokrasi gücünün istikrarı, gelişmesi ve korunması bakımından önem teşkil ettiği söylenebilir. Sonuç olarak İskitli okçuların özellikle M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Atina şehrinin düzenini sağlayan bir polis gücü olarak faaliyet sürdürmüştür. Kamu hizmetinde yer alan İskitli okçuların komuta sistemine sahip olduğu, fakat Atina devletinden talimat alan bir yapıdaydı. İskitli okçuların, paralı asker olarak, belli bir maaş karşılığında, belirli bir süre Atina’ya hizmet amacıyla geldikleri söylenebilir⁵²⁷. Zamanla yeni okçuların alınmasıyla sayılarının artmasına rağmen, bu yapının temel gücü İskitli okçular olmuştur. Ayrıca etkileşim çerçevesinde şunu da ifade etmek gerekir ki; İskit kıyafetlerinin, atlı asker kıyafeti olarak pek çok yerde kullanılmaya başlandığı, Atinalı Miltiades’in at üzerinde bu kıyafet içerisinde çizilmesinin tasvirinden anlaşılmaktadır.

Çin’de ve Orta Asya’da bulunan İskitlerin, Çin’deki varlıkları paralı asker olmaları ile izah edilebilir. M.Ö. VI. yüzyıla ait pek çok Yeni Babil yazılı

⁵²⁶ Grakoy, a.g.e., s. 110.

⁵²⁷ Muzaffer Demir, “İskitli Okçuların Atina’ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. Yüzyıl)”, **H.Ü.E.F.D.**, cilt: 18, sayı: 1, s. 98-100.

belgelerinde Gimmiri ismiyle geçen İskitlerin, Yeni Babil Devletinde ve Kuzey Suriye’de ücretli askerlik hizmetinde çalışmışlardır. Ücretli İskit askerlerine Mısır’da, M.Ö. VI. yüzyılın sonlarında Firavun Apries’i korumakla görevli askerler içersinde rastlanmaktadır. Diğer bölgelerde olduğu gibi İskitler burada da bazı dini ve kültürel unsurları alırken, onlara da kendi kültürlerinden öğeler bırakmıştır⁵²⁸.

Medeniyet ve kültürün benimsenmesi ve aktarılmasında, İskitlerin birinci el aracılık yaptığı İpek Yolu üzerinde, birçok kültürel unsur, batı-doğu ve doğu-batı istikametlerinde aktarılmıştır. Heredot’un aktardığına göre, dini etkileşime bir örnek bilhassa Trakya’ya komşu olan Grek alanlarında, İskitlerin defin adetleri kabartmalarla betimlenmiştir. İskit paralı askerleri aracılığıyla, Yeni Babil Krallığının kanatlı cin betimlemeleri ve dini inanışları, önce Orta Asya’ya daha sonra ise Çin’e ulaştırılmıştır. M.Ö. V. yüzyılda batı kökenli motiflerin, Çin’de dini gayeyle bronz eşyalar üzerinde benzerlik göstermesini de İskitlerin ticari aracılığıyla açıklamak mümkündür. İskitlerin, Mısır ahiret inancını benimsediği rütbeli bir askerinin cenazesinde bekleyen İskit koruyucularını gösteren bir kabartmadan anlaşılmaktadır. Bu kabartmada İskit cenaze merasimi aynen sergilenmiştir. Bu ahiret inancı çerçevesinde “odalı mezarlar” yani kurganlar ortaya çıkmıştır. Altay kurganlarında özelliğini kaybetmeden günümüze kadar kalmış olan, horoz motifli tabut örtüsü, duvardaki anka kuşu desenleri, Mısır, Grek ve İran ahiret yaşantısı ile ilgili tesirleri göstermesi bakımından önem taşımaktadır⁵²⁹. Pazırık’taki duvar halısında motiflerinde, Grekler tarafından kutsal kabul edilen başı kuş, pençeleri kaplan şeklinde olan anka kuşu ve Artemis rahibinin tasviride kullanılmıştır.

İskitli paralı askerler sadece Çin’de değil, Orta Asya’da, Güney Rusya’da Babillilerde, Mısırlılarda ve Greklerde çeşitli görevlerde bulunmuşlardı. Onların bu görevleri sayesinde ticari, sosyal, dini ve kültürel

⁵²⁸ Haussig, a.g.e., s. 60-61.

⁵²⁹ Haussig, a.g.e., s. 59-63.

açından aracılık ve taşıyıcılık faaliyetlerinde buldukları çok açık bir şekilde bu örneklerle ortaya çıkmaktadır⁵³⁰.

Hunların üstün askeri yeteneklerinden, hem Pers hem de Roma orduları ücretli asker olarak yararlanmıştır. Persler, Tuna nehrinde ortak sınırı olan Doğu Romalılar üzerine hücum gerçekleştirmesi amacıyla, Kuzey Kafkasya'daki bir Hun aşiretinden ücretli asker olarak yararlanmışlardır⁵³¹. Batı Roma, bir hayli Hun birliğinden ücretli askeri Pannonya'ya davet etmiştir. Bu ücretli askerlerin Roma ordusunda yer aldığını gösteren arkeolojik bulgulara rastlanmıştır. Hunların Roma ordusunda bulunması, kendi savaş aletlerinin buralarda kullanılmasına imkân sağlamıştır. M.S. V. yüzyıla ait Hun tipinde "yay" yapımı, Wales'teki Gaerlaon isimli Roma askeri kışlasının harabeleri arasında ortaya çıkarılmıştır. Roma askeri sistemine giren "yay" buradan İngiltere'ye kadar ulaşmıştır⁵³².

Türklerin Orta Asya bozkırlarında kurmuş oldukları devletlerin yıkılmasından sonrada, paralı askerlik anlayışının Orta Doğu ve İslam ülkelerine gelinerek devam ettirildiği bilinmektedir. Bu bölgelere birer asker olarak gelmiş ve mesleklerinde uyulması gereken kurallara uygun olarak hareket etmişlerdir. İslam coğrafyasında halife saraylarında görev almaları hatta halifenin bizzat koruyuculuğunu üstlenmeleri Türklerin askerlikte ne kadar yetenekli ve gözde olduklarını göstermesi bakımından önem taşır.

⁵³⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 59.

⁵³¹ Haussig, **a.g.e.**, s. 177.

⁵³² Kurat, **a.g.e.**, s. 19.

C- BOZKIR KAVİMLERİNİN İKTİSADİ FAALİYETLERİNDE İPEK YOLU

1- İskitlerin Ekonomik Faaliyetleri ve İpek Yolu Ticaretine Tesiri

Orta Asya tarih boyunca, birçok bölgenin geçiş güzergâhı üzerinde olmasından dolayı sosyal, siyasi, ticari, ve kültürel ilişkilerin kesiştiği merkezi bir konumunda bulunmuştur. İnsan vücuduna hayat veren kanın dolaşımı için nasıl damarlara ihtiyacı varsa, devletlerinde sosyal, siyasi, askeri, ticari ihtiyaçlarının giderilmesi için yollara ihtiyacı vardı. İşte devletlerin bu gereksinimlerini karşılıklı gidermeye çalışması, büyük ticaret yollarının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Türklerin Orta Asya'da yaşadıkları uzun zaman süresince, çevresinde bulunan ülkelerle ticari ilişkiler yürütebilmek için bu ticaret güzergahlarının bir çoğuna hakim oldukları bilinmektedir.

Bazı bilim adamları son zamanlara kadar, göçebe kavimlerin ticaret yolların oluşumuna katkı sağlamadığı ve olumsuz etkisi olduğuna, kent kültürünün ise bu yolların ortaya çıkışında asıl etkiyi gerçekleştirdiğine dair bir sav üretmişlerdir. Fakat yapılan detaylı çalışmalar göstermiştir ki, Orta Asya'da hayvancılıkla uğraşan göçebe kavimlerin erken dönemlerden itibaren tarım havzasındaki kavimlerle etkileşim içerisinde olduğudur. Ayrıca göçebe kavimlerin çoğalan hayvan sürülerine yeni otlaklar bulmak, iklim değişiklikleri ve diğer bölgeler ile ürünlerini takas etmek amacıyla gerçekleştirdikleri göçlerin, ticari yolların teşekkülünde önemli etkisi olmuştur.

M.Ö. VI.-IV. yüzyıllarda İskit bozkır sahasında görülen nüfus artışı, Orta Asya vahaları ve İran ile ticari ilişkilerin artmasına neden olmuştur. Çin referanslarında Aral ve Doğu Hazar boyu bölgesindeki göçebelere kadar uzanan Yaksart ırmak yolundan bahsedilmektedir. Bu yol üzerinden değişim amacıyla at, kumaş ve silah bir bölgeden bir bölgeye götürülmekteydi. Bu kaynakların vermiş olduğu bilgiler neticesinde, ticari

hatları oluşturan kuvvetler arasında Türk unsurunun varlığını da ispat etmektedir⁵³³. Bu açıdan M.Ö. dönemlerde bozkır coğrafyasında yaşayan Türk toplulukları Orta Asya'daki aşılması güç toprakları aşarak doğu-batı ticaretinin gelişmesinde Çin ve diğer devletler arasında kurdukları, geniş bir ticari etkinlikten söz edilebilir. Bozkır kavimlerin Orta Asya ticaretinin gelişimine büyük katkısı olduğu gibi Orta ve Kuzey Asya'da yaşayan kültürlerin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır⁵³⁴.

Kuzey İpek Yolu, Çin'den kuzeybatıya giden en eski ticaret güzergâhı olması bakımından önem taşımaktadır. Kansu'nun kuzey bölümünden geçilerek, Turfan vadisi üzerinden devam edilerek, Tanrı dağlarının kuzeyinden batı yönü takip ederek önce Part, daha sonrada İskit coğrafyasına ulaşır⁵³⁵. Kuzey İpek Yolunda yer alan İskitler açısından, bu coğrafyada gerek atları gerekse hayvan sürüleri için insan eliyle yapılmamış engel yoktu. Batıya uzanan bölümlerde bu tür doğal engellerin olmaması, göç hareketlerine sağladığı kolaylığın yanında, ticari ürünlerin aktarılmasına sağlamış olduğu imkân ile Avrupa'ya kadar uzanan ticaret ağının önemli bir noktası olmayı başarmıştır⁵³⁶. İskitlerin yaşam sahası içerisinde Kuzey İpek Yolunu düşündüğümüzde, ilk olarak göçebelerin göç yolu olduğu ortaya koymak gerekir. Muhakkak göçebe kavimler bu hareket sırasında bütün eşyalarını yanlarında bulundurmuşlardı. Göçebelerin yaşam şartları içerisinde ticaretin gerçekleşmesini, bu coğrafyada gerekliliğin bir sonucu olarak ortaya çıktığını ve geliştiğini ifade etmek gerekir⁵³⁷. İskitlerin tarih sahnesinde yerlerini almalarından itibaren, Çin ve Yunan toplumlarıyla ticari faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkırlarda yaşayan ve Doğu sahasının iç kesimlerine değin yayılım sağlamış olan İskitler, Çin ve Yunanistan ile her an barış içinde olmasa bile, yoğun ilişkiler geliştirmişlerdir.

⁵³³ Buryakov, **a.g.m.**, s. 236-237 ; Chaliand, **a.g.e.**, s. 23.

⁵³⁴ İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti İle İlişkiler", s. 424.

⁵³⁵ Uhlig, **a.g.e.**, s. 71.

⁵³⁶ Uhlig, **a.g.e.**, s. 78.

⁵³⁷ Uhlig, **a.g.e.**, s. 16.

Kuzey İpek Yolu güzergâhı hakkında önemli bilgilere, yapılan arkeolojik kazılarda, özellikle İskit coğrafyasındaki kurganlardan, eski Yunanistan ve Orta Avrupa bölgelerinden çıkarılan buluntular sayesinde ulaşmaktayız. İskit mezarlarında Çin ve Yunan eserlerinden değerli madenlere, yeşim süslerine ve ipek parçalarına rastlanmıştır. Güney Almanya'da Heuneburg civarında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında, M.Ö. VI. yüzyılın son dönemine ait kral mezarlarında bulunan ipek bakiyeleri büyük bir olasılıkla Çin üretimidir. Başlangıçta İskit coğrafyasına bu ipeklerin hediye ya da haraç olarak alınıp getirilebileceği gibi, ticaretle ilgilenen İskitli tacirler eliyle de getirilmiş olabileceği söylenebilir. Diğer bir bakış açısıyla buralara ulaşan en eski ipeklilerin, Çinlilerin göçebe unsurun memnuniyetini kazanmak adına İskitli Krallarla Çinli hükümdar ailesinden kızların evlendirilmesinde çeyiz olarak getirilmiş olabileceğini de hesaba katmak gerekir⁵³⁸. Kuzey İpek Yolunda düzenli bir ticaretin gelişmesinde, Çin ile kurulan akrabalık ilişkilerinin de etkisi olabilir. Çinliler göçebe topluluklarla ilişkilerini hep o anki şartlara göre belirlemiştir. Durum ne olursa olsun, halkların doğu ve batı arasında sürekli hareket etmeleri kültürel unsurların yayılmasını da beraberinde getirmiştir.

Altaylardaki İskit hükümdarlarına ya da prenslerine ait kurganlarda yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkan üç eşya grubunun araştırılması neticesinde, Çin ile Batı arasındaki ticaret yolu hakkında çeşitli bilgilere ulaşılmaktadır. Bu eşya grubunun ilki, M.Ö. VII. yüzyıla ait ticari ürünleri ve eşyaları kapsamaktadır. Bunlardan biri, kükreyen bir aslan olarak betimlenen bir kenar süsü olup, bunun yapılış tarzından Asur ülkesinden geldiği anlaşılmaktadır. Burada bulunan bir halı dokuması üzerinde geyik motifi işlenmiş, süvari ve dini alayların da görüldüğü, bu işlemlerde Babil ve Asur tesirinden bahsedilmektedir. Bu ifade edilmekle birlikte, Türklerde halıcılığın çok eski zamanlara dayandığı ve işlene işlene millî bir sanat haline geldiğini belirtmekte fayda vardır. Türkistan'da dokunan ve her biri bir

⁵³⁸ Uhlig, a.g.e., s. 69-70.

sanat eseri niteli taşıyan dokumalar ve halıların, İpek Yolu vasıtasıyla doğu ve batıya ihraç edilen ürünlerin başında geldiği bilinmektedir. Burada Türklerin dokumacılık alanında ileri bir noktada olduğu, yapılan incelemelerde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Geyik motifinin Türkler tarafından gerek dokumalarında gerek savaş malzemelerinin süslenmesinde uzun süredir kullanıldığı, milli bir sembol haline geldiğini ve diğer toplulukları da bu anlamda etkilediğini de dikkate aldığımızda, buradaki dokumanın Türklere ait olma ihtimalini artırmaktadır. İkinci eşya grubunu Anadolu ve Grek örnekleri taşıyan, Batı'da üretilmiş eşyalar meydana getirmekteydi. İskitlerin İpek Yolu aracılığıyla Greklerle ilişki kurduklarına dair örnekler mevcuttur. Üç numaralı Pazırık kurganında bulunan duvar halısının, oturan insan figürünün Grek kaynaklı olduğu bilinmektedir. İskitlerin sanat eserleri arasında bulunan kemik ve fildişi işlemeciliği örneklerine, M.Ö. VI. yüzyıla ait küçük heykelciklere Efes'te de rastlanmıştır. Buradan hareketle, İskitlerin ve Greklerin ticari ilişkiler geliştirdikleri ve bunun neticesinde iki kültürün birbirinden etkilendiği sonucuna varılabilir. İskitlerin Batı ile ilişkilerinin devam ettiği yerler arasında Kuzey Suriye'nin olduğu yine kurganlardan çıkan eşyalar aracılığıyla bilinebilmektedir. Pazırık ikinci kurganında bir gümüş ayna, ağaç oymalar ve bir duvar halısı üzerine de işlendiği görülen başı kuş, vücudu yırtıcı bir hayvan şeklindeki figürde de Kuzey Suriye etkisi anlaşılmaktadır. İskit keçe halılarında görülen bu motifin, aslında Kuzey Suriye'de bir kazan üzerine işlendiği ve ticaret yolu vasıtasıyla buralara kadar ulaşan motifin İskitler tarafından kullanıldığı ifade edilebilir. Üçüncü gruba ait eşyalar arasında Çin unsuru göze çarpmaktadır. Pazırık'ın batısındaki altıncı kurgandan bronz ayna ve beşinci kurgandan savaşan imparatorluklar (M.Ö. 472-221) dönemine ait ipek parçalarına rastlanmıştır. İskitlerde kemikler üzerine de işlendiği bilinen kükreyen hayvan figürleri, M.Ö. VII. ve VI. yüzyıllar arasında kullanımı yaygındı. Yapılan kazı çalışmalarında elde edilen eserler, kükreyen hayvan figürlerinin Çin'den batıya doğru gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Fakat İskitlerin Çin'de ücretli asker olarak bulunduğunu ve kültürel etkileşim ortamında katkıları da dikkate aldığımızda, bu figürlerin ortaya çıkışında Çinlilerin etkisi

olmamıştır⁵³⁹. İskitler özellikle hayvan figürlerini belli bir üslubun ya da tekniğin gereği sadeleştirerek betimlemeleri ve altın işlemeciliğinde göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı tanındığını ifade etmekte fayda vardır.

İskitlerin Çin ile olduğu gibi Yunanlılarla da hareketli bir ticari ilişkisinin olduğu, arkeolojik kazılar neticesinde görülmektedir. Karadeniz'in Kuzey bozkırlarında yaşayan İskitler ile Karadeniz kıyılarında kurulan Grek kolonileri arasında kurulan ticari ilişkiler neticesinde çeşitli ürünlerin ihtiyaçlar doğrultusunda karşılıklı aktarıldığı bilinmektedir. Grek kolonilerinde meydana gelen artış, bu bölgede yaşanan ticari faaliyetlerin artmasına ve İskitlerin ekonomik olarak güçlenmesine neden olmuştur⁵⁴⁰. Var olan Yunan Destanlarında, Yunanlı denizcilerin M.Ö. II. binyıl'da Karadeniz sahillerinde, önce Kırım daha sonra Tuna ağzına geldiklerine dair anlatılan hikâyeler bulunmaktadır. Bunlar ne kadar mitolojik unsur içerse de, az da olsa bu hikâyelerden, tarihi gerçeklerden parçalar yakalamak mümkündür. Karadeniz'in kuzey batı kesiminde Yunan hançerlerine benzer bazı örnekler rastlanması, Yunan dünyasıyla ilişkilerin bilinenden biraz daha öncesine dayandığını göstermektedir⁵⁴¹.

M.Ö. VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozkır sahasında iç kesimlerine ulaşan çeşitli Yunan seramikleri ve değişik eşyaların ortaya çıkarılması, ticaretin düzgün ve sürekli şekilde yapılmaya başlandığını göstermektedir. Yunanlıların İskit topraklarındaki ilk ticaret üssü, VII. yüzyıl başlarında Dinyeper-Bug ağzının girişine yakın olan, Berezan adasında Yunan deniz ticaret limanı bulunmaktaydı. İskitlerin Yunanlılardan satın aldıkları ürünler arasında çanak, çömlek, şarap kupa ve kâseleri de bulunmaktaydı. Kolonizasyondan önce Yunanistan'dan getirilen bu ürünler, ancak zengin kesim tarafından alınabilecek son derecede pahalı eşyalardı. Sonraları Yunan kolonilerinin kurulması ile birlikte Olbia, Pantikapea ve

⁵³⁹ Haussig, **a.g.e.**, s. 53-58.

⁵⁴⁰ İlhami Durmuş, "Sarmatlar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat", **G.Ü.F.E.F.S.B.D.**, Cilt 1, 1996, s. 187.

⁵⁴¹ Grakoy, **a.g.e.**, s. 103-104.

Bospor Krallığının ehemmiyeti artmıştır. İskit topraklarına ilk ürünler Bug ve Dinyeper üzerinden getirilmiştir. Ürünler Olbia, Kuzey Kırım'dan geçen bozkır yolu ve Don ağzında Yelisavetino civarındaki şehirlerden gelmekteydi⁵⁴². İskitlerin gerçekleştirmiş olduğu ticari faaliyetlerin sadece kara yoluyla sınırlı olmadığı, bunun yanında suyolları da kullanıldığı arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkmaktadır. Dinyeper nehrinin kuruyan yan kolların birinde, kayık içinde tahmini M.Ö. V. yüzyıla ait, genç bir adam iskeleti ve İskitli alıcılar için gönderildiği anlaşılan ince işçilikle işlenmiş, altın kaplamalı, onbeş adet Yunan bronz kap bulunmuştur⁵⁴³.

Heredot Tarihinde Argınbay şehri, Serlerle Grekler arasında ticaretin yapıldığı yer olarak geçmiştir. Yine bu kaynaktan Greklerin, İskitli tercümanlar aracılığıyla Serlerle iletişim kurabildiğinden bahsedilmektedir⁵⁴⁴. Özellikle bu dönemlerin aydınlatılmasında, Herodot'un vermiş olduğu bilgiler büyük önem taşımaktadır. Ondan sonraki beş yüzyıllık süreçte yazılı kaynakların az olmasına karşın, yapılan arkeolojik çalışmaların bu kopukluğun tamamlanmasında önemli katkısı olmuştur.

Kaynaklarda İskitli tüccarların Don'un biraz uzağına, Sarmat bozkırından ve Budinlerin yaşam sahasından geçerek Ural'ın yakınlarına kadar gelen ticaret yolundan bir iki defa bahsedilmiştir. Bu yolun daha da uzağında Olbia işi, İskit hayvan üslubu örneklerinin işlendiği, koçbaşı ve saplı ayna kalıntıları bulunmuştur⁵⁴⁵. Herodot, eserinde kervan yolunun Olbia'dan ve Karadeniz dolaylarındaki diğer şehirlerden de geçtiğinden bahsetmektedir. Tüccarlar yollarını kuzeydoğu istikametinde bozkır alanlarını geçerek sürdürmüşlerdi⁵⁴⁶. Olbia şehrinde, bilhassa İskitlerle bir araya gelmekteydi. M.Ö. V. yüzyılda dahi devingen bir yapıda, doğunun ve

⁵⁴² Grakoy, a.g.e., s. 105.

⁵⁴³ Uhlig, a.g.e., s. 95.

⁵⁴⁴ Herodotos, a.g.e., IV. 24.

⁵⁴⁵ Grakoy, a.g.e., s. 117.

⁵⁴⁶ Grakoy, a.g.e., s. 56.

batının ürünleri ile kültürlerinin etkileşime girdiği bir buluşma noktasıydı. İskitya'nın batısında bulunan Olbia ticaret merkezi, İskitlerin iktisadi gücüne büyük katkısı olduğu gibi, Karadeniz kıyılarında bulunan Grek şehirlerine de katkısı olmuştur⁵⁴⁷. Olbia'da hükümdarın temsilcisi Thymues yaşamakta, elçilik görevinin yanında ticaretin sistemini ve emniyetini sağlamaktaydı. O dönemde İskitler ve Yunanlılar tarafından çok miktarda talep edildiği bilinen altının, ana ticari mal olduğu söylenebilir. Altın Kazakistan ve Altay'daki maden ocaklarında çıkarılıp ve bu ticari güzergâhlar aracılığıyla diğer bölgelere taşındığı bilinmektedir. Ayrıca İskit coğrafyasında giysiler ve takılar incelendiğinde, ipeğe ve altına büyük bir talebin olduğu ortaya çıkmaktadır⁵⁴⁸. Altaylar ve Karadeniz Kuzeyinde bulunan toplulukların ticaretini yaptıkları öncelikli ürünleri ipek, altın ve yeşim taşı oluşturmaktaydı⁵⁴⁹. Yapılan araştırmalarda, ilk dönemlerde Çin'in değişim aracı olarak para yerine ipeği kullandığı görülmektedir⁵⁵⁰. Han döneminin ilk dönemlerine ait Hunan eyaletinde ki bir mezardan, M.Ö. 200-150 yılları arasında yaşamış, yirmi kat ipek ve keten kumaşlara sarılmış bir halde kadın cesedi ile karşılaşmıştır. Tabutun üzeri günlük yaşamı anlatan resimlerle boyanıp ipek örtülerle kaplanmıştı⁵⁵¹. Çin'den yolculuğuna başlayan ipeğin bozkır sahasında yaşanan İskitlere ulaştığında dahi aynı anlamı taşıdığı kurganlardan çıkan buluntulardan anlaşılmaktadır. İskit mezarlarından Orta Asya, Yunanistan ve Kelt sahasında ortaya çıkarılan eşyalarından, ipeğin İskit gömü adetleri çerçevesinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İskitler, Ananın kültürü ile ilişkisi olan insan topluluklarıyla münasebetlerini, Dinyeper ağzından başlayan ve uzak noktalara ulaşan kervan yolu aracılığı ile geliştirmiştir. Bu kültüre ait yerlerdeki mezarlardan İskitlerden satın alındığı anlaşılan ok, hançer, at gemleri, hayvan figürlü eşyaların ortaya çıkarılması, ilişkinin yoğunluğunu göstermesi bakımından

⁵⁴⁷ İlhami Durmuş, "Sarmatlar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 188 ; Memiş, **a.g.e.**, s. 108.

⁵⁴⁸ Uhlig, **a.g.e.**, s. 94-95.

⁵⁴⁹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 91.

⁵⁵⁰ Boulnois, **a.g.e.**, s. 21.

⁵⁵¹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 72.

önem taşımaktadır. İskit süvari eşyalarının, Hazar dolaylarındaki Don-İdil bozkır sahasında yoğun olarak kullanılması, İskitlerin bu bölge ile ilişkilerinin gelişmiş olduğu göstermektedir. Altay ve Orta Asya halklarının eşyalarında kendilerine has bir takım çizgiler olmasına karşın İskit silahları, at koşumları ve hayvan figür biçimlerinin ağır basmasının nedeni büyük olasılıkla, İskit kültürünün Savromatlar aracılığıyla İdil boyunca giden bozkırlara kadar ulaştırılmasından kaynaklanmaktaydı⁵⁵².

Kurulan ticari faaliyetler zaman zaman komşu ülkeleri ya da şehirleri rekabet içerisine sokmuştur. VI. Yüzyılın ikinci yarısında Maiotidler, İskitler'le M.Ö. VI. ve V. yüzyılda Olbia başka şehirlerle, Bospor Krallığı dâhilinde Doğu Kırimla bir araya getirilen uzak şehirlerle ticari rekabete girmişlerdir. Bospor, gelirinin büyük kısmını buğday ihracından sağlamakta ve bu işte egemenlik sahasını genişleterek tekel olmak amacıyla faaliyetlerde bulunmaktaydı. Ticari faaliyetleri Don boyunca uzanan Bospor'un Doğu İskitya'da, İskitya'nın Dinyeper civarındaki bölgesinde, Neüri ve Budinler den buğday ihraç ederek ya da kendi ürünlerini bu bölgelere satarak ticari ilişkilerini devam ettirmekteydi. İskit tüccarlarının kervan yolu Volga'dan geçtiği gibi, VII. yüzyılda askeri müdahaleler sonucu açılan yol sayesinde Kafkaslar'a da ulaşmakta ve özellikle Kuzey Kafkasya bölgesine üzeri hayvan üslubu figürleriyle işlenmiş Olbia aynaları getirilmiştir. Olbia ürünlerini Urallara kadar ulaştırabiliyordu. Zaman ilerledikçe İskitlerin ihracat yönünden en etkili yer Bospor olurken, Olbia'da Batı İskitya tarafında ticari ilişkilerini devam ettirmekteydi⁵⁵³.

Maden yatakları açısından oldukça zengin olan Orta Asya'da altın, gümüş, bakır, kalay, lacivert taşı, firuze ve eğreti taşlar madenlerden çıkarılmaktaydı. M.Ö. V. yüzyıldan itibaren değerli madenlerin ve çeşitli ürünlerin değişimi daha düzenli bir yapı kazanmıştır⁵⁵⁴. Çin kaynaklarında Türklerin madencilik ve demircilik alanında kusursuz eserler oluşturdukları ve

⁵⁵² Grakoy, a.g.e., s. 57.

⁵⁵³ Grakoy, a.g.e., s. 113-115.

⁵⁵⁴ Buryakov, a.g.m., s. 235.

bunların ticari değişim aracı olarak kullanıldığından bahsetmişlerdir. M.Ö. VII. yüzyılda Çinliler, Kaş-sikkelerinin kesilmesi için üretilen demir döküm aletlerinin Türk işi olduğunu belirtmişlerdir. Demir döküm işleri kil ve taş kalıplarda yapılıyordu. Orta Asya'nın ünlü Suğdak zırhları da bilinen ürünler arasındaydı⁵⁵⁵. Bospor Krallığı döneminde Buğday talebinin arttığı devrelerde İskit bozkırlarında, bu talebe karşılık verebilmek amacıyla satışa yönelik tarım yaygınlaşmıştır. İskit krallarına bağlı Olbia vb. yerlerde kestirilen sikkelerde, buğday başağı resmi konulması İskitlerin hububat satışına katıldıklarına dair önemli bir göstergedir. Hububat ürünlerinin dışında Yunanistan'ın İskitlerden talep ettiği ürünlerin başında canlı hayvan geliyordu. Bozkır coğrafyasında yoğun olarak hayvancılığın yapıldığı bilinmekle birlikte, bunun doğal bir uzantısı olarak deri üretimi gerçekleştirildiği ve ihraç edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Yunanistan'a ihraç edilen deriler arasında kürklerin olduğu da bilinmektedir⁵⁵⁶. Kısaca İskitler bu Grek koloniler aracılığıyla Yunanlılara özellikle buğday, at, et, bal, süt, deri, kürk, kıymetli oranda tuz gönderimi gerçekleştirmişlerdir⁵⁵⁷. İskitlere Yunanistan'dan gelen ürünler ve el ustalığı isteyen işlerin bir kısmı deniz yolu, bir kısmı da Olbia, Bospor ve Karadeniz'in Kuzeyindeki diğer şehirlerden gerçekleştirilmekteydi⁵⁵⁸. İskitler bu şekilde Yunanlılardan silah, metal malzeme, çeşitli dokuma ürünleri, şarap, zeytinyağı, çanak ve çömlek gibi ürünler satın almışlardı⁵⁵⁹.

Sonuç olarak İskitler, Kuzey İpek Yolu üzerinde kurduğu hâkimiyet ile ekonomik yapı içerisinde yerini uzun bir süre devam ettirmiştir. Bu coğrafyada Çin, Yunan ve Avrupa bölgelerinde kurulan ticari münasebetler neticesinde hem ekonomik hem de kültürel anlamda birçok değişimin yaşandığına dair izleri görebilmek mümkündür.

⁵⁵⁵ Haussig, **a.g.e.**, s. 200-201.

⁵⁵⁶ Grakoy, **a.g.e.**, s. 107-109 ; Rice, **a.g.e.**, s. 63.

⁵⁵⁷ Memiş, **a.g.e.**, s. 108, ; Roux, **a.g.e.**, s. 48.

⁵⁵⁸ Grakoy, **a.g.e.**, s. 110.

⁵⁵⁹ İlhami Durmuş, "Sarmatlar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 187 ; Memiş, **a.g.e.**, s. 109.

2- Hunların Ekonomik faaliyetleri ve İpek Yolu Ticaretindeki Yeri

Hunlar varlıklarını devam ettirdikleri süre boyunca yayıldıkları geniş coğrafyada, gerek dış politika açısından, gerekse toplumlar arası ticari faaliyetleri geliştirme yönünden çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Hunların ekonomisi kendi göçebe ekonomilerinden başka üç şeye dayanmaktadır. Bunlar, hâkimiyet kurdukları yerler üzerinde yaşayan insanlardan aldıkları paralar, dost ülkelerden alınan hediyeler veya haraçlar, son olarak da yabancı ülkelerle yapılan ticarettir. Hunların yaşadığı topraklar göçebe hayvancılık için son derece elverişliydi. Hunların büyük kısmı göçebe yaşamın değişmezi olan yaylak ve kışlaklarda hayvan yetiştiriciliği ile yaşamlarını devam ettirmesi⁵⁶⁰, Hun ekonomisinde bol miktarda canlı hayvan ve hayvan ürünleri olan et, deri ve kürk üretimini de beraberinde getirmiştir. Hunlar bu ürünlerini, sınır ticaret yolu aracılığıyla Çin'e pazarlayabilmekte, karşılığında kendi ihtiyaçları doğrultusunda özellikle Çin ipeklileri, hububat, baharat, pirinç vb. ürünleri temin etmekteydiler⁵⁶¹. Hunlar, satacakları malları kışın, savunma açısından sağlamlaştırılmış noktalarda toplarlar ve ilkbahar ile birlikte araba ve atlara yükleyerek silahlı koruyucular gözetiminde diğer ülkelere sevk ederlerdi⁵⁶². Bu yaşam sahasında yapılan arkeolojik kazılarda ve Çin yıllıklarında geçtiği üzere darı örneklerine rastlanması, küçük çaplıda olsa tarım ile ilgilenildiğini göstermektedir⁵⁶³.

Hun malların bazıları işlenerek bazıları ise işlenmeden ihraç edilmekteydi. Genelde hayvansal ürünlerden elde edilen yün örtüler, kumaşlar, çeşitli türlerde keçe ve deriler komşu ülkelere satışı gerçekleşmekteydi. Hunlar giyim eşyalarında da yine bu ürünlerden koyun, keçi, sığır, tilki derileri ve keçi, deve ve koyun yünü kullanmışlardır. Bunların yanında dışarıdan temin edilen Çin ipeklileri ve İran dokumaları da

⁵⁶⁰ Brion, **a.g.e.**, s. 249.

⁵⁶¹ Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002, s. 47.

⁵⁶² İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", s. 91.

⁵⁶³ Roux, **a.g.e.**, s. 117.

giyim eşyası olarak kullanılmıştır. Ayrıca Hunlar Çin'e yün örtü, yün kumaş, keçe ve deri satışı gerçekleştirmiştir⁵⁶⁴.

Dönem dönem İpek Yolu'nun kontrolünü elinde tutan Hunlar doğu-batı ticaretinde bizzat rol oynamışlardır. M.Ö. ki ilk devirlerde Türkistan'a giden yolların hâkimiyetini elinde bulunduran Hunlar, bu üstünlükleri ile Batı Shensi ve Kansu'dan geçerek Türkistan'a giden Doğu-Batı ticaret yolunu değiştirebildiği gibi ticareti de engelleyebiliyordu. Bu durum karşısında, Çin kervanların batıya herhangi bir engelle karşılaşmadan ulaşması için Güney alanlarını denetimi altına alması gerekiyordu⁵⁶⁵. Merhum büyük Türk tarihçisi İ. Kafesoğlu'nun da ifade ettiği gibi; "Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük kazanç vasıtasının başında Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarında sona eren İpek Yolu kervancılığı geliyordu."⁵⁶⁶ İpek Yolunun Türk yurtları ve Türkler için böylesine büyük bir kazanç ve ekonomik gelir elde etmek açısından önemli olması, Türklerin etrafında ona komşu olan ve aynı yoldan yararlanmak isteyen, İpek Yolunun nimetlerinden faydalanmak isteyen devletlerle aralarında binlerce yıl süren sürekli mücadelelerin yaşanmasına neden olmuştur. Hun sınırlarının M.Ö. 161-126 yılları arasında Kuzey Batı'da Kazakistan'a ulaşması ve sürecin devamında yapılan incelemelerde göstermiştir ki, M.Ö. 114 yıllarında bozkır ticaret yolu aracılığıyla Avrupa ve Uzakdoğu arasında ticari faaliyetler gerçekleşmeye başlamıştır⁵⁶⁷. Edil (Volga) sahasında yapılan arkeolojik araştırmaların daha ilk çağlardan itibaren, Çin'den gelip Türk Yurtlarından geçen ticaret yolunun M.Ö. 114 senesinde işlek olduğunu göstermektedir ki bu da bize Türk tüccarlarının Türk ülkelerinden Çin başta olmak üzere komşu ülkelere çeşitli ticaret kervanları düzenlediklerini ve bundan da oldukça büyük kazançlar elde ettiklerini ortaya koymaktadır. Hunlar döneminde, Yakın Doğu ve Uzak Doğu kültürleri arasında bağlantı kurulduğuna dair Çin ve İran mallarından örneklere Moğolistan'da ve Altaylardaki Hun mezarlarında

⁵⁶⁴ Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, s. 77.

⁵⁶⁵ İzgi, "Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)", s. 93.

⁵⁶⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 326.

⁵⁶⁷ Togan, **a.g.e.**, s. 40.

karşılaşılmıştır⁵⁶⁸. M.Ö. 118'de Kuzeyde, Baykal gölü civarında Hun buluntularında ortaya çıkan Çin parası, Hunların Çin ile kurdukları ilişkiyi göstermesi bakımından, parayı bildikleri ve ticarete kullandıklarını göstermesi bakımından bizlere önemli bilgiler vermektedir⁵⁶⁹. Türklerin ticarete vermiş olduğu bu önemi göstermesi açısından, M.Ö. 138-115 yılları arasında Türkistan'da bulunan Çinli seyyah Chang Ch'ien'in verdiği bilgilerden de anlaşılacağı üzere her iki Türkistan'da da şehirler kurulmuş olup, yalnızca Fergana'da 70 kadar şehir ve kasaba bulunmaktaydı⁵⁷⁰. Orta Asya'ya doğudan Çin, güneyden Hint ve batıdan da İran medeniyetinden ticari ve ticari yollar aracılığıyla etkilemesi sonucu Orta Asya medeniyeti hızla gelişim göstermiştir. Doğu ile batının Türkistan'daki temasları neticesinde çeşitli kavimlerin Türkistan'a taşımış oldukları kültürel gelişimin yanında ekonomik olarak ta büyük tesirleri olmuştur.

Kuzey Çin'den Güney Rusya'ya kadar uzanan bozkır kültüründe, göçebe sanatının ve motiflerinin bu coğrafi alan üzerinde birçok yerde aynı şekilde kullanılması ortak anlayışın bir sonucu olsa gerek. İşte Hunlar döneminde de devam ettirilen bu kültürel bağların, Kuzey İpek Yolu'nda ki ticari çalışmalar içinde uygun bir ortam hazırladığı ortaya çıkmaktadır⁵⁷¹. Hunlar topraklarında siyasi ve kültürel birliği sağlamaya çalıştığı gibi Doğu-batı arasında geliştirdikleri dış ilişkiler sayesinde etkileşim gerçekleşmiştir. Çin kültürüne ait cennet kuşu teması ve Batı Türkistan'dan gelen çeşitli motiflerin, Hunlara ait koşum takımlarında ve keçelerde kullanılmıştır⁵⁷².

Çin, M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren kuzey sahillerinde yaşayan göçebe halklarla kurdukları siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin, Hunların

⁵⁶⁸ Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 43.

⁵⁶⁹ Grousset, *a.g.e.*, s. 43.

⁵⁷⁰ Boulnois, *a.g.e.*, s. 25-27.

⁵⁷¹ Haussig, *a.g.e.*, s. 162.

⁵⁷² Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 43.

ortaya (M.Ö. 209) çıktıkları dönemden itibaren burayla da aynı şekilde devam ettiği söylenebilir. Çin'in komşuları ile ticareti birkaç farklı yolla gerçekleştiği görülmektedir. İlkinde Çin hükümdarına dışarıdan gelen heyetlerin haraçlarını (armağan) sunmaları ile ticaret gerçekleşmiştir. İmparatora sunulan hediye töreninden sonra, heyetlerle birlikte Çin'e gelmiş olan tüccarların aracılığıyla ticari faaliyetlere başlanır ve sınırlarda da ticarete izin verilmesinden ötürü sınır pazarları da oluşturulmuştur⁵⁷³. Diğer bir ticaret şekli ise Çin'e gitmeden, sadece sınırda gerçekleştirilmekteydi⁵⁷⁴.

Tarihte Çin'in ve Türklerin değişik zamanlarda çeşitli vesilelerle ticari anlaşmalar sağlayarak ilişkilerinde ki ekonomik hareketliliğin devamını sağladıkları görülmektedir. Çinliler ve Hunlar arasında yapılan anlaşmalardan ilkinin aşağı yukarı M.Ö. 200 yıllarında Hun hükümdarı Mete ile Çin hükümdarı Kao Tzu arasında yapılmıştır. Bu siyasi anlaşma içeriği ile barış ve ticari münasebetleri de kapsamakta olup, Böylelikle Çin, Hunlara her yıl önceden belirlenmiş oranlarda ipek, şarap, pirinç vb. ürünleri vermeye başlamıştır⁵⁷⁵.

Çin her sene sınırdaki barışı sağlayabilmek adına, Çinlilerin hediye olarak nitelendirdikleri haracı Hunlara vermekteydiler. Çin, Hunlarla yaşanan çekişmelerden çeşitli siyasetler takip ederek, kendilerine zarar vermeyecek şekilde siyasi ve ekonomik ilişkilerin devamını sağlamaya çalışmıştır. Bu açıdan takip edilen Ho-ch'in sistemi çerçevesinde Hunlara özellikle ekonomik açıdan sağlanan ayrıcalıklar, Han imparatoru Wen zamanından sonraki dönemlerde de hediye ve altın yada para olarak ödenmesine devam etmiştir. Ayrıca imparator Wen döneminde Çinliler ve Hunlar arasında sınır ticaretinin Ho-ch'in sistemi içerisinde başladığı bilinmektedir. Süreç devam ettikçe artık Hun istekleri giderek artmış, tek taraflı bir boyut kazanmış ve Ho-ch'in sisteminin Çin ekonomisi açısından

⁵⁷³ Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 60.

⁵⁷⁴ İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", s. 90.

⁵⁷⁵ Onat, "Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", s. 914.

zarar verici bir nitelik kazanmıştır. Han imparatoru Hsüan zamanında (M.Ö. 73-49) Hunlar *Ho-ch'in* sisteminden çıkıp *kung* sistemi içine girmiştir. Bu yürütülen Çin politikasında birkaç değişiklik olmuştur. Bunlardan ekonomik olarak önem taşıyan kısmında, hediyeler artık Çin tarafından tek taraflı verilmemiş, Hunlarında heyetlerin dönüşlerinde mutlaka Çin'e haraç vermeleri gerçekleştirilmiştir. Aslında Han döneminde gerçekleştirilen bu politikaların amacının Hunlarla haraç sisteminin kurulmasını sağlamaktı. Hunlarla Çinliler arasında sağlanan bu ekonomik münasebetler çerçevesinde büyük oranda elbise, ipekli, pirinç vb. ürünler aktarılmıştır. Kung sisteminde Hunlara gönderilen bu hediyelerin oranı *Ho-ch'in* sistemi zamanından fazlalık göstermiştir. Çin bu durumdan ne kadar zarar görürse görsün politik gereklilikten dolayı buna dayanmıştır⁵⁷⁶.

Hunlar Çinliler arasında dönem dönem ticari güzergâhların üstünlüğü ele geçirme mücadelesi yaşanmıştır. Hunların İpek Yolu'nun kontrolünü elinde bulundurduğu dönemlerde, Hun-Çin mücadelesinin M.Ö. II. yüzyılının sonlarından itibaren doğu-batı yönünde değişmeye başlamıştır. Bu değişimin asıl nedeni Çin'in ticari güzergâhların denetimini Hunlardan almak istemesi yatmaktadır. Daha savunmada olan Çin bu hareketiyle saldırı konumuna geçmiştir. Bunun oluşmasında en önemli katkısı, İmparator Wu-ti'nin görevlendirdiği ve Hunlar hakkında vermiş olduğu bilgilerle Çin'e dönen elçi Chang-Ch'ien sağlamıştır. Böylelikle bu askeri mücadele esnasında İpek Yolu güzergâhlarında bulunan Cungarya, Kuça, Turfan, Yarkent gibi şehirleri saldırıya uğramıştır⁵⁷⁷.

Genel olarak Çin'de askeri kamplar, sınır pazarları ve sınır şehirlerinde kurulan normal olmak üzere üç çeşit pazar dikkati çekmektedir. Hun ticareti için sınır pazarları önemliydi. Hun-Çin ticareti ile ilgili ilk bilgilere, İmparator Ching'in tahta geçişinin başlarında Hunlar ile

⁵⁷⁶ İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", s. 91-94.

⁵⁷⁷ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 30.

yapılan anlaşma metninde sınır pazar alanlarında serbestçe ticaret yapılabileceğine dair maddenin geçmesinden ulaşılmaktadır⁵⁷⁸. Tarihi incelemeler serbest ticari pazarların ilk olarak Asya Hun devleti ile Çin arasında, Çin sınır şehirlerinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Türklerde yapılan ticaretin güvenli bir şekilde sağlanması için serbest ticaret pazarları önemli bir konumdaydı. Avrupa Hunları döneminde de Bizans ile serbest ticaret pazarları kurulmuştur. Attila ve Bizans hükümdarı arasında yapılan anlaşmalarda da bu ticari pazarların nerelerde yapılacağına dair bilgiler olup, her iki tüccarın aynı haklara sahip olduğu ve serbestçe ticaret yapılabilen en önemli pazarın Viminacium olduğu bilinmektedir⁵⁷⁹. Özellikle Hun-Çin iktisadi münasebetleri barış zamanlarında görülmekle birlikte, sınır bölgelerinde kurulan pazarlarda herkes kendi bölgesine ait ürünleri karşılıklı takas usulü ile değişimi gerçekleştirmekteydi. Hunlar bu pazarlarda özellikle at bulundururken karşılığında hububat ve Çin ipeklileri almışlardır⁵⁸⁰. Asya'nın birçok yerinde olduğu gibi Çin'de de at genelde yük çekmek için kullanılırdı. Çin'de büyük ordu birliklerine yetecek kadar at bulunmamaktaydı. Çin'in özellikle at yönünden dayandıkları tek ülke Hunlardı. Çin'in at ihtiyacının Hunlardan zaman zaman karşılanamadığı durumlarda Çin'in zor durumda kaldığı ortaya çıkmaktadır. Çin halkı vergi borcunu genelde ipekle ya da ticaret sayesinde satın alınan atların bir kısmı devlete verilerek ödenmekteydi. İşte istenilen miktarda atın Hunlardan temin edilememesi çeşitli sorunlar ortaya çıkarmıştır. Hunlar bu ürünlerin dışında Sibiry'a'nın avcı topluluklarından aldıkları iyi kalitede çeşitli derilerin belli bir bölümünü kendi ihtiyaçları için kullanmışlar ve geri kalan ürünleri Çin ipeği ile takas etmişlerdir⁵⁸¹. Ayrıca Hunların Sogdlu tüccarlarla bağlantı kurdukları bilinmektedir. Sogdlar Batı Çin'e ve Dış Moğolistan'ın bozkırlarına kadar ulaşmış ve ticari ilişkini genişletmişlerdir. Önemli noktalarda yabancılar

⁵⁷⁸ Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S.220)", s. 620.

⁵⁷⁹ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 28.

⁵⁸⁰ Atan, **a.g.e.**, s. 16-17.

⁵⁸¹ Mori, **a.g.m.**, s. 347.

arasında buldukları ve özellikle büyük ticaret yollarından önemli ticaret noktalarına gidişte ticari aracılık görevini üstlenmişlerdir⁵⁸².

Hunların, Kuzey ve Güney olarak M.S. 47'de ayrılmasından sonrada Çin ile ticari ilişkilerini sürdürmüştür. M.S. 50'de Güney Hunlarının Çin ile ticari ilişkilerinin yine haraç sistemi çerçevesinde devam ettiği bilinmektedir. Çin isteklerini yerine getirmeleri karşılığında pek çok ipekli, pirinç ve sığırın Güney Hunlarına ulaşmıştır. Burada Güney Hun ekonomisinin geçmiş dönemlere nazaran gücünün azaldığı Çin'in Hunlara sığır gönderir bir hale gelmesinden anlaşılmaktadır. Güney Hunları ile sınır pazarlarında ticaretin, Çin imparatoru Ching devrinde de gerçekleştiğine dair bilgilere Çin kaynağı olan Shih Chi'de ulaşılmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Çin ve Hun kuvvetleri arasında yaşanan savaşlarda dahi sınır pazarlarında ticaret gerçekleştirilmekteydi. Kuzey Hunlarının Çin ile ilişkilerinin süreklilik göstermediği bilinmekle birlikte M.S. 51 senesinde tekrar kurulan münasebetler çerçevesinde heyetlerin görüşmelere başlamaları sonucunda Kuzey Hunların M.S. 52'de bir hayli sığırı Çin pazarlarında sattıkları ve haraç adı altında Çin imparatoruna at ve kürk vermişlerdir. Bunun karşılığında Hun heyetine imparator, hükümdar ve asilzadeler için ipekli ürün vermişlerdir. Kuzeydeki Hunlar ile Çin arasındaki en son ticaret haberi 84 senesine ait olup içerik olarak aynı ürünlerin heyetler aracılığıyla aktarımı gerçekleştirilmiştir⁵⁸³.

Hunların varlığını devam ettiği süre boyunca çevresindeki komşu devletlerle yoğun ticari ilişkiler kurdukları ve bunun doğal bir sonucu olarak birbirlerinden karşılıklı etkilendikleri ortaya çıkmaktadır. Sistemli bir biçimde kazılarak Ulan Batur yakınlarında ortaya çıkarılan ilk Hun sitesi Ulan Ude örgütlenmesi, yaşam biçimi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Buradan içerisinde Hayvan figürlü bronz kabartmalar, yerli kumaşlar

⁵⁸² Ligeti, **a.g.e.**, s. 37.

⁵⁸³ İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", s. 95-97.

üzerine işlenen kavga eden grifon, kedi ve Tibet sığırı, Çin lakeleri, yeşim taşların ortaya çıkarılması Çin ve Akdeniz bölgesiyle kurulan ilişkileri göstermesi bakımından önem taşımaktadır⁵⁸⁴.

3- Göktürklerin Ekonomik Faaliyetleri ve İpek Yolu Ticaretindeki Yeri

İpek Yolu'nun Orta Asya kısmında yapılan ticaretin, bazı istisnalar göz ardı edilirse bu güzergâhların önemini ve değerini kavrayan Türk topluluklarının hâkimiyetinde ve denetiminde oldukları anlaşılmaktadır. Türklerin bu husustaki en önemli rolleri, İpek Yolu'nu daima açık ve güvenlik altında tutmuş olmalarıdır. Bu durum, hem ticaretin hem de siyasi ilişkilerin gelişmesine büyük ölçüde yardım etmiştir⁵⁸⁵.

Orta Asya'da, VI. yüzyılda büyük bir siyasi güç konumuna gelen Göktürklerin hakim olduğu büyük coğrafya, Çin'den Hazar denizine kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı. Çin'den gelerek Batı'ya İran'a ve Bizans'a Çin ipeği ve Doğu Asya ürünleri nakleden kervanlar mecburi olarak bu yolları kullanmaktaydı⁵⁸⁶. Türkler Çin, İran ve Bizans arasında, bir uçtan bir uca kadar ticari ilişkileri sağlayan bir köprü görevi üstlenmiştir. Bu ticaret yolları üzerinde kervanların konaklamaları maksadıyla, etrafı surlarla çevrilmiş büyük bir şehir niteliğinde olan kervansaraylar vardı. Bu ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler ve ticaret yerleri genel olarak birbirine benzemektedir. Bu şehirlerin oluşmasında Buda manastırlarının banka, borsa, depo olarak kullanılması etkili olmuştur. Orta Asya'daki ticari şehirlerin bu hüviyete kavuşması M.S. IV ve V. yüzyıllarda gerçekleşmiştir⁵⁸⁷. İşte bu yolların kullanımı ticari faaliyetlerin yapıldığı bir takım yerleşim merkezlerinin gelişimine neden olmuştur. Semerkand, Fergana ve Tokmak (Suşe) bu ticaret merkezlerinden sadece bir kaçıdır.

⁵⁸⁴ Roux, a.g.e., s. 117-118.

⁵⁸⁵ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 57-58.

⁵⁸⁶ Atan, a.g.e., s. 26.

⁵⁸⁷ Atan, a.g.e., s. 28.

Bizans kaynaklarının kayıtlarına göre, Türklerin Göktürk dönemi itibariyle İpek Yolu üzerindeki ticari faaliyetlere büyük ölçüde katıldıkları anlaşılmaktadır. Zira VI. yüzyılın ikinci yarısı içinde Bizans sarayını ziyaret eden Göktürk elçileri, imparatorun İstanbul'da Türk tüccarları için bir ticaret merkezi kurma imtiyazı sağlamışlardır. Böylece, İstanbul'un "Mitaton" adı verilen semtinde Göktürk tüccarları için bir ticaret merkezi kurulmuştur. Bu ticaret merkezi, 100'den fazla Türk tüccara hizmet vermeye başlamıştır⁵⁸⁸. Orhun kitabelerinde de devletin sağlamlığı ve halkının refahı için ticaretin önemi: "Göktürk hükümdarı Bilge Kağan Türk budununun Ötüken ormanında (Yış) oturup kervan (erkiş) ve kabile gönderirse (yani yabancı memleketlerle ticaret yaparsa) hiç bir sıkıntı çekmeyeceğini, hiçbir sıkıntı ve zahmeti olmayacağı" bu şekilde belirtilmiştir⁵⁸⁹.

Geçmiş dönemlerde olduğu gibi Göktürkler döneminde de ticaret karşılıklı anlayış esasına dayalı, takas şeklinde gerçekleştirilmekteydi⁵⁹⁰. Göktürk-Çin ticari ilişkilerinde ipek ve at önemli rolü işgal etmiştir. Göktürklerde diğer göçebe kavimlerde olduğu gibi hayvan yetiştiriciliğinden elde edilen büyük orandaki at ve koyunun ihtiyaç fazlasını, özellikle komşu ülke Çin'e satmakta ve bunun karşılığında Çin'den ipekliler temin etmekteydi⁵⁹¹. İpek ile lüks mallara duyulan ihtiyaç giderildiği gibi, bir çeşit para işlevi de görmekteydi. Sencer Divitçioğlu'nun eserinde belirtildiği üzere, Göktürk ve Çin arasında bu değişimin ne kadar doğal karşılandığı İşbara Kağan Çin İmparatoruna yazdıklarından: "Benim ülkemin bütün koyun ve atları imparatora aittir ve onun ülkesindeki bütün ipekler de bana..." anlaşılmaktadır. Ayrıca, Çin ile ticaret yapılmasına dair bir başka bölümde ise: "İliğ, 624 tarihinde imparatora elçi göndererek ondan Pei-lu-kue bölgesinde Çinliler ile ticaret yapmak üzere bir yer tahsis etmesini

⁵⁸⁸ Haussig, **a.g.e.**, s. 187.

⁵⁸⁹ Orkun, **a.g.e.**, s.23.

⁵⁹⁰ Koca, **a.g.e.**, s. 144-145.

⁵⁹¹ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 27.

istedi”⁵⁹². Gerçekten, at-ipek takası Göktürk ve Çin siyasal ilişkilerinin en önemli konusu olup, ilişkilerin devam ettiği iki yüzyıl boyunca Çin ve Göktürk elçileri karşılıklı gidip gelmiş, at verip ipek almışlar ve bu arada çarpışmalar alabildiğine devam etmiştir⁵⁹³. M.S. VI. yüzyılda İran ipeği Çin’e taşınmış, bu şekilde İran ile Çin arasında değerli ipeklilerin değişimi ticari yapının canlanmasına neden olmuştur⁵⁹⁴. İran ipeği ve kumaş gravürlerinin Çin’de yayılmasında Göktürklerin hem İran hem de Çin’le ortak sınırının olmasından dolayı, iki ülkenin birbirine bağlanmasında önemli bir görev üstlenmiştir. Bu ülkelerin birbirleriyle yoğun ilişkilerinin gelişmesi buna bağlıdır⁵⁹⁵.

Ticaret yollarıyla özel ve genel tüketim mallarını, çok ihtiyaç duyulan renkli ve has madenler, taarruz silahı ve zırhlı takımlar, mücevherat süs eşyaları, çeşitli baharatlar, ender dekoratif ürünler, kumaş ve giysiler, cam, metal, kil ve ağaç mamulleri ve ticareti yapılan hayvanlar oluşturuyordu. Çin’de üretilen ve Batıya aktarılan ürünler arasında bulunan seramik kaplar, hastalık tedavisi için kullanılan ilaçların taşınmasında ve baharatların saklanması amacıyla üretilmiştir⁵⁹⁶. T’ang-shu’ya kaynağında, Batı Göktürklerin deve kuşu yumurtalarının kaynağı olduğundan bahsedilmiştir. Göktürkler de belli bir sürede olsa lüks eşyaların kaynağı olduğu ve İpek Yolunu bir araya getirmede iktisadi anlamda katkısı olmuştur⁵⁹⁷. Kağanlar’ın lüks ihtiyaçlarını oluşturan ve bunların Çin İmparatorunun Doğu Göktürklerine “armağanı” olan mallar ise “İpek, keten, pamuk, altın, gümüş, yada taşı, yatak takımı, araba, vazo, elbise, sandal ağacı, şarap, içkiler, yiyecekler, çeşitli lüks eşya, cenaze gereçleri, eyer, sancak ve çalgılarıyla birlikte sazıcı ve şarkıcılar”⁵⁹⁸. Alınan bu ürünler ödeme aracı

⁵⁹² Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 276.

⁵⁹³ İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler”, s. 97 ; Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 277.

⁵⁹⁴ Uhlig, **a.g.e.**, s. 344.

⁵⁹⁵ Haussig, **a.g.e.**, s. 202.

⁵⁹⁶ Haussig, **a.g.e.**, s. 201.

⁵⁹⁷ Golden, **a.g.e.**, s. 125.

⁵⁹⁸ Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 282.

olarak kullanılan para önem arz etmekle birlikte, VI. ve VIII. yüzyıllar arasında Göktürkler tarafından para ile eşdeğer değerli madenler, ipek ve kürkler kullanılmaktaydı. Göktürk yazıtlarında paradan söz edilmemesi ve altın, gümüş, ipek, samur ve sincap vb. unsurların zikredilmesi bu durumu destekler niteliktedir⁵⁹⁹. Ayrıca tarihi kayıtlara göre Göktürkler, başta Çin olmak üzere Bizans ve İran gibi komşu ülkelerle yaptıkları ticaretle ödemeyi komşu ülkelere vergi, haraç ve savaş tazminatı vasıtasıyla temin ettikleri paralarla gerçekleştirdikleri de bilinmektedir. Maden işçiliğinde usta olan Türklerin, ticaretle kullandıkları bir başka ödeme aracı ise, kıymetli madenlerden yapılmış, kendi üretimleri olan çeşitli kap kakaklar idi⁶⁰⁰.

Göktürkler ilk başta tüccardı, fakat eski İpek Yolu kullanılarak her iki yöne de nakledilen malların bir bölümü, bilhassa metal eşyalar eski tarihlerdeki gibi onlar tarafından üretilmekteydi⁶⁰¹. Madencilik ve metalürjinin gelişme düzeyi ülke ekonomisini ve ordu donanımını önemli ölçüde etkilemekteydi. Bozkır anlayışı çerçevesinde üretimine devam edilen zırh takımları, at teçhizatı ve savaş silahları İpek Yolu noktalarında çok talep gördüğü gibi Orta Asya, Kafkaslar ve Avrupa'nın askeri yapısına da önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Göktürkler döneminde Kuzey İpek Yolunun canlandırılması ile Rusya ve Avrupa'nın değişik bölgelerle ticari hareketliliğin sağlandığını da dikkate alırsak, Göktürklerin İpek Yoluna siyasi olduğu kadar iktisadi anlamda da katkısı olduğunu belirtebiliriz⁶⁰². Göktürkler, aynı zamanda, nal, binici ekipmanı, çiftçilerin kullanımına yönelik el gereçleri de imal edebilmekteydi ve bu mallar da aynı çapta talep gören mallar konumundaydı. Bu çalışmalar sayesinde, sürekli güç kazanan Göktürk ekonomisi, VI. yüzyılda tüccarların yoğun çalışmaları neticesinde, Çin'in Batı coğrafyasına ihracatını da büyük oranda tekeline almıştı⁶⁰³. Yine göçebe yaşamın estetiğini yansıtan, çeşitli tasvirlerle işlenen kömür mangalları diğer

⁵⁹⁹ Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 283-284.

⁶⁰⁰ Bedirhan, **a.g.e.**, s. 255.

⁶⁰¹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 342.

⁶⁰² Buryakov, **a.g.m.**, s. 239-240.

⁶⁰³ Uhlig, **a.g.e.**, s. 343.

bölgelerden çokça talep gören ürünler arasında yer almakta birlikte, demircilik ve dökümcülük alanında gelişimin izlerini bu ürünlerde görmek mümkündür⁶⁰⁴. Göktürkler, demiri işleyip sattıkları gibi işlenmemiş demir de satmaktaydılar. Bu konuda Göktürk demir tüccarlarının, Bizans elçilik heyetinin Batı Göktürklerin merkezini ziyarete geldikleri bir zamanda, ellerindeki demiri Bizans elçilerine satabilmek amacıyla anlaşma yapmak istedikleri bilinmektedir⁶⁰⁵.

Hun çağında olduğu gibi Göktürk döneminde de, ürünlerini satabildikleri ve ihtiyaçlarını karşılayabildikleri Göktürk-Çin sınırında veya bazı şehirlerde pazar yerleri kurulduğuna ve iki ülke tüccarları arasındaki mal değişiminin bu pazar yerlerinde yapıldığına dair bilgiler vardır⁶⁰⁶. 588 tarihinde Göktürk devlet başkanı Tu-lan Kağan'ın Çin'e göndermiş olduğu çeşitli elbiseler, at, koyun, deve ve sığır karşılığında, Çin'den sınırlarında ticaret yapmak amacıyla pazar alanı kurulmasını talep etmiştir⁶⁰⁷. Yine 593 tarihinde de Pazar yerleri oluşturulması talebiyle Çin'e giden elçiler aracılığıyla, bu istek Çinler tarafından kabul edilmiştir. Bilge Kağan döneminde Çin ile sağlanan ticari ayrıcalıklar neticesinde, Ordos'un kuzeyinde bulunan bir Çin şehrinde yapılan ticaret sayesinde at ve ipek ihtiyaçlarının karşılıklı giderilmesi söz konusudur⁶⁰⁸. Çinliler tarafından Ling-chou'daki So-fang şehri 734 tarihli bir anlaşma sonucunda ortak pazar yeri olarak kullanılması kararlaştırılmıştır⁶⁰⁹. Öyle anlaşılmaktadır ki, at-ipek takası Çin hükümetinin işine gelmekteydi, bu durum Hun döneminden buyana sınır kapılarına kurulan pazarlardan anlaşılmaktadır⁶¹⁰. Bu bilgiler neticesinde, taraflar arası yapılan anlaşmalarla Göktürk-Çin sınırları ya da şehirlerinde Pazar alanları kurulduğu ortaya çıkmaktadır⁶¹¹.

⁶⁰⁴ Haussig, **a.g.e.**, s. 157.

⁶⁰⁵ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 28.

⁶⁰⁶ Atan, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁰⁷ İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", s. 100.

⁶⁰⁸ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 28.

⁶⁰⁹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 326 ; Atan, **a.g.e.**, s. 31.

⁶¹⁰ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I. Cilt, s. 543.

⁶¹¹ Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 205-206.

Amuderya ile Sirderya nehirleri arasında bulunan Sogdlar Türk-Çin ticaretinde önemli bir aracı kavim olarak dikkat çekmektedir. İpek Yolu ticaretinde bu anlamda üstünlüğü elinde bulunduran Sogdlar, Göktürk devletinin ilk zamanlarında kağanlığa danışmanlık etmişlerdi. İpek Yolu'nun sabit tüccarları ve kervancıları olan Sogdlar hep Göktürklerin yanı başında yaşadılar. Muhtemelen, bazı Göktürk toplulukları, Sogd kervanlarına askeri açıdan sağladıkları güvenlik karşılığında aldıkları haraçlar sayesinde iki topluluk arasında ilk münasebetin kurulduğu söylenebilir⁶¹². Göktürk ve Sogd etkileşimi genel olarak ekonomik ve kültürel alanlarda kendini hissettirmiştir. Çin'de istenilen miktarda İpek üretimine karşın pazar sıkıntısı, Sogd ve Türk tüccarlar yaptıkları aracılık faaliyetleriyle, değişik bölgelere getirdikleri ipeklilerle giderilmekteydi⁶¹³. Ticari yollarının belli bir bölümünün Göktürk topraklarından geçmesi ve buraların güvenliğinin sağlanması Sogd ve Göktürk arasında iktisadi ortaklık oluşturmuştur⁶¹⁴. Burada yaşanan siyasi olayların ticarete büyük oranda etkisi olmuştur. Göktürkler döneminde Çin ipeğinin İran'a ulaşımı Sogdlu tüccarlar aracılığıyla yapılmaktaydı. Fakat İran belli bir süre sonra Sogdlulardan ipek alımını yasaklamış ve bu durumu düzeltmek adına gönderilen elçilik heyetleri ummadıkları şekilde karşılanmışlardı. Böylelikle İpeğin daha çok tüketildiği Bizans ile doğrudan ipek ticareti gerçekleştirmek düşüncesiyle Göktürklerinde desteklediği Sogdlu Maniach öncülüğünde bir heyet Kafkas yolu üzerinden Bizans'a 568 yılında yollanmıştır. Bizans'a ulaşan elçilik heyeti İmparator *II. Justin*, tarafından iyi karşılanmıştır. 568 ve 569 yıllarında gerçekleşen bu gelişmelerde ilişkilerin güvenilirliğini artırması açısından Bizans tarafı Zemarque'ı Göktürlere yollamıştır. Bu şekilde İran topraklarını kullanmadan Bizans ile Göktürkler arasında ticaret Sogdlu tüccarların aracılığıyla gerçekleşmiş oluyordu. Zamanla karşılık gidış

⁶¹² Haussig, **a.g.e.**, s. 86.

⁶¹³ Uhlig, **a.g.e.**, s. 345. ; Atan, **a.g.e.**, s. 27. ; Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 282.

⁶¹⁴ Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 281.

gelişlerin sayısı epey artış göstermiş hatta İstanbul'a ticaret için gelen buraya yerleşenlerin sayısında da epey artış yaşanmıştır⁶¹⁵.

Göktürklerin diğer Türk topluluklarında olduğu gibi diğer ülkelerle olan ticari ilişkilere önem verdiklerini, çeşitli anlaşma maddelerinde ticaretle ilgili konulara da yer vermesi bu durumu desteklemektedir. Göktürkler ve Çinliler arasında 698'li yıllarda yapılan anlaşmalar bu duruma örnek oluşturmaktadır. Kapgan Kağan döneminde (692-716), Çin-Kitan çatışmasını kendi lehinde değerlendiren Göktürkler, 696 tarihinde Kitanların yenilgiye uğratılmasında Çin'e verdiği destekle belirleyici rol oynamıştır. Bu durum neticesinde Göktürkler 698 yılında Çin'den üç bin adet tarım aleti, büyük miktarda tohumluk ve demir gibi istekleri olmuştur⁶¹⁶.

Güçlü bir teşkilâta ve devlet kurma yeteneğine sahip olan Göktürklerin, ticaret yolunu kontrol altına alması, ilk Göktürk Kağanlığı döneminde (M.S. 552-588) gerçekleşmiştir. Siyasi ve ekonomik anlamda önemli etkiler ortaya çıkaran bu durum, Türklerin hâkimiyet sahasının genişlemesine ve Batı Türkistan coğrafyasının, hızla Türkleşmesine neden olmuştur⁶¹⁷. Türklerin askeri gücü ellerinde bulundurdukları süre boyunca, Çinlilerin ortaya çıkardıkları Kung ya da Haraç sistemi sayesinde birçok ihtiyacını karşılamıştır. Türklerin Çin-Göktürk ticari münasebetleri Çin kaynaklarında belirtildiği üzere, kronolojik olarak 545 yılından 727 yılına kadar karşılıklı sürmüştür. Göktürk - Çin ticari ilişkileri, çok büyük rakamlara ulaşmıştır. Zamanla siyasi egemenliği zayıflamaya başlayan Göktürklerin Çin ile ilişkileri yavaşlamış ve belli bir süre sonra durmuştur⁶¹⁸. Sonuç olarak Göktürkler ve Çinliler arasındaki ticari ilişkiler genellikle devlet kontrolünde yapılmıştır. Bu ilişkilerde at ve ipek alışverişi esastır, ilişkiler mübadele yoluyla olurken, birçok elçilik heyeti bu ilişkilere aracılık etmiştir. Türk Çin arasındaki elçilik heyetleri çeşitli nedenlerle gidip-

⁶¹⁵ Heyd, **a.g.e.**, s. 18 ; Bekin, **a.g.e.**, s. 55.

⁶¹⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 115-117.

⁶¹⁷ Atan, **a.g.e.**, s. 32.

⁶¹⁸ İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", s. 102.

gelmişler ve yanlarında götürdükleri ve getirdikleri metalarla ticari ilişkileri sağlamışlardır. Bu elçilik heyetleri genellikle Çin'e at götürmüşler, gelirken de ipek esas olmak üzere, çay ve yeşim taşı gibi ürünler getirmişlerdir.

Ç- BOZKIR KAVİMLERİNİN DİNİ FAALİYETLERİNDE İPEK YOLU

1- İpek Yolu Coğrafyasında Budizm

Gelişmiş medeniyetlerin sistemli ve kalıcı temaslar sağlandığı bir yüzyılda, yaşamın her alanında etkileşimlerin olacağı kesindir. Bu anlamda Roma, İskit ve Çin aralarındaki farklılıklara rağmen gelişim göstermişlerdir. Grek-Roma ile Çin açısından o dönemler değerlendirildiğinde, fikirsel açıdan iki medeniyetin kaynaştığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. İran kara yolu ve Hindistan deniz yolu üzerinden Çin ve Orta Asya'ya yapılan ticaretler neticesinde Roma, ipek hakkında bilgi sahibi olmuştur⁶¹⁹. İpek Yolu sadece ticari faaliyetlerin gerçekleştiği bir bölge olmamıştır. Bu bölgede birçok tacirin yanı sıra misyonerlerin de dinlerini yaymak amacıyla keşifler, tercümanlar, tapınak ve manastırların yapımında ve süslemelerinde mimar, ressam ve heykeltıraş olarak çalışan sanatçılar aracılığıyla bu yolları kullandıkları bilinmektedir⁶²⁰.

İnançları kurallar, kurumlar, töreler, semboller biçiminde toplayan ve sağlayan düzen olarak nitelendirilebilecek dinin, geçmişteki örneklerinden hareketle belli dönemlerde ortaya çıktığı, çeşitli gelişim evreleri gösterdiği ve buldukları ortama uyum sağladığı görülmektedir. Bu dinin, çevrede bulunan farklı inanışlarla çatışmaya girebildiği gibi, kendi arasında farklı anlayışlara dönüşerek yeni ortamlara çeşitlenerek gidebilmesi de söz konusu olmuştur. Bu olgunlaşma sürecinin tamamlanmasının ardından, dini

⁶¹⁹ Bekin, a.g.e., s. 35.

⁶²⁰ Tok, a.g.m., s. 66.

yapının etkisini kaybetmeye başladığı süreç takip eder. Bu durumun en iyi örneklerini, özellikle Çin merkezli olmak üzere, İpek Yolu üzerindeki değişik bölgelerde görmek mümkündür. İpek Yolunun, dinlerin doğuya aktarılmasında güzergâhın ötesinde bir anlam taşıdığını ifade etmek gerekir⁶²¹. Bu yolla Budizm, Nesturilik, Maniheizm gibi dinler ve Helen, Fars ve Hint kültürleri Batı, Orta Asya ve Uzak Doğu ülkelerine ulaşmıştır⁶²². Güzergahı oluşturan şehirlerin ve durak noktalarının önemli bir konuma gelmesinde, tüccarların girişimlerinin yanı sıra Hacıların geçişlerinin de önemli bir katkısı olmuştur⁶²³.

İpek Yolu'nu din ve kültür itibari ile önemli ölçüde etki altında bırakan dinlerin başında hiç şüphesiz ki Budizm gelmektedir. M.Ö. VII-IV. yüzyıl zaman aralığında Kuzey Hindistan'da, Siddhartha Gautama adıyla bilinen daha sonra Buda (Aydınlanmış kişi) olarak anılacak olan biri yaşamıştır. Orta Yolu bulmaya çalışmakla hayatını sürdürmüş olan Buda, doğru söz, doğru düşünce, doğru konuşma, doğru davranış, doğru geçim, doğru çaba doğru ilgi ve doğru yoğunlaşmadan oluşan sekiz kademeli bir yol takip etmiştir. Zamanla Buda'nın mesajlarının evrensel olduğuna inanan keşişler vasıtasıyla Hindistan'da ve ilerisinde seyahat ederek yayma girişiminde bulunmuşlardır⁶²⁴.

Pali'de, Theravada kanunun dili olarak saklanan bir efsaneye göre, Buda'nın aydınlanmasından sekiz hafta sonra, Baktırya'dan Tapas-su ve Bhallika isimli iki tüccar kardeşin, Buda'yı ziyaret ettikleri ve müridi oldukları aktarılmıştır. Devamında ki süreçte Belh'e döndüklerinde Buda'ya adanan tapınaklar yaptırdıklarından bahsedilmektedir. Ancak bu efsanenin doğruluğundan da emin olunamamaktadır⁶²⁵. Tarım Havzasındaki Budist Cemaatlerin Orta Asya'dan daha eski olduğu, Kuzey Hindistan tüccarlarının

⁶²¹ Foltz, *a.g.e.*, s. 21.

⁶²² Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 29.

⁶²³ Elisseeff, *a.g.m.*, s. 5.

⁶²⁴ Foltz, *a.g.e.*, s. 57.

⁶²⁵ Foltz, *a.g.e.*, s. 64.

Orta Asya'ya ticari amaçla giderken, durak noktası olarak Hintli misyonerlerin Tarım Havzasında konaklama alanları oluşturmalarından anlaşılmaktadır. Kuzeybatıya misyonerler gönderildiğine dair ipuçlarına, M.Ö. III. yüzyıl sonlarında İmparator Aşoka tarafından diktirilen kaya sütunlarında yazılan fermanlardan ulaşabilmekteyiz. Ferman Yunanca ve Arami dillerinde yazılmıştır. Bu yazıt Budacılığı yayma çalışmalarıyla ilgili olarak bilinen en eski belgedir. Bu misyonerlerin birçoğu Partya ve Baktırya'da tacir ve esnaf olarak bulunmaktaydı. Bu eyaletlere giderken, yol üzerinde Kandahar'da Budizm'in ilk bilgilerine ulaşılması bu bakımdan önem taşır. Sonraki zamanlarda ise Baktırya önemli bir Budist merkezi haline gelmiştir⁶²⁶. Orta Asya'nın ticari noktalarına dağılan Budacı Hintli tacirler aracılığıyla Hint mallarının, Çin ile olduğu kadar Batı'dan gelen mallarla değişimi yapılmaktaydı. İşte burada ticari faaliyetlere, gidilen yerin dilini bilen keşişlerinde Budizm'i yaymak amacıyla katılmış olabilecekleri düşünülebilir⁶²⁷. Baktırya'da olduğu gibi, Partya'da da Hint tüccarları Budizmin ilk taraftarları ve yayıcıları olmuşlardır. Buna karşın Suğdak'ta Hintli tacirlerle yaşanan çekişme, Hint kolonilerinin kurulmasına fırsat vermemiştir⁶²⁸.

M.Ö. VI. asırda Hindistan'da çıkan Budizm, M.Ö. II. yüzyıldan itibaren İpek Yolu üzerinden Çin'e doğru yayılmaya başlamıştır. Çin, tarihi kayıtlarına göre Han sülâlesi zamanında M.Ö. 61 yılında girmiş olduğu kabul edilir. Budizm'in Çin'de etkili olması bu devirde olmamış, 16 Hanedan devrinde (M.S. 335) kendini göstermiştir⁶²⁹. Yapılan tahminlere göre, Budizm Hindistan'dan İpek Yolu üzerinden Doğu Türkistan'ın Kızıl bölgesine yayılmış, Kansu eyaleti ve Dunhuang şehrinden sonra Çin'in iç kısmına girmiştir⁶³⁰. Kansu eyaletinin İpek Yolu güzergâhlarının buluşma noktasında

⁶²⁶ Haussig, **a.g.e.**, s. 207.

⁶²⁷ Uhlig, **a.g.e.**, s. 190.

⁶²⁸ Grousset, **a.g.e.**, s. 65 ; Haussig, **a.g.e.**, s. 209.

⁶²⁹ Muhaddere Nabi Özerdim, "Çin Dininin Menşei Meselesi ve Dini İnançlar", **Bellekten**, Cilt XXVI, Sayı 101 (Ocak 1962)'den ayırbasım Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962, s. 113 ; Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 156.

⁶³⁰ <http://tr.chinabroadcast.cn/chinaabc/chapter20/chapter200301.htm>

bulunmasından dolayı, Budizm'in Çin'e götürülmesinde misyonerlerin bu bölgeden geçmesini zorunlu kılmıştır. Bu açıdan Çin'e ulaşmak için hareket eden Partlı Prens'in Kansu'dan geçtiği kaynaklarda belirtilmiştir⁶³¹. Hint-Baharat Yolu'nda ticaretle uğraşan tacirler ve misyonerler tarafından Afganistan ve İran istikametinde yayılarak Çin'e kadar ulaşmıştır. Özellikle Kuşan İmparatorluğu devrinde yayılmaya başlamıştır. Kuşan bölgesinin, Budizm'in ana merkezlerinden biri olduğu, III. yüzyıla ait bir Çin Budist kaynağında ifade edilmiştir⁶³². Budizm'in Çin'de özellikle ilk zamanlarda Konfüçyanistler tarafından eleştirildiği hatta taraftarlarının şiddet gördüğü bilinmektedir. Fakat tüm bu yaşananlara rağmen Budizm'in Çin'de giderek yayılımına devam etmiş ve zamanla Budizm, Çin kültüründe önemli konuma yükselmiştir⁶³³.

Budizm öğretilerinin, İpek yolundan Çin'e kadar uzanan ticaret kolonilerinde yayılmasında Sogdlu tüccarlarında katkısı olmuştur. Sogdların milletlerarası ticarete bulunmaları, yabancı dil bilmeleri, ticari girişimlerde tercüman olarak görev yapmalarına neden olmuştur. Bu vesileyle Budizm'in, dini metinlerinin birçoğu yerel dil lehçelerinden, Sogdlar aracılığıyla farklı dillere çevrilmiştir⁶³⁴. Budizm öğretilerinin çevirilerinin yapılması ile Budizm Çin'de yayılmağa başlamıştır⁶³⁵. Sogdların, Budizm'in doğuya yayılmasında ana temsilciler arasında yer almalarına karşın, Budizm'i büyük bir kitle halinde kabul ettikleri görülmez⁶³⁶. Sonraki süreçlerde Sogdlar, barındırdıkları bu meziyetler neticesinde diğer dini geleneklerinin yayılmasında da önemli bir rol oynamıştır.

Budizm'in Türkler üzerindeki etkisini kısaca değerlendirecek olursak; Orta Asya'da Türk kültür ve medeniyetinin gelişmesine etki eden birçok din ve medeniyetin önemli ölçüde geliştiği ve yayılma alanı bulunduğu yer

⁶³¹ Haussig, a.g.e., s. 224-225.

⁶³² Foltz, a.g.e., s. 69.

⁶³³ Özerdim, "Çin Dininin Menşei Meselesi ve Dini İnançlar", s. 113.

⁶³⁴ Foltz, a.g.e., s. 28.

⁶³⁵ Haussig, a.g.e., s. 211.

⁶³⁶ Foltz, a.g.e., s. 69.

Aşağı Türkistan'ın zengin şehirleri olmuştur. Yüzlerce yıl Türk siyasi hâkimiyetinde kalmış olan bu bölgeler hem İran'da ve hem de Hindistan'da zuhur eden birçok din ve mezhebin sadece bir barınak yeri olmamış, onlar aynı zamanda buralarda gelişerek İç Asya'ya ve hatta Çin'e kadar yayılma imkânı bulmuştur. Ünlü Çinli Budist rahip Hüen-Çang, 629'da başlayan ve 645 de sona eren yolculuğunda, Göktürklerin kuzey sahasından kervan yolunu takip ederek güney bölgesine ulaştıkları ve burada birçok şehirde tacirlerin oturduklarına dair bilgiler aktarmıştır⁶³⁷. Günümüz tarihçileri, Orta Asya ve İpek Yolu'nun oluşturduğu kuzey yolunu, Budist misyonerlerin Çin'e ulaşması açısından önemli olarak değerlendirirler⁶³⁸.

Göktürklerin birinci Kağanlık döneminden itibaren, etrafındaki farklı kültürlerle birçok konuda olduğu gibi din alanında da bağlantı kurmuştur. Bu farklı kültürlerle temaların sağlanmasında Sogdlar önemli rol oynamışlardır. Hintli tacir ve misyonerlerinin bu dönemlerde Göktürk topraklarına geldikleri bilinmektedir⁶³⁹. Tarihi kayıtlara göre, Türklerin temasa geçtikleri ilk yabancı din, Budizm'dir. Dolayısıyla, Türkler de ilk defa Budist misyonerlerle İpek Yolu üzerinde karşılaşmışlardır. Tabgaçlar Budizm'e geçtiği bilinen ilk Türk topluluğu olmakla birlikte⁶⁴⁰, Budist rahiplerin VI. yüzyıldan itibaren Göktürk kağanı Taspar üzerinde etki kurma çalışmaları 574 senesinde sonuç vermiş ve kağanın korumasında on yıllık bir çalışma sonrasında Budist bir cemaat meydana gelmiştir⁶⁴¹. Bilge Kağan döneminde de manevi anlamda Göktürkleri yükseltmek düşüncesiyle Budizm kabul edilmek istenmiştir. Bilge Kağan, devlet danışmanı Tonyukuk'a Buda dini hakkında ne düşündüğünü sorduğunda, o şu cevabı verir: "Buda Lao-Ts'i öğretileri cengâver ve güçlü değil." Tonyukuk Türk istiklâlini tehlikeye sokacağı endişesiyle bu durma karşı çıkmıştır⁶⁴². Budizm insanları zayıf ve korkak bir

⁶³⁷ Atan, **a.g.e.**, s. 27.

⁶³⁸ Bekin, **a.g.e.**, s. 36.

⁶³⁹ Golden, **a.g.e.**, s. 122.

⁶⁴⁰ Selahi Diker, "İpek Yolu Üzerinde Türkçe Yazıtlar" **Bilim ve Ütopya**, sayı. 69, Mart 2000, s. 31.

⁶⁴¹ Koca, **a.g.e.**, s. 184.

⁶⁴² Bartold, **Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-**, s. 18.

duruma getirdiği gibi, Türk geleneklerine ve yaşamına da uymamaktaydı⁶⁴³. Bu yüzden Budizm'in Türkler arasında yayılma ve yerleşme şansı, Çinliler arasında yayılma ve yerleşme şansından daha azdı. Dinin yaşamasını ve yayılmasını sağlayan tapınakların göçebelerin yaşam sahasında değil de, yerleşik yaşam alanlarında kurulmuş olması buna neden olarak gösterilebilir⁶⁴⁴. Göktürkler döneminde Budizm'in yayılışı belirli bir oranda olmuştur. Budizm Göktürklerin düşünce ve yaşam tarzında önemli bir değişim göstermemiştir. Budizm Türk ülkesinde dar bir alanda, sadece Kağan ve çevresinin etki alanında kalmıştır^{645*}. Budist rahipler, Çin ülkesinde dinlerini yaymada ve yerleştirmede gösterdikleri başarıyı Türk ülkesinde gösterememişlerdir. Ayrıca Göktürklerin, özellikle Budizm'in etkisiyle diktikleri Buğut yazıtına kurttan türeme efsanelerini de resmetmiş olmaları⁶⁴⁶, bu dinin onların düşünce ve inançlarında önemli bir değişiklik meydana getirmemiştir. Zaten Budizm Türklerin yaşamında önemli bir iz bırakmış olsaydı, bunu Göktürk yazıtlarında bulmak gerekirdi. Fakat bu duruma ait bir örnek, yazıtlarda görülmemektedir⁶⁴⁷.

M.S. I. yüzyılda Orta Asya ve Çin arasında askeri ve politik açıdan yaşanan kargaşa ortamında, toplumsal düzeni sağlayan iki unsur ticaret ve din idi. İşte bu dönemler içerisinde Doğu ve Orta Asya'da yaşanan gelişmelere, dünya ticareti ve Budizm sayesinde ulaşılmaktadır⁶⁴⁸. Yapılan ticari çalışmalar sayesinde açık olan güzergâhların, belli bir süre sonra din adına kullanılmış olması gayet doğaldır. Zaten ticaret ve dinin bu anlamda birbirini desteklediği de söylenebilir. Şöyle ki, Budist törenlerinde kullanılan ipeğe, Budizm'in yayılışı ile doğru orantılı olarak talep atılmıştır. Bu ilişki doğal

⁶⁴³ Galima, **a.g.e.**, s. 15.

⁶⁴⁴ Koca, **a.g.e.**, s. 183.

⁶⁴⁵ Koca, **a.g.e.**, s. 185.

* Dionizos ve Kibele Anadolu'ya ait kùltlerdir. Bunların İskitlerin üst tabakasına girmiş olması mümkündür. Çoğunluk dışarıdan gelen dini unsurları benimsememiştir. Hazarların Museviliği, Uygurların Budistliği de hep üst tabakada kalmıştır. Budizm et yemeyi yasakladığı halde, Uygur kağanları bile kuzu çevirmeğe devam etmişlerdir.

⁶⁴⁶ Golden, **a.g.e.**, s. 123 ; Haussig, **a.g.e.**, s. 227.

⁶⁴⁷ Koca, **a.g.e.**, s. 185.

⁶⁴⁸ Uhlig, **a.g.e.**, s. 309-310.

olarak ticari faaliyetlerin artmasına neden olmuştur⁶⁴⁹. Hindistan ve Çin arasındaki birçok ticari alanın oluşturulmaya başlanması, Budizm ile paralellik göstermektedir. Budacılık, İpek Yolu güzergâhlarında bulunan merkezlerde ilgi çekmesi yaygınlaşmasında etken teşkil etmiştir⁶⁵⁰. Budizm'in mabetleri olarak kullanılan yerlerin ayrıca banka, borsa ve depo olarak kullanıldığı bilinmekle birlikte, Orta Asya'da M.S. IV-V. yüzyıllarda ticaret şehirlerinin ortaya çıkışında bu mabetlerinde etkisi olmuştur⁶⁵¹. Ölümden sonraki süreci temsil eden, gelişen ve dünyevi bir keşiflik, zamanla kazanç elde etmek amacıyla mabetleri banka ve güvenlik garantisi veren ürün aktarma merkezi haline getirmiştir⁶⁵². Ayrıca İpek Yolu üzerinde yer alan önemli noktalara kurulan Budist manastırlarının, sadece hacıların gereksinimlerini karşılaması için değil tercüme çalışmaları içinde kullanılmış olması Budizm'in kök salmasında önemli katkısı olmuştur⁶⁵³. Bazı bölgelerde yapılan çalışmalar sonucunda bulunan kalıntılarda, bu merkezlerin Budacı kutsal yerler olduğu ortaya çıkmakta birlikte, buraların ticari faaliyetlerin yürütüldüğü noktalar olması dikkat çekicidir. Bu durum din-ticaret yakınlığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır⁶⁵⁴.

Toplumsal girişimler her zaman bireysel girişimlerle iç içedir. Çin'de Budizm'in düzenlenmesinin hemen ardından İpek Yolu, Budist tesirin Orta Asya üzerinden batıya ulaşabileceği tabii bir yol imkânı sağladı⁶⁵⁵. Budizm açısından dini yayanları hacılar (bonz), din taraftarları ve dini öğretenler olarak gruplandırmak yerinde olacaktır. Bu açıdan Çin'in Orta Asya'ya yerleşme sürecinde sayısız yolcu batı yollarına düşmüştür. Bu yolcular arasında bulunan, inançla hareket eden kişiler genel olarak Budist hacılar olarak adlandırılmıştır. Bu amaçla yapılan gidiş-gelişler eskilere dayanmakta ve çok sayıda kişinin bu amaçla bu yolları geçtiği düşünülmeyle birlikte

⁶⁴⁹ Foltz, *a.g.e.*, s. 22.

⁶⁵⁰ Uhlig, *a.g.e.*, s. 205.

⁶⁵¹ Atan, *a.g.e.*, s. 28 ; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 157 ; Uhlig, *a.g.e.*, s. 194.

⁶⁵² Uhlig, *a.g.e.*, s. 310.

⁶⁵³ Haussig, *a.g.e.*, s. 230.

⁶⁵⁴ Uhlig, *a.g.e.*, s. 200.

⁶⁵⁵ Foltz, *a.g.e.*, s. 75.

sadece bir kaçının ismi tarihe geçebilmiştir. Bilinen ilk hacı Fa-hsien (Fa Xian), Orta Asya ve Hindistan'ın alt bölümlerine yolculuk etmiştir. 399'da Hoten ve Pamir'den yola çıkmış ve 412 yılında deniz yoluyla geri dönmüştür⁶⁵⁶. Bu uzun yolculuğunu yaparak Orta Asya'daki, Çin'deki ve Hindistan'daki İpek Yolu'nu taklit eden "Budist Yolu"nu başlatmıştır. Süreç başladıktan sonra gitgide daha çok gelişmiştir⁶⁵⁷. Bu hacıların geneli keşiş olmakla birlikte aralarında diplomatik hacılarda bulunmaktaydı. Sang-yün bu özelliğe sahip bir hacı olarak 523 senesinde Eftalit yurdunu bulmak ve Orta Asya'daki büyük hanların huzuruna çıkmakla görevlendirilmiştir. Görevlerini yerine getiren bu tür hacılar, gittikleri yerler hakkında detaylı notlar almışlardır. Sang-yün zamanında bu gidişler büyük yoğunluk kazanmıştır⁶⁵⁸. Hacıların Tarım havzasına ulaşmak için başlangıcı Gilgit üzerinden başlayan ve Karakorum dağları üzerinden azda olsa kullandıkları yolu takip ettikleri gibi Vahdir Geçidi, Alay Dağları ile Trans-Alay dağlar dizisini takip etmişlerdir⁶⁵⁹. Makedonyalı İskender'in haleflerinin Yunan sanatı ile Afganistan'ın atlı Budist misyonerlerinin Orta Asya'da yayılmak için geçtikleri bu anayol, bir ara "Hacılar yolu" olarak da hizmet vermişti. Bu amaçla Hintli Budist misyonerler, dinlerini İpek Yolu boyunca yaymaya girişmişlerdir⁶⁶⁰. Bu yol aracılığıyla Buda rahipleri Çin ile Hindistan arasında uzun yüzyıllar gidip gelmişlerdir. Günümüzde İpek Yolu hakkında yapılan araştırmalarda, V. ve VI. yüzyıllarda Çin'den Hindistan'a giden Budist hacıların eserlerinden de yararlanılmıştır. Ancak bu eserler, İpek Yolunun bir kısmı üzerinde bizleri aydınlatabilmiştir.

Tang Dönemi'nde Budizm kültürünün etkili olduğu Kuça, Hoten ve Kansu eyaletlerinde olduğu gibi özellikle Dunhuang'da da resim sanatının çok geliştiğini görülmektedir. Bu gelişimin nedeni ise, öğretinin Buda'yı ve

⁶⁵⁶ Roux, **a.g.e.**, s. 143 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 323.

⁶⁵⁷ Vadime Elisseff, "Approaches Old And New To The Silk Roads", **The silk roads : highways of culture and commerce**, Berghahn Books ; UNESCO, New York, Oxford, 2000, s. 5.

⁶⁵⁸ Haussig, **a.g.e.**, s. 232, ; Foltz, **a.g.e.**, s. 25.

⁶⁵⁹ Haussig, **a.g.e.**, s. 205.

⁶⁶⁰ Tok, **a.g.m.**, s. 66.

ona hizmet eden yüksek mertebeli kişilerin resimleri çizildiğinde “sevap” kazanılacağı düşüncesinin toplumda yerleşmesinden kaynaklanmıştır. Budizm müzik ve resmi gizemsel olarak kullanarak, insan zihnine ve gönlüne etki etmeyi amaçlamıştır⁶⁶¹. Sanatsal açıdan İpek Yolu’nda önemli bir yer tutan Dunhuang’daki Magao mağara resimleri, dağların içleri oyularak binlerce mağara içerisine Budist resimleri yapılması açısından bin buda mağaraları şeklinde de anılmıştır⁶⁶². İpek Yolu üzerinde yer alan Dunhuang Mogao mağaraları, Luoyang Longmen Mağaraları gibi Budist taş mağaraları, Doğu ve Batı’nın sanat özelliklerini kaynaşmasının ve İpek Yolu üzerinde Çin ve Batı kültürünün alışverişinin ispatlarıydılar⁶⁶³. Ayrıca tapınaklarda görülen duvar resimlerinde semavi çalgıcılar ve dansçı tasvirleri İpek Yolu’nda ki toplumsal olayları göstermesi açısından önem taşır⁶⁶⁴.

Dini unsurların sanat açısından ipek yolu üzerinde çeşitli biçim, sembol, giysi, eşya ve takı ürünlerinde izlerini görmek mümkündür⁶⁶⁵. Kuzeyde bozkır sanatının, Güneyde İpek Yolu boyunca Yunan, İran ve Hint sanatlarının kaynaşmasında Buda dininin de katkısı olmuştur⁶⁶⁶. Aurel Stein tarafından 1906-7’de, Tarım havzasının doğu kısmındaki Lop-nor’da keşfedilen Miran fresklerinde, Klasik Gandharan tarzına ait Budist boyamalarında M.S.II. ve III. yüzyıllara uzanan Roma ve Suriye etkisinin izleri görülmektedir⁶⁶⁷. Sten’in İran’da 1915 yılında Çin Orta Asya’sındaki boyamaların çağdaşı duvarlara sahip bir Budist tapınağı ve resim sanatı kalıntılarına dair ilk bulgulara ulaşması, bu sanatının İran’ı etkilediğinin ilk somut kanıtı teşkil etmesi bakımından önem taşır⁶⁶⁸. Budizm Çin kültürüne olduğu kadar diğer kültürlerle de katkısı olmuştur. Süslemede kullanılan Hint-Yunan sanatının

⁶⁶¹ İnayet, **a.g.m.**, s. 49.

⁶⁶² Aşçı, **a.g.e.**, s. 144.

⁶⁶³ <http://tr.chinabroadcast.cn/chinaabc/chapter20/chapter200301.htm>

⁶⁶⁴ Uhlig, **a.g.e.**, s. 314 ; Ayrıca Budist heykel kalıntıları hakkında detaylı bilgi için Bkz.; Michel Jacq Hergoualc’h, **The Malay Peninsula: crossroads of the maritime Silk Road (100 BC-1300 AD)**, Brill, Leiden, 2002.

⁶⁶⁵ Uhlig, **a.g.e.**, s. 311.

⁶⁶⁶ Grousset, **a.g.e.**, s. 66.

⁶⁶⁷ Boulnois, **a.g.e.**, s. 107.

⁶⁶⁸ Whitfield, **a.g.e.**, 92.

karakteristik özelliği olan Akantos yapraklarına, Orta Asya'nın yeni yolları boyunca rastlanmıştır. Çin'de Han Hanedanlığı döneminde İpek Yolunda uygulanan denetim, Tarım Havzasının kuzey ve güney kısımlarında güvenliği sağladığı gibi Budizm'in, Hint edebiyatının ve Yunan sanatının yayılmasına da yardımcı olmuştur.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Orta Asya ticari açıdan bir taraftan İpek Yolu vasıtasıyla Çin ve yakın doğu ülkeleriyle ilişki içerisine girerken, öte yandan Hint-Baharat yolu vasıtasıyla Hindistan'la ticari, sosyal ve dini anlamda ilişki içerisinde bulunuyordu. Bu da bize Türk Yurtlarının her devirde insanlığın çeşitli yollarla karşılıklı olarak etkileşim içerisinde bulunduğunu ispat eder. Hintli misyonerlerin Kaşgar ve Çin'de Budizm'i yaymak amacıyla İpek Yolunu tercih etmeleri ticaret, din ve sanat alanlarında önemli etkileşimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁶⁶⁹. Budizm'in İpek Yolu üzerinden hareketle, Orta Asya ülkelerinde ve Çin'de yayılmış olduğu aşikârdır. Tüccarlarında bunun yayılmasında etkili oldukları ve bu sayede Çin ile batı arasında bir kültür köprüsü oluşturdukları ifade olunabilir. Çinli Hacılar ise yolculuklarıyla yeni bir dünyanın kapısını aralamışlardır. Hacıların topladığı bilgiler ile tüccarların verdikleri bilgi, haber ve hikâyeler sayesinde, Batı ile ilgili bilgiler genişlemiştir⁶⁷⁰. Bu sayede ilk defa Çin'in batısında yer alan önemli kültürler hakkında aracısız bilgi edinme imkânına kavuşulmuştur⁶⁷¹.

2- İpek Yolu Aracılığıyla Hıristiyan Misyonerlerin Faaliyetleri

İpek Yolunda dini düşüncelerin yayılmasında ana faktör misyoner faaliyetlerdi. Bunun yanı sıra din değişimini çerçevesinde, insanlara sağlayacağı saygınlık propagandası da bu düşüncelerin yayılmasında kullanılmaktaydı. Yaşanan bu sebep ve sonuçlar sonrasında ortaya çıkan durumu “dönüşüm” olarak ayırt etmek mümkündür. Bu yoruma göre özellikle

⁶⁶⁹ İzgi, “Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)”, s. 94 ; Grousset, **a.g.e.**, s. 65.

⁶⁷⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 238.

⁶⁷¹ Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 124.

yabancı tüccarları, uzak bölgelerdeki yerel halkın, kişinin kalabalık bir yaşam sürmediği yerden çok daha medeni ve çok daha gelişmiş bir dünya hayal etmenin zor olmadığı dış dünyayla bağlantılı gördüklerini belirtmek gerekir. Budizm'in, Manihaizm'in ve Nesturi Hıristiyanlığının yayılmasında, tüccar halkların bu tür gelenekleri kabul etmesi rastlantı değildir⁶⁷². Ticaret ve misyonerlik arasındaki ilişki Budizm'de olduğu gibi Hıristiyanlık ve Maniheist kaynaklarda da açıklanmaktadır. Batı Asya ticaretinde ortak dil olarak kullanılan Süryanice zamanla ilk Hıristiyanlar arasında yayılmaya başlamıştır⁶⁷³. Hıristiyanlığın İskenderiye'de, Saint Mark tarafından II. yüzyıl sonlarına doğru yayıldığı bilinmektedir. 189 ya da 190 yıllarında ilk misyonerlik faaliyetleri Brahmanın ülkesi olan Hindistan'a gerçekleştirilmiş, fakat burada tutunamamıştır⁶⁷⁴.

İpek yolunun yolculuklarda kullanıldığına dair en eski batılı kaynak Yeni Ahit'in metinlerinden biri olan "*Tomasın Belgeleri*" adlı yapıttır. Doğuya yapmış olduğu yolculuğun kendi rızasıyla olmadığı, bundan ötürü Hindistan'a giden bir tacire köle olarak verildiğinden ve onu orada satın alan yeniden dirilmiş ve dünyevi bir yaşam süren Hz. İsa'dan belgelerde bahsedilmektedir⁶⁷⁵. Bu yapıtta Aziz Tomas'ın Hindistan'a gerçekleştirdiği yolculuk anlatılmakla birlikte, buradan Hıristiyanlığın Asya'daki izi takip edilebilmektedir. Uhlig'in eserinde Rus araştırmacı Nikolay Notoviç'in görüşlerine de yer verilmiş olup buna göre; eski Tibet metinlerine dayalı olarak, "*İsa'nın gizlice ailesinin evini terk edip Kudüs'ten ayrılarak ecirlerle beraber Sindh'e gelmesi o zamanlarda olmuştur.*" açıklamasından on üç yaşındaki Hz. İsa'nın İpek Yolu'nu kullanan ilk hacı olduğundan bahsedilmektedir⁶⁷⁶. Srinagar'da Prof. Hassnain pek çok belirtiden güç alarak, İpek Yolu'nu Hz. İsa'nın iki defa kullandığını ifade etmiştir⁶⁷⁷.

⁶⁷² Foltz, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁶⁷³ Foltz, *a.g.e.*, s. 88.

⁶⁷⁴ Bekin, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁷⁵ Uhlig, *a.g.e.*, s. 319.

⁶⁷⁶ Uhlig, *a.g.e.*, s. 316.

⁶⁷⁷ Uhlig, *a.g.e.*, s. 320.

İpek Yolunun hemen bütün önemli duraklarında yer alan manastırlar, Budizm için olduğu gibi, Nesturi Hıristiyanları ve Maniheiztler için de inançlarını kuzeye ve doğuya doğru yaymalarında önemli bir konuma sahipti⁶⁷⁸. M.Ö. VI. yüzyılda Budizm'de olduğu gibi Hıristiyan manastırlarda ipek imalathaneleri kurulmuştur. Hıristiyan-Bizans desenlerinin Çin ipek kumaşlarının motiflerinde işlendiği de bilinmektedir. Bunlar Çinliler tarafından Batı'dan ihraç ederek kopya edilmiştir⁶⁷⁹.

Nestorius'un öğretisine dayanan, Suriye ve İran'da yaygın, güçlü ve organize bir kilise olarak gelişen Hıristiyanlığın Nesturi mezhebi, Hz. İsa'nın tanrısal ve insanı doğalarının birbirinden bağımsızlığını vurgular. Sasani imparatoru I. Hüsrev, VI. yüzyılın ortasından itibaren doğuya misyonerler göndermiştir. Bu din yayılcılığı hareketinden önce de ipek yolu üzerinde bazı yerlerde V. yüzyıldan beri büyük ihtimalle Suriye ve İran'dan gelen tacirler tarafından kurulmuş olan Hıristiyan cemaatler vardı⁶⁸⁰.

Hıristiyanlığın ilk olarak Yahudi dünyasında ortaya çıkması ile doğal olarak iletişimi kolaylaştıracak tek yol azınlık olarak yaşadıkları Filistin'di. Kurulan temasların o dönem içerisinde ticaret yoluyla sağlandığı düşünülecek olursa, Hıristiyanlığın İpek Yolu ile ilk bağlantısının Babilli Yahudiler yardımıyla gerçekleştiği ifade edilebilir. İran'ın batı kısmında Hıristiyan grupların, Yahudi ve diğer mezhepler olarak yerel ve İran'ın çeşitli dinleri içerisinde gelişmiştir. Bir Hıristiyan kaynağında, M.S. 196 dolaylarında Bardaisan'ın "Gilanians ve Baktrianlar arasında kız kardeşlerimizin yabancılarla hiç temasları olmadı." yorumundan Orta Asya topluluklarıyla alakalı ilk bilgiye ulaşılmaktadır⁶⁸¹. M.S. 224'lü yıllarda İran ortamında Hıristiyan nüfus sayıca çoktu. Bu anlamda Hıristiyanlığın

⁶⁷⁸ Haussig, **a.g.e.**, s. 230.

⁶⁷⁹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 360-361 ; Haussig, **a.g.e.**, s. 104.

⁶⁸⁰ Uhlig, **a.g.e.**, s. 333.

⁶⁸¹ Foltz, **a.g.e.**, s. 91.

zamanla güçlenmesi, kilise yapıları belli bir süre sonra Batı'dan özgür hareket etmelerine neden olmuştur. İran'dan sonra M.S. V. yüzyılda doğuda Merv ve Herat'ın eklenmesi ile Hıristiyanlığın İpek Yolu'nda açılımının sürdüğü anlaşılmaktadır⁶⁸².

Orta Asya'da Budizm'in, Hıristiyanlık ve Nesturi mezhebi ile ilk karşılaşması VI. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Hatta Eftalitlerin yaşam sahasında Rus arkeologların yapmış oldukları kazı çalışmalarında, Budist manastırların bulunduğu daha sonra buralara Nesturi rahiplerin geldiği anlaşılmaktadır⁶⁸³. Barthold eserinde, M.S. III. yüzyıl olarak tarihlendirdiği Maniheizm'in, Orta Asya'da Hıristiyanlıktan önce yayılmaya başladığını ifade etmiştir⁶⁸⁴. Efesli İoannes'in ünlü Suriye Kilise tarihi üzerine yazdığı eserinden Monofizit misyonerlerin belki de ilk Bizans heyetinin eşliğinde Orta Asya'ya gittiklerini ve Tarım havzası şehirlerine kadar ulaştıklarını öğreniyoruz. Bu, Hıristiyan misyonerlerin doğu İpek yolu dünyası ile ilk ilişkilerinin yazılı belgesidir ve bununla beraber Hıristiyan inançlarının Budizm bölgesine girişinin ilk batılı kanıtıdır. Batının politik elçileri ile bağlantılı bu resmi Hıristiyan misyonunun ve İran'dan ilk misyonerlerin gelmesinin etkileri yoğun ve kalıcı oldu⁶⁸⁵. Burada, batı ekonomisinin ileri karakolunda, Bizanslı tacirler, teolojik bilgilerinin de yetersiz olmasıyla, inançlarını yaymaktan çok mesleki konumlarını geliştirmekle ilgilendiler. Bu durum Nesturi mezhebinin din adamlarının Orta Asya'ya girmesiyle değişti. Bunlar Budacı keşişler için ciddiye alınması gereken tartışmacılardı.

Orta Asya'da Hıristiyanlığa dönüşün gerçekleşmesinde, VI. yüzyılda başlayan Nesturi misyonunun çalışmaları etkili olmuştur. V. yüzyılın ikinci yarısından sonra Turfan'da bulunan Zebur el yazısı vb. eserlerin verdiği bilgilerden Orta Asya'da Hıristiyanlığın ilk temsilcilerinin Nesturiler olmadığı anlaşılmaktadır. Bu el yazısı eserlerin, Orta Asya'daki Hıristiyan gruplara dini

⁶⁸² Foltz, **a.g.e.**, s. 92.

⁶⁸³ Haussig, **a.g.e.**, s. 103.

⁶⁸⁴ Bartold, **Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-**, s. 18.

⁶⁸⁵ Uhlig, **a.g.e.**, s. 334.

bilgiler öğretebilmek için verildiği anlaşılmaktadır⁶⁸⁶. Nesturi mezhebinin diğer mezheplerden daha başarılı olmasında Acem Şehinşahi'nin Nesturilere verdiği desteğin diğerlerinden daha fazla olmasının önemli bir katkısı olduğu gibi, Belh ve Herat'ın Sasani kontrolüne geçmesiyle Nesturiler için rahat bir ortam sağlanmasında etkili olmuştur. Nesturizm VI. yüzyıl ortalarında Bizans'ın elinde bulunan Türk savaş esirlerini etkilemişlerdir⁶⁸⁷.

Çin'e VI. yüzyılın başlarında gelen Nesturi cemaatinin, Orta Asya'da yaşamını devam ettirdiğine dair belgeler ve kalıntılar vardır. Bu durum Orta Asya'da Nesturilerden öte İran (Acem) Hıristiyanlığının varlığını göstermektedir⁶⁸⁸. 635'li yıllarda Nesturiliğin Çin'e kadar ulaştığı gibi Çin yönetimi tarafından oldukça sıcak karşılanmıştır. Bu dönemde kilise açılmasına müsaade edilmiş, kısacası kol kanat gerilmiştir. Tabi buna verilen destek kadar muhalif olan kesimlerde söz konusuydu. 745'li yıllarda T'ang hâkimiyetinde bulunan Cungarya'da Nesturilik yayılmaya başlamıştır⁶⁸⁹. Hıristiyanlığın Sogd ve İran tüccar ve misyonerleri aracılığıyla VII. yüzyılda Çin'e getirilmesi Hıristiyanlığın kökeninin İran olduğu düşüncesi Çinliler arasında yaygın kabul gördüğü gibi VIII. yüzyılda "İran dini" olduğuna dair göndermede bulunmuşlardır⁶⁹⁰.

Türklerin, dinî tarihlerinin belli bir döneminden itibaren temas ettikleri dinlerden biri de Hıristiyanlıktır. Kuzey İpek Yolu'nda batı başlangıç kısmında bulunan Hıristiyan propagandalarına katılan diğer bir topluluk Bizans Ortodokslarıdır. Bu mezhebin izleri Harezm'e kadar yayılmıştır⁶⁹¹. Kuzey İpek Yolu üzerindeki önemli şehirlerde Nesturi piskoposlukları kurulmuştur⁶⁹². Türklerin daha çok doğu kiliseleri ile kurduğu Hıristiyanlık bağlantısında, Ortodoksluk birinci sırada yer almaktaydı. Orta Asya'ya Hıristiyanlığın ulaşımı

⁶⁸⁶ Haussig, **a.g.e.**, s. 239-240.

⁶⁸⁷ Haussig, **a.g.e.**, s. 241.

⁶⁸⁸ Haussig, **a.g.e.**, s. 248.

⁶⁸⁹ Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s. 60.

⁶⁹⁰ Foltz, **a.g.e.**, s. 99.

⁶⁹¹ Haussig, **a.g.e.**, s. 240.

⁶⁹² Haussig, **a.g.e.**, s. 242.

söz konusu olduğunda, bu durum Bizans kilisesi aracılığı ile değil de, Nesturi Hıristiyanların önce İran'a, daha sonra ise Türklerin yaşam sahasına girmeleri neticesinde gerçekleşmiştir⁶⁹³. VI. yüzyıldan itibaren, İran'dan Doğu Asya'nın geniş bir sahasına yayılan Nesturilik, göçebe Türkler arasında Hıristiyanlığı yaymak amacıyla faaliyette bulunmuşlardır. Hıristiyanlığın bozkır üzerine genişlemeye çalıştığına dair, 591 yılında Balyanat savaşında esir alınan Türklerin bu durumdan kurtulmak amacıyla alınlarına haç şeklinde dövme yapmaları bu genişlemenin bir uzantısı olarak değerlendirileceği gibi, bu dini anlayışın Türkler üzerinde kabul gördüğünü göstermez.

Nesturiliğin İran'a geçişi ve diğer ülkelere yayılışı gibi, Orta Asya'ya girişi de büyük oranda ticaret yollarıyla olmuştur. Orta Asya'daki göçebe Türklerle doğrudan ticaret yapan Sogdlular, kültürel olarak da etkiliydiler. Ön Asya'dan başlayarak, Maverünnehir'in, Buhara ve Semerkant gibi belli başlı büyük şehirlerinden geçen milletler arası İpek Yolu, bir taraftan ekonomik gelişmeyi sağlarken, diğer taraftan birçok din ve kültürleri beraberinde getirmiş, bölgedeki Türklerin bu manevi unsurlarla temas etmelerine sebep olmuştur. Maverünnehr'e giren Hıristiyanlığın, çabucak yayılmasında ve kısa sürede bulunduğu ortamda hakim bir din haline gelmesinde, Zerdüştilikle Budizm arasında uzun yıllar devam eden mücadelelerden yararlanmaları etkili olmuştur.

644'de Merv başpiskoposu Elias'ın Türk kralını şiddetli bir yıldırım fırtınasını engellemek için haç işaretini kullanarak etkilediği Nesturi kilisesinin Süryani kayıtlarında geçmektedir. Geçmiş Türk Dininin bilginleri, yıldırım fırtınalarının "yat" isimli bir taş kullanarak durdurmanın, Şamanların geleneksel bir etkinliği olduğunu ifade etmişlerdir. Burada aslında her iki olayın neticesinde hem Şamanist düşünceyle, hem de İpek Yolu boyunca Hıristiyan tüccarlarla kurulan ilişkilerin bir neticesi olduğunu söylemek yerinde

⁶⁹³ Harun Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", **Türkler**, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 275.

olur⁶⁹⁴. Türklerin, Hıristiyanlığın etkisi altına girmelerinin en büyük nedeni, o dönemde Bizans İmparatorluğu ile sıkı bir ticaret ilişkisine sahip olmalarıdır. Hıristiyanlığı tercih eden Türkleri; küçük gruplar halinde Hıristiyanlığa geçen, din ile birlikte kültürlerini de değiştiren ve Hıristiyan olmakla birlikte dil ve kültürlerinin birçok özelliklerini koruyan Türkler olarak nitelendirmek mümkündür.

Sogd unsuru diğer bölümlerde zikredildiği üzere, Doğu ve Batı'nın kenarında yer alması, önemli bir geçiş noktası olması ve dini geleneklerin merkezlerine eşit mesafede bulunmasından dolayı ticarete olduğu kadar dini anlayış içinde önemli bir konumda bulunmaktaydı. Sogdlu tüccarların bakış açısına göre, yaşadıkları dönemde gücü kim elinde bulunduruyorsa gerçek efendiler onlardı. Part ya da Sasanilerin hakim güç oldukları dönemde Sogdlu tüccarların bazıları Hıristiyan mesajını aldığı yer alan batıya, bazılarında Budizm'i benimseyen Kuşan topraklarında faaldiler. Sogdların merkezi 650 yılına kadar Nesturi Başpiskoposu vardı. Tarım havzasında bulunan Nesturi metinlerin büyük bir bölümünün Sogd dilinde olduğu görülmektedir. Sogd etkisi açısından yine dikkat çekici bir olayda, Nesturi kilisesinin ilahi dini Süryanice olmasına karşın Nesturi Hıristiyanlığının Asya boyunca Sogd dilinde yayılmasıdır⁶⁹⁵.

Süryani misyonerlerin Turfan ve Hami Kuzey Çin'e giden İpek Yolu'nun Turfan ve Hami üzerinde ki bölgeyi kullandıkları bilinmektedir. Güney İpek Yolunda Belh ile oradan Çin'e yollanan Süryani misyonerler aracılığıyla dar bir bağlantı kurulmuştur⁶⁹⁶. Nesturi çalışmaları ile Hıristiyanlık kuzeyde Selenga'nın aşağı bölgelerine, Doğu'da Kore'nin kuzeyine kadar yayılma imkânı bulmuştur⁶⁹⁷. Fakat misyonerlik faaliyetlerine rağmen Hıristiyanlık, Hindistan'da ve Uzakdoğu'da çok tutunamamıştır⁶⁹⁸. Ne olursa

⁶⁹⁴ Foltz, **a.g.e.**, s. 97-99.

⁶⁹⁵ Foltz, **a.g.e.**, s. 95-96.

⁶⁹⁶ Haussig, **a.g.e.**, s. 243.

⁶⁹⁷ Haussig, **a.g.e.**, s. 245.

⁶⁹⁸ Feyizli, **a.g.m.**, s. 30.

olsun Tibet metinlerinde ifade edilen Hz. İsa olayı ya da “Tomas’ın Belgeleri” göstermektedir ki, İpek Yolu’nun dini anlamda doğu-batı, batı-doğu arasında taşınmasında önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Hıristiyanlığın, M.S. III. yüzyılda doğan Mani düşüncesi ve öğretilerine de tesir etmiştir⁶⁹⁹.

3- Mani Dini ve İpek Yolu Üzerindeki Misyonu

Milattan sonraki dönemde İpek yolları üzerinde ruhsal, dini ve sanatsal amaçlara hizmet eden misyonerler tahmin ettiğimizden çok daha yoğundu. Ara istasyonlar, tüccarlardan çok, vaizler, sanatçılar keşişler ve büyücüler için önemliydi. Her açıdan İpek yolunun kavşak noktalarında, kervansaraylarında ve kentlerinde yaşam ve faaliyetler renkli, canlı ve etkileyiciydi⁷⁰⁰.

Mezopotamya M.S. III. yüzyılda dini tarikat gelişlerinin artış gösterdiği bölge olarak dikkat çekmektedir. Yunan ve İran İmparatorluklarının bütünü temsil edildiği bir kültürel buluşma yeri olmuştur. Bu bölgede çeşitli Hıristiyan mezheplerin Yahudi-Hıristiyan karışımı pnostisizm mezhepler bulunmaktaydı⁷⁰¹. Bunun yanında modern öncesi dönemde Orta Asya’nın doğu bölümünün, dini geleneklerin kaynaştığı bir pota olduğu görülür. Bunun nedeni ise, buranın heterodoks inançlar için uzak bir sığınak olarak işlev görmesidir. Bu coğrafyada kendine yer edinmiş Maniheizm; Budizm, Zerdüştlük, Musevilik, Mazdaizm, Hıristiyanlık ve eski Mezopotamya medeniyetlerine ait dinlerin bir karışımı ve Mani’nin kendi iç dünyasında ulaştığı yorumlar şeklinde ortaya çıkmış olan ahlak dini niteliği taşımaktaydı⁷⁰². Foltz’un tespitlerine göre Maniheizm anlayış, Batı’da Hıristiyanlığın belli bir zümreye hitap eden şekli olarak sunulurken, Doğu’da Budizm’in bir türü olarak sunulmaktaydı⁷⁰³. Bu dinin temel düşüncesini varlık

⁶⁹⁹ Uhlig, **a.g.e.**, s. 321 ; Haussig, **a.g.e.**, s. 105.

⁷⁰⁰ Uhlig, **a.g.e.**, s. 322.

⁷⁰¹ Foltz, **a.g.e.**, s. 102.

⁷⁰² Haussig, **a.g.e.**, s. 257 ; Uhlig, **a.g.e.**, s. 321 ; Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s. 57 ; Bartold, **Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-**, s. 18.

⁷⁰³ Foltz, **a.g.e.**, s. 110.

ve yokluğun, iyilik ve kötülüğün vb. mücadelesi oluşturmaktadır. Dinin kurucusu maniye göre başlıca araç insanı kötülükten korumak ve kurtarmaktır⁷⁰⁴. Mani, Hıristiyanlığa benzer unsurları kendi inanç değerleri ile karıştırarak oluşturduğu yeni dinin yayılmasında Süryaniceyi kullanmıştır.

Mani yaşamı boyunca dinini Amu Derya'nın ötelerinden İpek Yolu boyunca Orta Asya'ya kadar yayma imkânı bulmuştur. Maninin ilk seyahati, Hindistan'ın kuzey batısında bulunan ve o zamanlar Budizm'in geliştiği merkezlerden olan Kuşan toprakları olmuştur. İran kökenli Mani (216-277) kısa zamanda İran, Hindistan ve Roma'ya yayılmış, fakat çeşitli baskılara maruz kaldığına ifade etmek gerekir⁷⁰⁵. Maninin öldürülmesi ve müritlerinin İran'dan kovulması ile İpek Yolu boyunca dinin yayılmasına, bir bakıma Mani dininin zirveye ulaşmasına neden olmuştur. Mani'nin dini öğretileri, doğuda Sarı Deniz'e, batıda Biscay körfezine kadar olan bölümde tutunamamıştır. Mani öğretisi Çin'de Provence'de, Balkanlarda, Pamir'de, Selenga sahillerinde ve Nü vadisinde bir şekilde kabul görmüştür, fakat buradaki cemaatlerin faaliyet göstermeyi sevmeyen bir yapı içerisinde olduklarını görmekteyiz⁷⁰⁶. Mani dini Uzak Doğu'ya uçsuz bucaksız Bozkıra ulaşmıştır.

Maninin katı, fakat kolay anlaşılabilir inanç sistemi İpek Yolu'nda hâkim bulunan yöneticilerinin yaşamlarına uygun düşmesinden dolayı, bu bölgelerde yayılımını kolaylaştırmıştır. Çin'de de Maniheizm devlet gereksinimlerine uygun görünmekteydi⁷⁰⁷. Bu dinin İpek Yolu'na Maniheizm rahipler ve Sogdlu tüccarlar aracılığıyla Çin'e götürüldüğü bilinmektedir. Çin hükümetinin dini anlayışlara karşı hoşgörülü tavrı, bu dininde Çin'de rahatça yerleşme ve gelişmesine fırsat sağlamıştır⁷⁰⁸. Mani dini yerleşik topluluklarda kabul gördüğü gibi göçebeler arasında da kabul görmüştü.

⁷⁰⁴ Koca, a.g.e., s. 187 ; Güngör, a.g.e., s. 272.

⁷⁰⁵ Koca, a.g.e., s. 186.

⁷⁰⁶ Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s. 52.

⁷⁰⁷ Uhlig, a.g.e., s. 336 ; Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s. 59.

⁷⁰⁸ Koca, a.g.e., s. 187.

VI. yüzyılın sonunda Sogdiyan ülkesindeki mani kilisesi Mezopotamyadaki kiliseden ayrılmıştır. Orta Asya üzerinde Arapların üstünlüğü ele geçirmeye başladığı dönemde, Maniheizm'e bağlı olan grupların Çin'e yöneldiği ve bu sayede daha önce seyrek bir halde olan Çin ile Orta Asya ilişkilerinin gelişmesine neden olmuştur. Mani dininin Çin'de yalnız olmadığı Zerdüşt dininin de burada yer aldığını belirtmek gerekir. Mani ve Zerdüşt dinleri arasında bulunan en bariz fark; Mani dininin farklı kültürlerden çeşitli unsurları almada ve uyum sağlamada gösterdiği özellik, Zerdüşt dininde görülmemektedir⁷⁰⁹. Ticari faaliyetlere Maniciler Zerdüştlerden daha fazla katılmışlardır. Ayrıca Manili tüccarların işlerinin ehli kişilerden oluştuğu ifade olunmuştur⁷¹⁰. Maniheizm'in ünlü âlimlerinden Po Duyan, Çin'in değişik bölgelerinde Mani tapınakları yapımında ve dini yayacak öğretmenlerin yetiştirilmesinde önemli katkıları olmuş ve bu sayede Maniheizm'in Çin'de hızlı yayılmasına ortam hazırlamıştır⁷¹¹. Maniheizm, VIII. yüzyılda Doğu Türkistan'da güçlü bir politik güç olarak ortaya çıkmış ve aşamalı bir biçimde Çin'in o dönemdeki bilinen diniyle kaynaşmıştır⁷¹². Nesturiler gibi Maniheist grupların Çin'de kabul gördükleri ve Başkent Lo-Yang'da yerleştikleri ifade olunmuştur. Fakat bu gelişim Çin'de 842 yılında bütün yabancı dinlerin yasaklanması ile son bulmuştur⁷¹³.

Türk topluluklarının kısmi olarak benimsediği yabancı dinler arasında Maniheizmde bulunmaktaydı. Hindistan ve Çin'le olduğu gibi Orta Asya'da eskiden beri İran ile münasebeti olması nedeniyle Türkler, bu kültürün dini unsurlarından da etkilenmişlerdir. Türkler Budizm'de olduğu gibi Mani dininin yayılışında da etkin bir rol oynamışlardır. İlk zamanlarda aynı Hıristiyanlık gibi İran yoluyla Aşağı Türkistan bölgesine gelen ve Semerkant'ı kendilerine merkez olarak seçen Maniheistler, sonraki

⁷⁰⁹ Haussig, **a.g.e.**, s. 259.

⁷¹⁰ Haussig, **a.g.e.**, s. 260.

⁷¹¹ İneyet, **a.g.m.**, s. 51.

⁷¹² Foltz, **a.g.e.**, s. 21.

⁷¹³ Haussig, **a.g.e.**, s. 254.

süreçte İpek Yolunda ticaret yapan kervanlara katılarak Orta Asya'nın içlerine kadar gitmişler ve dinlerini yayma imkânı bulmuşlardır. Mani misyonerlerinin Sogdlu tüccarlar aracılığıyla Türkler arasında dinlerini yaymada başarılı olmuşlardır. Özellikle Uygurlar arasında kabul gören Mani dininin, Uygurların tarih sahnesinden çekilmesiyle varlığını yavaş yavaş yitirmesine neden olmuştur. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Tarım Havzasında bulunan Hoça şehri, birbirinden ayrı düşünce, inanış veya öğretilerinin İpek yolunun daha geç dönemlerinde -6. veya 7. yüzyıldan itibaren- Tarım havzasında dinlerin ve kültürlerin buluştuğu en önemli kavşak noktası olmuştu. Hoça şehrinde çok miktarda kutsal tapınak bulunmakta ve yapılar sadece Budacı değil, aynı zamanda Hıristiyan ve Maniheist kültürlere de hizmet ediyorlardı⁷¹⁴.

M.Ö.'ki yüzyıllarda Budizmi kabul eden ve öğretilerini, İpek yolundan Çin'e kadar uzanan ticari kolonileri aracılığıyla yayan Sogdianlar, daha sonraları Maniheizm'e dönüş yapmışlar ve Asya'nın içlerine kadar tüccar toplulukları ile olan bağları sayesinde bu dinin temsilciliğini yapmışlardır⁷¹⁵. Sogdlar dil açısından Budizm'de olduğu gibi Maniheist metinlerin çeşitli dillere çevrilmesinde etkin rol oynamıştı. Sogdlar Semerkant'a ilk ve etkin Maniheist topluluğun aktarılmasında görev almıştır⁷¹⁶. Budizm'de de bazı esaslar alan Maninin, ölümünden önce 277 senesinde Sogd ülkesindeki öğrencisi Mar Amu'nun çalışmalarıyla bir Mani kilisesi kurmuştur. VI. yüzyıl civarında artık Manicilerin Kuzey İpek Yolu'nda kendi kilise teşkilatlarını kurdukları bilinmektedir⁷¹⁷.

Geçmiş M.Ö. III-IX yüzyıllara dayanan Mani dini, bu süreçte Akdeniz ve Batı Asya boyunca büyük kitlelerin beğenisini kazanmıştır. Hıristiyanlığın, Zerdüştlüğün savunucuları tarafından tehdit olarak algılanan Mani dini batıda temelinden kaldırılmaya çalışılmış ve VI. yüzyılın sonlarında ortadan

⁷¹⁴ Uhlig, **a.g.e.**, s. 267.

⁷¹⁵ Foltz, **a.g.e.**, s. 28.

⁷¹⁶ Foltz, **a.g.e.**, s. 108.

⁷¹⁷ Haussig, **a.g.e.**, s. 253.

kaldırılmıştır⁷¹⁸. Batılı, Japon ve Çinli bilginlerin yapmış oldukları çalışmalar neticesinde İpek Yolu üzerindeki bulunan el yazmalarının büyük çoğunluğunun Budistlere ait olduğu ifade edilmekle birlikte diğer geriye kalan metinlerin Maniheistlere ve Nesturi Hıristiyanlarına ait olduğu belirtilmiştir⁷¹⁹.

Orta Asya'da Mani Dini, Hindistan, Çin ve Orta Asya'da Hıristiyanlık, batıya doğru, doğu İran'a kadar yayılan Budizm bunlar, başlangıçları tarihin karanlığında gömülü olan veya sadece efsane olarak günümüze kalan ipek yollarının sonuçlarıydı. İpek Yolu boyunca taşınan yeni dini gelenekler, doğuya doğru genişleyip yol boyunca kök salarken; yolcular, giderek yolun dışında ve en uzak yerlerde bile kendilerine yardım ve dostluk sağlayan ve bunun karşılığında dış dünyada irtibata geçtikleri kendi dindaşlarını bulabilmişlerdi⁷²⁰.

Sonuç olarak bu dini akımların Türk topluluklarına etkileri bakımından değerlendirdiğimizde; Türkler arasında yayılma imkânı bulan ve onları etkileyerek uzun süre varlığını devam ettiren din ve medeniyetlerin sayısı oldukça azdır. Bu da bize, Türklerin öyle zannedildiği gibi birçok dini benimsemiş ve bu dinlerin kültür ve medeniyetlerini hayatlarına tatbik etmiş bir millet değildir. Mesela bu dinlerden Maniheizm, Budizm, Zerdüştlük, Mazdekizm vb. gibi dinler her ne kadar Aşağı Türkistan'ın zengin şehirlerinde kendilerine hayat hakkı tanınmış ise de, İç Asya'nın steplerinde yüzlerce yıl bu dinlere pek rağbet edilmemiştir.

⁷¹⁸ Foltz, *a.g.e.*, s. 17.

⁷¹⁹ Foltz, *a.g.e.*, s. 19.

⁷²⁰ Foltz, *a.g.e.*, s. 24.

SONUÇ

İpek Yolu, Batı Han hanedanı döneminde Zhang Qian tarafından başlatılan, doğuda Chang'an (bugün ki Si-an) şehrinden başlayan, batıda Roma imparatorluğunda son bulan ulaşım yoludur. "İpek Yolu" ismi ilk defa, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Alman coğrafyacı ve jeolog Baron F. Von Richthofen tarafından kullanılmıştır. Asya'nın en eski askeri ve ticari ulaşım yolu olan İpek Yolu adını, Çin'den batı ülkelerine gönderilen ipeğin bu yoldan sevk edilmesi dolayısıyla almıştır. En eski çağlardan beri, İpek Yolu güzergâhlarında çeşitli mallar nakledilmekteydi. Doğu-Batı coğrafyaları arasında gidip gelen kervanların her iki coğrafyada ticaretini gerçekleştirdikleri malların en değerlisi ve de en başta geleni "ipek" idi. Çin, uzun süreler sırrını sakladığı ve üretim tekeline sahip olduğu ipek ile ön plana çıkmıştır. Roma'da M.Ö. 753 tarihinde tanınmasından sonra aranan bir meta haline gelen ipek, uzun bir zaman dilimi boyunca önemini korumuştur. İpek, en eski zamanlardan itibaren Batı coğrafyasında talep görmüştür ve ipek uğruna büyük fiyatlar ödenmiştir. Bu yolun bir ucunda Roma ve diğer ucunda olan Çin sayesinde iki büyük pazar yaratılmıştır.

Kıtalar arası yol olarak İpek Yolu'nun bir araya gelişine uzun bir "erken yollar" dönemi öncülük ediyordu. Erken yollara, sınırlı sayıda ülkeleri birleştiren mahallî yolları da (mesela, Çin'den Doğu Türkistan ve Orta Asya'ya giden "Batı Yolu", Ahemenid Devleti'ndeki "Kral Yolu", Mısır'dan Kızıl Deniz, İnan Körfezi, Hindistan ve Seylan'a giden "Baharat Yolu") eklemek mümkündür.

İpek yolu güzergâhları üzerinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde o dönemin maddi ve manevi kültür öğelerine ait önemli bilgilere ulaşılmıştır. Kuzey, güney ve birbirine bağlı deniz ve kara yolu olarak bilinen İpek Yolu güzergâhları, tarihin çeşitli zamanlarında tehlike altında kalmıştır. Ticarî ve ekonomik çekişmeler sırasında bu yola hâkim olmak ve tekel kurmak isteyen milletlerin mücadeleleri bunun nedenini oluşturmaktaydı. Güzergâhlarda

yaşanan tehlikeler nedeniyle, kervanlar ve yolcular bazı dönemlerde farklı rotaları takip etmek zorunda kalmışlardır.

Tarihin en eski ve belki de en önemli yolu durumundaki İpek Yolu, İslâmiyet öncesi Türk tarihine birçok etkide bulunmuştur. İpek Yolu güzergâhlarında yaşanan ekonomik ve ticarî çekişmeler, Türklerin komşuları ve rakipleri arasında, bu yollara hâkim olma mücadelesi içerisinde girmesine neden olmuştur. Siyasî ve askerî alanlarda üstünlük oluşturmak, İpek Yolu üzerinde hâkimiyet kurmanın temel unsurları arasında yer almaktaydı. İdari ve askeri teşkilat açısından güçlü bir yapıya sahip olan Türk toplulukları, Karadeniz'in kuzeyinde, Büyük Okyanus'tan Hazar denizine, kuzeyde Sibiry'a'dan güneyde Himalayalara ülke topraklarını geniş alanlara yayabilmişlerdir. Özellikle ticari güzergâhlar üzerinde kurulan hâkimiyet ile ekonomik üstünlüğün belli aralıklarla Türklerin eline geçtiği bilinmektedir. Takdir edilecektir ki, ekonomik ve iktisadî güç ile desteklenen askerî güç sonuca ulaşmak açısından büyük bir anlam ifade etmektedir. Bu münasebetle dönem dönem Bozkır kavimleri ve Sogdlar arasında, İpek Yolu ticari hâkimiyeti üzerinde bozkırın usta askerleri ve Asya coğrafyasının usta tüccarları ve siyasetçileri olarak ortaklık kurdukları bilinmektedir.

Türkler medeniyet tarihleri içerisinde birçok ülke ile temas halinde bulunmuşlardır. Türklerin en uzun süreli ilişkileri aynı coğrafyayı paylaşmalarından dolayı Çin ile olmuştur. Komşu olmaktan kaynaklanan bu yoğun ilişkiler, siyasi ve kültürel alanda olduğu kadar, ticari alanda da önemli bir yer tutmuştur. Bu yapı içerisinde, ilişkiler daha ziyade ihtiyaçlara dayanmış ve ticarete mübadele yoluyla yapılmıştır. Ticari ilişkiler siyasi ilişkilerle paralel gitmiştir. Özellikle Türkler güçlü oldukları dönemlerde Çin ile ticari ilişkilerini istedikleri yönde rahatlıkla sürdürebilmişlerdir. Bu ticari ilişkilerin bir başka sonucu da göçebe bir hayat tarzını benimsemiş olan Türklerin yerleşik olan diğer topluluklarla bilindiğinin tersine sadece siyasi ilişkiler değil ticari ve kültürel ilişkilerde kurmuş olduğu açıklığa kavuşmuştur.

Şurası da muhakkak ki Doğu'dan gelen malların Batı'ya geçmesi için mühim aracılık rollerinin olduğunu söylemek kolaylıkla mümkün olabilmektedir. Görüldüğü gibi bu yol tamamen Türk topluluklarının oturduğu araziden geçmekte ve bu yolun önemi Türkler için çok büyük bir değere sahip olmaktaydı. Türklerin o dönemin kullanılan yollarını kontrol altında tutmaları nedeniyle bu ilişkinin boyutları da genişlemiştir. Çinliler tarafından Hunlara karşı geliştirilen bir Çin politikası olan Haraç Sistemi ve bunun içerisinde yer alan Ho-ch'en sistemi de kökenleri bu döneme dayanan bir sistem olarak önem taşımıştır. Bu sistem daha sonraki zamanlarda Çin'in devlet politikası haline gelmiştir. Çin, bu devlet politikası yoluyla diğer milletlerle olan ilişkilerini belirlemiştir.

Son dönemlere kadar Bilimsel edebiyatta, göçebe halkların ticaret yollarının oluşumuna katkı sağlamadıkları ifade edilmekteydi. Bu durum genelde kent kültürüne sahip halklara bağlanmıştı. Bu göç yolları, yavaş yavaş değişerek ve gelişerek, ticaret güzergâhlarının oluşumunda büyük katkı sağlamıştır. Böylelikle İskitlerden başlamak üzere, göçebe halkların eski zamanlardan beri Orta Asya ticaretine katıldığını ve ticaret yollarının oluşumunu ve faaliyetini etkilediklerini söylememize imkân verir.

Sonuç olarak, İpek Yolu yalnızca ticari malların değil, aynı zamanda ilimde, kültürde ve sanatta ulaşılan fikirlerin yani bir nevi insanlığın değiş-tokuşunu ifade etmektedir. Doğudan batıya doğru giden ve kuzeyden güneye akan suyollarıyla karşılaşan bu tarihi rotalar, yerleşik ve göçebe nüfuslar ortaya çıkardığı gibi Doğu ile Batı kültürleri arasında bir çeşit diyalog oluşturmuştur. İpek Yolu kültürel faaliyetlerin gerçekleştiği bir yol sistemidir. Budizm, Hıristiyanlık, Maniheizm gibi birçok din bu yol aracılığı ile yayılırken, birçok coğrafyacı, misyoner ve tüccar da bu yolu kullanmıştır. Dolayısıyla birçok din, dil ve kültürün kaynaştığı bir yer olmuş ve çevresindeki yerleşim yerleri kıymet kazanmıştır.

KAYNAKÇA

AŞÇI, Arif; **İpek Yolunda Son Kervan**, Kaleseramik Sanat Yayınları, İstanbul, 1998.

ATAN, Turhan; **Türk Gümrük Tarihi / Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar** I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

ARSAL, Sadri **Maksudi; İskitler-Sakalar**, Türk Tarihinin Anahatları Serisi, No. 5. Ankara, 1933.

AYNAKULOVA, Gülnisa; "İslam Müelliflerine Göre Ortaçağ'da Oş Şehri" **Belleten**, sayı: 244, cilt: LXV, Ankara, 2002, s. 911-920

BARTOLD, Vasili Viladimiroviç; **Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-**, Yayına Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004.

BARTOLD, Vasili Viladimiroviç; "Oçerk İstorii Turkestana", **Soçineniya**, C. II (1. Kısım), İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1963.

BARTOLD, Vasili Viladimiroviç; "İstoriya Turkestana", **Soçineniya**, C. II (1. Kısım), İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1963.

BAYPAKOV, Karl Moldakhmetovich; **Srednevekoviye Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti**, Almatı, 1998.

BEDİRHAN, Yaşar; "Türk Tarihinde İpek Yolu Hâkimiyeti ve Çin'in Türkistan'ı İlk İstila Projesi", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı. 4, (1998), s. 237-254.

BEDİRHAN, Yaşar; **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004.

BEKİN, Ahmet Rıza; **İpek Yolu**, D.T.C.F.Y., Ankara, 1981.

BEKSAÇ, Engin; "Atlı, Ağaç ve Kadın", **Sanat ve Plastik Sanatlar Eğitim Dergisi**, sayı: 3, Ocak 2004.

BURYAKOV, Yuriye; " Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri", çev. Alesker Aleskerov, **Türkler**, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 234-242.

BRION, Marcel; **Hunların Hayatı**, çev. M. Reşat Uzun, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1981.

BOULNOIS, Luce; **The Silk Road**, George Allen and Unwin Ltd., London, 1966.

CHALIAND, Gérard; **Göçebe İmparatorluklar - Moğolistan'dan Tuna'ya MÖ. V. yy.-XVI. yy.**, çev. Engin Sunar, İstanbul, 2001.

CORAYEFF, Mamatkul; **İpek Yolu Efsaneleri**, çev. D. Ahsen Batur, Şato Türkiyat, İstanbul, 2001.

CZEGLÉDY, Karoly; **Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri**, çev. Mutlu Gün, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2004.

ÇEÇEN, Salih; "Kaniş Karum'unun Diğer Karum ve Wabartumlar'a "Kû,an" (amutum) İle İlgili Önemli Talimatları", **Bellekten**, 1997 Cilt: LXI, Sayı: 231, s. 219-232.

DEMİR, Muzaffer; "İskitli Okçuların Atina'ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. Yüzyıl)", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: 18, sayı: 1, s. 95-101.

DEVLET, Nadir; **İpek Yolu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

DİKER, Selahi; "İpek Yolu Üzerinde Türkçe Yazıtlar" **Bilim ve Ütopya**, sayı. 69, Mart 2000, s. 31-33.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer; **Kök Türkler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

DİYARBEKİRLİ, Nejat; **Hun Sanatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

DİYARBEKİRLİ, Nejat; "Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı: 9 (5 den ayrı basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1974.

DURMUŞ, İlhami; **İskitler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

DURMUŞ, İlhami; "Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 1. (1997) . s. 87-100.

DURMUŞ, İlhami; "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At", **G.Ü.FEF.SBD.**, 2, (1997), s.13-19.

DURMUŞ, İlhami; "Sarmatlar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat", **G.Ü.F.E.F.S.B.D.**, Cilt 1, 1996, s. 173-191.

DURMUŞ, İlhami; "Hun Birliği ve Mao-Tun", **Kırım Dergisi**, 5, (1993), s. 29-33.

DURMUŞ, İlhami; "Eski Türklerde Yazı", **Milli Folklor**, sayı: 3/22, (1994), s. 37-39.

DURMUŞ, İlhami, "Eski Türklerde Askeri Kültür", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Temmuz 2005, Sayı: 385 s. 5-25.

EBERHARD, Wolfram; **Çin Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

EBERHARD, Wolfram; **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

EBERHARD, Wolfram; "Eski Çin Kültürü ve Türkler", çev. İkbâl Berk, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 72-77, (1-6.2003), s. 71-77.

ELİSSEEFF, Vadime; "Approaches Old And New To The Silk Roads", **The Silk Roads: highways of culture and commerce**, Berghahn Books ; UNESCO, New York, Oxford, 2000.

ERDOĞDU, İnci; "Çin kaynaklarına göre Göktürkler", **Bilim ve Ütopya**, 104, (2.2003), s. 16-19.

FEYİZLİ, İsmail Taha; "Doğuya Giden Yollar - İpeğin Yolu", **İpek Yolu – Silk Road**, sayı. 1, Ankara, 1995, s. 29-31.

FOLTZ, Richard C; **Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim**, çev. Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul, 2006.

GALİMA, Musine; **Turan'ın Alp Kızları**, Şato Türkiyat, İstanbul, 2001.

GİRAUD, René; **Göktürk İmparatorluğu**, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul, 1999.

GRAKOY, Boris Nikolayeviç; **İskitler**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

GROUSSET, Rene; **Bozkır İmparatorluğu - (Attila/Cengiz Han/Timur)**, çev. Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken, İstanbul, 1980.

GOLDEN, Peter B; **Türk Halkları Tarihine Giriş / Ortaçağ ve Erken Yeniçağda Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu**, çev. Osman Karatay, Ankara, 2002.

GÖKALP, Cevdet; **Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (M.S 552 - 999)**, Ankara, 1973.

GÖMEÇ, Saadettin; **Kök Türk Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

GUMILEV, Lev Nikolayeviç; **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

GUMILEV, Lev Nikolayeviç; **Eski Türkler**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

GUMILEV, Lev Nikolayeviç; **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

GÜNGÖR, Harun; "Eski Türklerde Din ve Düşünce", **Türkler**, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 261-282.

HAUSSIG, Hans Wilhelm; **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, çev. Müjdat Kayayerli, Ötüken, İstanbul, 2001.

HAYASHI, Ryoichi; **The Silk Road and the Shoso-in**, Weatherhill, New York, 1975.

HEATON, Hebert; **Avrupa İktisat Tarihi**, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005.

HEDİN, Sven; **İpek Yolu**, çev. Ahmet Arpad, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1974.

HERGOUALC'H, Michel Jacq; **The Malay Peninsula: crossroads of the maritime Silk Road (100 BC-1300 AD)**, Brill, Leiden, 2002.

HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1983.

HEYD, Wilhelm; **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, [C. I], çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

IERUSALIMSKAYA, Anka A; "İpek Yolunda Kafkaslar", **Türkler**, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 243-250.

İNAYET, Alimcan; "Türklerin Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri", **Türkler**, IV. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 45-53.

İMER, Zahide; "Miladi Dönem Öncesi Orta Asya'da İpek", **Billig**, sayı 32, kış/2005 s. 1-32

İZGİ, Özkan; "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı. IX (ayrı basım), İstanbul, 1978.

İZGİ, Özkan; "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti İle İlişkiler" **Genel Türk Tarihi 1**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (2002), s. 423-448

İZGİ, Özkan; "Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)" **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: 2, sayı: 1, 1984, s. 91-96.

KAFESOĞLU, İbrahim; **Türk Millî Kültürü**, Ötüken, İstanbul, 2000.

KALKAN, Mustafa; “ Bozkır Kültüründe At ve Prjevalsykiy Atı'nın Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm”, **Erdem**, sayı: 27, Ankara, 1997, s. 1129-1141.

KOCA, Salim; **Türk Kültürünün Temelleri II**, Trabzon, 2000.

KOCA, Salim; “Büyük Hun Devleti”, **Genel Türk Tarihi 1**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (2002), s. 549-565.

KOCA, Salim; “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Türkler**, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 15-37.

KURAT, Akdes, Nimet; **IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

KÜRÜM, Turgay, M; “Avrasya da Runik Yazı”, **Türkler**, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 776-785.

LİGETİ, Lajos; **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, M.E.B, İstanbul, 1990-91.

MEMİŞ, Ekrem; **İskitlerin Tarihi**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005.

MORI, Masao; "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", **Bellekten**, XLVII, 185, 1983, s. 339-351.

OKAY, Bülent; “Güney-Batı İpek Yolu (Çîn-Burma-Hîndistan İpek Yolu)”, **İpek Yolu – Silk Road**, sayı: 2, Ankara, 1995, s. 17-18.

ONAT, Ayşe; “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S.220)”, **Bellekten**, C.LI, Sayı: 200, Ağustos 1987.

ONAT, Ayşe; “Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, **Bellekten**, Cilt LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990) den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

ORKUN, Hüseyin Namık; **Eski Türk Yazıtları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.

ÖGEL, Bahaeddin; **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, I. cilt, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971.

ÖGEL, Bahaeddin; **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

ÖGEL, Bahaeddin; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

ÖGEL, Bahaeddin; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, II. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

ÖGEL, Bahaeddin; **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: V, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

ÖZERDİM, Muhaddere Nabi; “Çin Dininin Menşei Meselesi ve Dini İnançlar”, **Bellekten**, Cilt XXVI, Sayı 101 (Ocak 1962)'den ayrıbasım Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962, s. 79-119.

ÖZERDİM, Muhaddere Nabi; “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri”, **D.T.C.F.D.**, VIII. Cilt. (1-2. sayıdan ayrı basım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950.

PARILTI, Nurettin; "İpek Yolu Ticaretinde Kervansaraylar", **Karınca**, sayı. 804, Aralık 2003, s. 22-29.

PIRENNE, Henri; **Ortaçağ Kentleri – (Kökenleri ve Ticaretin Canlanması)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

RICE, Tamara Talbot; **The Scythians**, Thames and Hudson, London, 1958.

ROUX, Jean Paul; **Orta Asya, Tarih ve Uygarlık**, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999.

SAVLEBAYEVA, Aytkül; "Kazakistan'da Yazılı Kültür ve Bilimin Ortaya Çıkma Tarihi", **Türkiye'deki Kazak Gençlerin Sosyo-Kültürel Dergisi**, sayı: 19, Mart 2006, s. 2-4.

STAVISKY, Boris Ya; "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", **Türkler**, çev. Mehmet Tezcan, III. Cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 222-233.

TALANOVA, Olga; (Redaktör), Po Velikomu Şelkovomu Puti, Alma-Ata, 1991.

TAŞAĞIL, Ahmet; "Gök-Türkler'de İdari ve Sosyal Yapı", **Bilim ve Ütopya**, 104, (2.2003), s. 20-25

TEKÇE, E. Fuat; **Pazırık**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

TEKİN, Talat; **Orhon Yazıtları**, İstanbul, 2003.

TOGAN, Zeki Velidi; **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş**, İstanbul, 1981.

TOK, Gökhan; “Doğu’dan Batı’ya Ticaret – İpek Yolu”, **Bilim ve Teknik**, Tübitak, sayı. 394, (9.2000), s. 66-71.

TUCHER, Jonathan; **The Silk Road Art and History**, Art Media Resources, 2003.

UHLIG, Helmut; **İpek Yolu - Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü**, çev. Alev Kırım, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2000.

VAISSIERE, Etienne de la; “İpek Yolu’nun Bilinmeyen Efendileri Sogdlar”, çev. A. Ufuk Kılıç **Toplumsal Tarih Dergisi**, sayı: 135, Mart 2005, s. 70-75.

YU, Chen; **Dunhuang Efsaneleri - İpek Yolunda Anlatılan Efsaneler**, çev. Nur Yener, Okyanus Yayıncılık, İstanbul, 2000.

WHITFIELD, Susan; **Aurel Stein on the Silk Road**, The British Museum Press, London, 2004.

İnternet Kaynakları

(erişim) <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter11/chapter110404.htm> 10 Aralık 2007

(erişim) <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter14/chapter140501.htm> 12 Aralık 2007

(erişim) <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter14/chapter140506.htm> 12 Aralık 2007

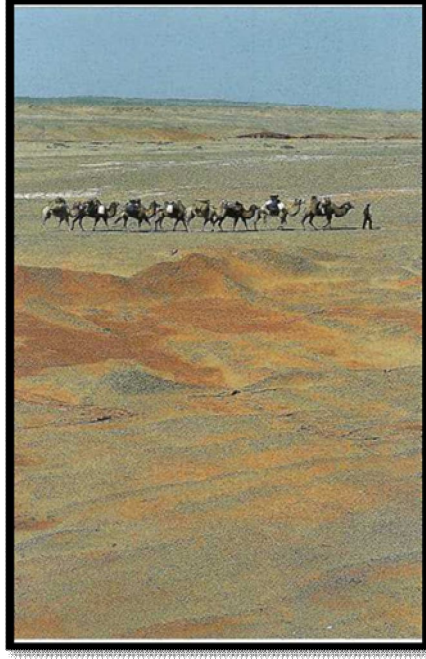
(erişim) http://mkatz.web.wesleyan.edu/grk101/linked_pages/grk101.scythian_archers.html 12 Mart 2008

(erişim) <http://www.silkroadproject.org/images/map.jpg> 25 Mart 2008

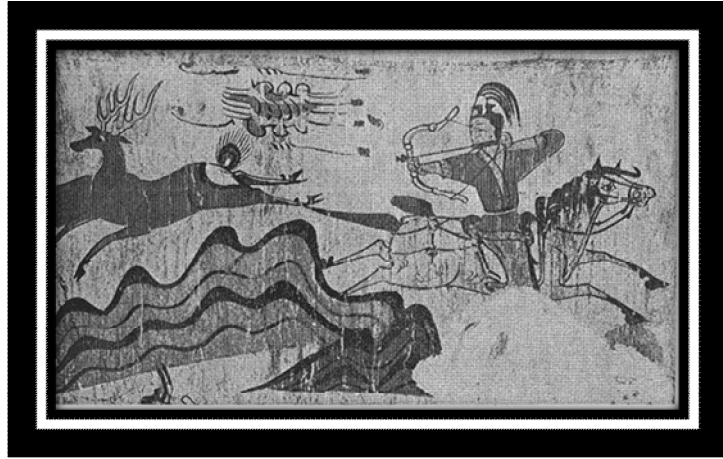

Harita 2: Herodot'un dünya haritasının tekrar inşası (M.Ö. 450 Dolaylarında)

(http://mkatz.web.wesleyan.edu/grk101/linked_pages/grk101.scythian_archers.html - erişim 12.Mart 2008)

Ek- 2: Levhalar**Levha I**

res.1: İpek Yolu'nda Develerle Yolculuk
(Arif Aşçı, İpek Yolunda Son Kervan, İstanbul, 1998, s. 17.)

res. 2: (V. ve VI. Yüzyıl) Duvar kısmına resmedilerek yansıtılmış "av sahnesi" (Ryoichi Hayashi, The Silk Road and the Shoso-in, New York, 1975. s. 127.)

Levha II

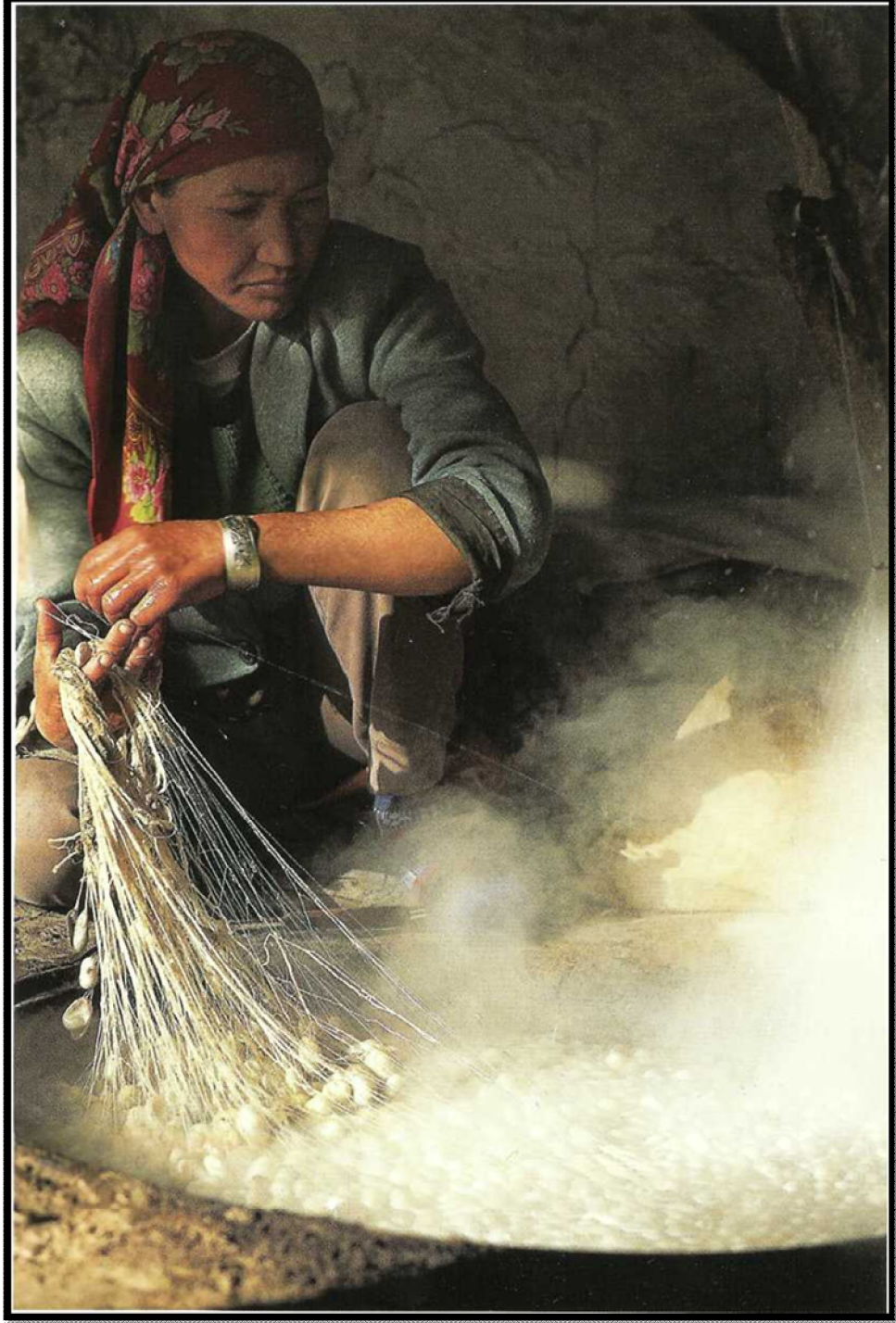

res. 3: (Horezm-Toprak Kala) "Büyük İpek Yolu-Dostluk ve Barış yolu" yazılı afiş. (Nadir Devlet, İpek Yolu, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1999, resim: 54.)

res. 4: Carın Kanyonu (Kegen Bölgesi).
(Nadir Devlet, İpek Yolu, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1999, resim 95.)

Levha III

res. 5: Hotan'da ipek elde edilen geleneksel atölyelerde ipek kozası kazanlarda kaynatılıyor. (Arif Aşçı, İpek Yolunda Son Kervan, İstanbul, 1998, s. 245.)

Levha IV

res. 6: Çin söylencesindeki "cennet kuşu" motifiyle Çin üslûbunu yansıtan iğne işi ipek örtü. (E. Fuat Tekçe - Pazırık, Ankara, 1993, Resim s. 135.)

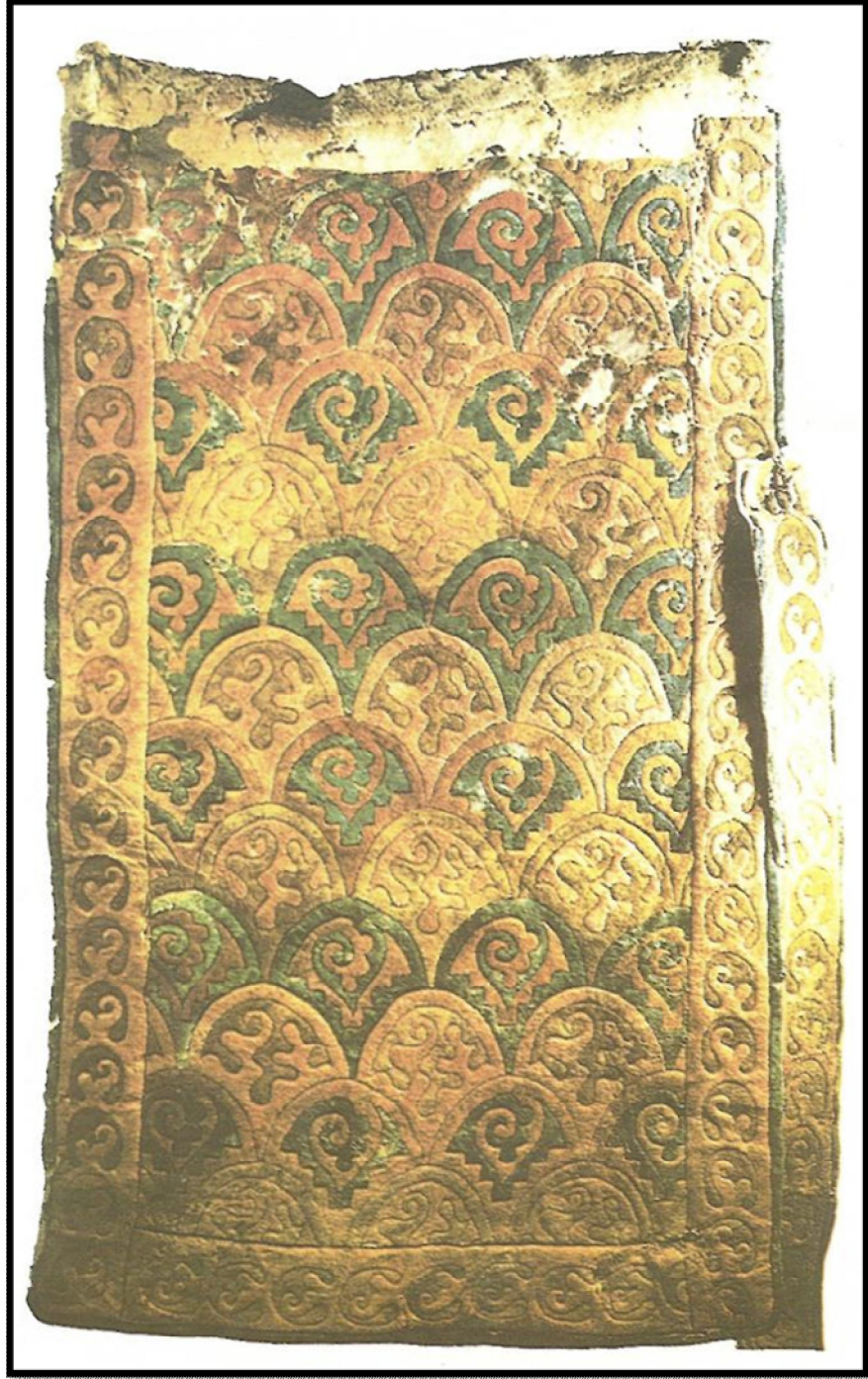
Levha V

res. 7: Pazırık Halısı.

(Türkler, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 832.)

Levha VI

res. 8: Pazırık kurganlarında bulunan eğerlerin, haşaların ve keçe örtülerin renkleri ve bu renklerin ton değeri ile Pazırık halısındaki renkleri ve onların ton değeri arasında büyük bir yakınlık vardır.
(E. Fuat Tekçe - Pazırık, Ankara, 1993, s. 145.)

Levha VII

res. 9: O dönemlerin ticari ürünleri arasında yer alan kandil örneği. (Olga Talanova, (Redaktör), Po Velikomu Şelkovomu Puti, Alma-Ata, 1991, s. 49.)

res. 10: O dönemlerin ticari ürünleri arasında yer alan kandil örneği. (Olga Talanova, (Redaktör), Po Velikomu Şelkovomu Puti, Alma-Ata, 1991, s. 33.)

Levha VIII

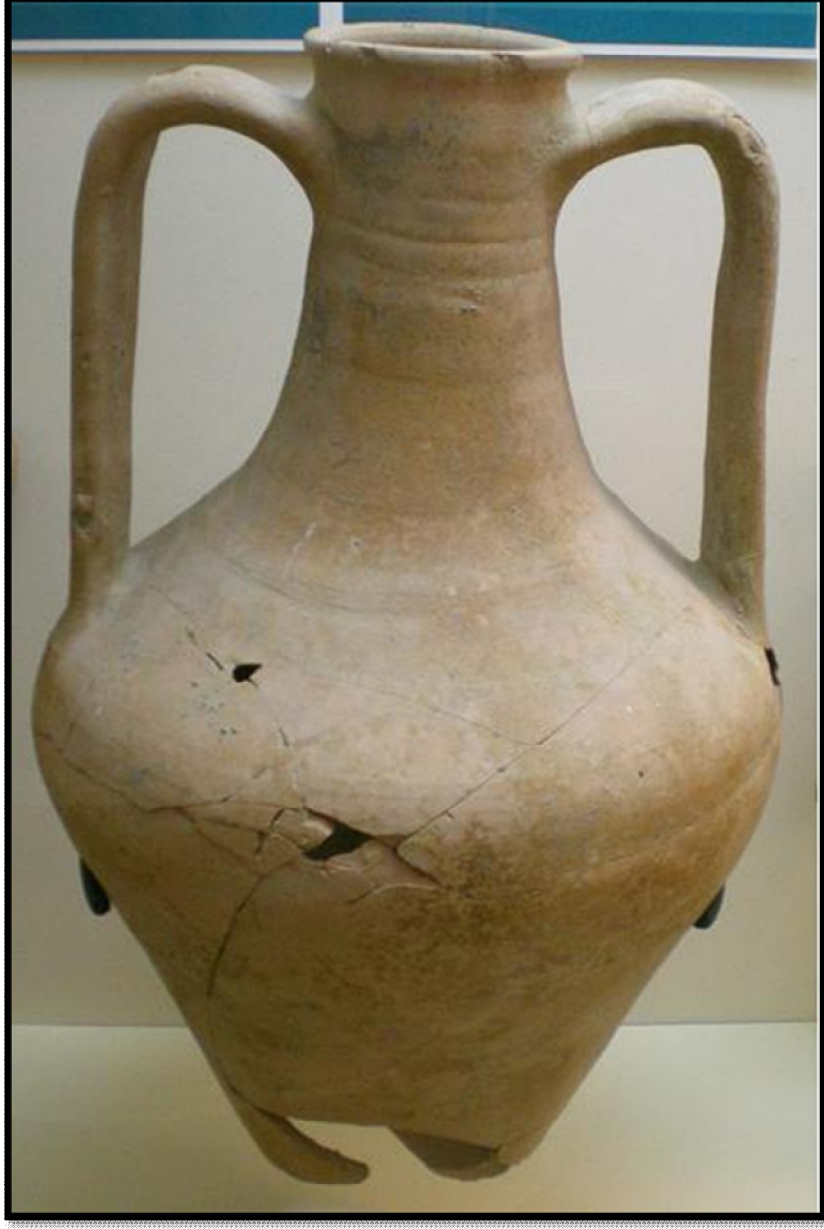

res. 11: Cambul Müzesi'nden runik yazı örnekleri. (Nadir Devlet, İpek Yolu, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1999, resim 21.)

res. 12: Runik yazıya bir örnek. (Aytkül Savlebayeva, "Kazakistan'da Yazılı Kültür ve Bilimin Ortaya Çıkma Tarihi", Türkiye'deki Kazak Gençlerin Sosyo-Kültürel Dergisi, sayı: 19, Mart 2006, s. 4.)

Levha IX

res. 13: Limni adasına ait amfora (M.Ö. IV.-III. yy.)
(Ankara-Polatlı: Gordion Müzesi)

ÖZET

TOPRAK, Adnan. Doğu – Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar), Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanlığın hizmetine açılmış olan İpek Yolu, binlerce yıl farklı kültür ve medeniyetlere mensup birçok insanı doğudan-batıya, kuzeyden-güneye birbiriyle buluşturmuştur. İpek Yolu zaman bağlarının bir sembolüdür. Bu dönemde meydana gelen ticari ilişkiler, daha ziyade doğu-batı eksenindeki belirli yollar ve ticaret merkezleri etrafında gelişmiştir. İpek, parfümeri, mücevherat, kürkler ve köleler İpek Yolu vasıtasıyla Çin'e, Orta Asya'ya ve oralardan da başka yerlere nakledilirdi.

İpek Yolu'nun kontrolü için geçmişte pek çok mücadele yaşanmıştır. İpek Yolu üzerinde meydana gelmiş olan hâkimiyet mücadelelerinin temelini ekonomik nedenler oluşturmaktaydı. Yani her devlet kendi halkının ihtiyaçlarını serbestçe karşılayabilmek için çağın en önemli ulaşım ve ticaret yolu olan İpek Yolu'nu elinde tutmaya çalışmıştır. Bu yolun bir bölümünü kontrol altına alabilen milletler çok hızlı bir şekilde büyüyüp güçlenerek İmparatorluklar düzeyinde devletler kurabilmiştir. Söz konusu bölge üzerinde XI. yüzyıla kadar birbiriyle rekabet halinde olan başlıca altı devletten söz edilebilir. Bunlar Çinliler, Türkler, Hintliler, İranlılar, Romalılar ve Araplardır.

Bozkır kavimlerinin, M.Ö. I. binyılın başlarından itibaren iklim değişikliği, sayısı artan hayvan sürüleri için yeni otlaklar arama gayreti ve çiftçilerle mal değişimi yapmaya yönelik göçleri nedeniyle, çevresindeki topluluklarla ilişkileri artmıştır. Araştırmacılar tarafından da kaydedildiği gibi, M.Ö. VI.-IV. yüzyıllarda Saka bozkırlarındaki nüfus artımı, göçebelerin Orta Asya vahaları ve İran ülkeleriyle ticari ilişkilerinin hızlanmasına olanak sağlamıştır. İskitler, Kuzey İpek Yolu üzerinde kurduğu hâkimiyet ile ekonomik yapı içerisinde

yerini uzun bir süre devam ettirmiştir. Bu coğrafyada Çin, Yunan ve Avrupa bölgelerinde kurulan ticari münasebetler neticesinde hem ekonomik hem de kültürel anlamda birçok değişimin yaşandığına dair izleri görebilmek mümkündür.

İpek yolu, aynı zamanda Runik yazının yayılma yoludur. Yazının yayılmasında büyük ölçüde toplumların ticari ilişkileri etkili olmuştur. Budizm'in İpek Yolu üzerinden hareketle, Orta Asya ülkelerinde ve Çin'de yayılmış olduğu aşikârdır. Tüccarlarında bunun yayılmasında etkili oldukları ve bu sayede Çin ile batı arasında bir kültür köprüsü oluşturdukları ifade olunabilir. Çinli Hacılar ise yolculuklarıyla yeni bir dünyanın kapısını aralamışlardır. Hacıların topladığı bilgiler ile tüccarların verdikleri bilgi, haber ve hikâyeler sayesinde, Batı ile ilgili bilgiler genişlemiştir. Bu sayede ilk defa Çin'in batısında yer alan önemli kültürler hakkında aracısız bilgi edinme imkânına kavuşulmuştur. İpek Yolu'nda dini ve felsefik düşüncelerin bir medeniyetten diğerine geçişine yönelik metinsel kanıtın yanısıra Doğu ve Batı arasında korunmuş sanatlı ve entelektüel iletişimlerin de izleri görülmektedir.

İpek Yolu, milletlerin aralarında yaşadıkları sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel etkileşimlerin de köprü rolü üstlenmiştir. Bu sebeptendir ki; söz konusu bağların ortaya çıkartılması ve kültürel aktarımda İpek Yolu'nun yerinin belirlenmesi son derece önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler

1. Türkler
2. Bozkır
3. Kültür
4. Ticaret
5. İpek

ABSTRACT

TOPRAK, Adnan. Silk Road In The Cultural Interaction of East and West (From The Beginning Till The End Of Gokturk Period), Graduate Thesis, Ankara, 2008.

Silk Road, which has been open to human service from the first periods of history, got lots of people belonging to different cultures and civilisations from east to the west, from north to the south together. Silk Road is a symbol of time link. Commercial relations in this period developed more among specific roads and trade centers in east-west axis. Silk, perfumes, jewelleryes, furs and slaves were transferred to China, central Asia and other places through Silk Road.

A considerable struggle was experienced for the control of Silk Road. The basis of the struggle to own Silk Road was the economic aims. In other words, each state tried to hold Silk Road which was the most important transportation and trade road in order to fulfill the needs of its people comfortably. Nations that could take a part of this road under control were able to build up countries in the level of empires by developing fast and growing stronger. Six states can be considered which are in conflict with each other till 11th century on this area. These are Chinese, Turks, Indians, Iranians, Romans and Arabians.

The relations of steppe societies with the other societies nearby have been increased from the beginning of first century B.C as a result of climate changes, efforts to look for new fields for animals and immigrations for exchanging goods with the farmers. As recorded by the researchers, the population growth in Saka steppes in the 6th-4th BC enabled the commercial relations of nomadics with central Asia oasis and Iran countries to speed up. The Scythians maintained their position in economical structure with the help of their supremacy on Northern Silk Road. In this geography, it is possible to

see traces concerning that a lot of changes were experienced in both economic and cultural aspects as a result of commercial relations established in Chinese, Greek and European areas.

Moreover, Silk Road is the road where Runic Alphabet was spread. Commercial relations of the societies have had important roles in spreading of the alphabet. Along with the textual evidence about being transferred of the religious and philosophic ideas from one civilisation to the other, traces of artistic and intellectual communication between east and West are also seen. It is obvious that Buddhism spread in Central Asian countries and China through Silk Road. It can also be stated that traders are effective in this and have established a cultural bridge between China and the West. Also, Chinese pilgrims opened the doors of a new world with their travellings. Information about the West were expanded with the help of the knowledge gathered by these pilgrims as well as the knowledge, news and stories given by traders. So, for the first time, information could be obtained without any vehicle about important civilisations that are located in the west of China.

Silk Road shouldered a role as a bridge in the social, political, economic and cultural interactions of the nations between themselves. That's why it is very important to reveal these mentioned links and determine the position of Silk Road in cultural aspect.

Key Terms

1. Turks
2. Steppe
3. Culture
4. Trade
5. Silk